

ÚJ FOLYAM

2019/3.

BICIKLIZÓ ANGYAL

Kőbányai János: Heller Ágnes slosimja

Vajda Mihály: Hihetetlen

Barbara Smitmans: Találkozásaim Heller Ágnessel
a filozófiában és az életben

Kelemen Gábor: Heller Ágnes évjárata

Aloisia Moser: Egy New School-os tanítvány emlékei

Für Emil: A bicikliző angyal (rajzsorozat)

Ungvári Tamás, Heller Ágnes, Konrád György

Steven E. Aschheim: Mi a probléma a holokauszt
jelentéseivel és tanulságaival?

Rockenbauer Zoltán: Ki volt Rác Klára,
Márffy Ödön barátnője

Veszprémy László Bernát: Közéleti viták
Prohászka Ottokár szellemi örökségéről

Czingel Szilvia: A Fortepan-kiállításról

Voigt Vilmos: Löw Immanuel válogatott művei II. kötetéről

MÚLT

ÉS JÖVŐ

ZSIDÓ KULTURÁLIS
FOLYÓIRAT

Szerk. az olvasóhoz

A szerk. még egyszer nekifut e szomorú szám felvesztésének. Az első nekiveselkedés fájdalma és bánata, és az abból magának és olvasóinak leszűrt szembenézés és felelős tanulság – kinőve egy lapindító kereteiből – átkívánkozott a lap írásai közé.

A folyóirat „folyó” ügyei folyamába, amelyet száz és harminc éve a magyar-zsidó kultúra felvirágoztatása sodor előre. Noha az utóbbi harminc, a neki jutott történelmi korszak kihívásának megfelelően, a „kiszántás” gyázmunkájával törődött leginkább, s ennél fogva a kéttel is, hogy éltető humusz, kiszántott gyökerek híján, hogyan virágoztatható ki újra a kopasz tarló?

Egy nézőpontkérdés azonban kimaradt a lehet, partikuláris magyar-zsidó kultúra jövőhiánya fölött tartott temetői esélylatolgatások közül.

Amely a nem „partikuláris”, de egyetemes magyar kultúra humuszára és virágaira kérdez rá a most elmentek hagyta úr kapcsán. S óhatatlanul a humusz, illetve humuszok, vagy „kettős gyökereknek” életet adó kevert humuszok okán is, amelyekből Heller Ágnes és Ungvári Tamás* kinőttek. Mindezért e a szélesebb humuszmezőre tekintve is felvetendő a kérdés, hogy vannak-e már a most elbúcsúztatott szellemi egyéniségekhez hasonló kaliberű, az ő attitűdjüket és az ő színvonalukon folytató utódok? (S hosszú életük különböző korszakaiban bekerültek-e a magyar szellemi élet mainstreamjébe, netán kánonjába? Mert álságos netán, család a miniszterelnök kondoleáló levelét firtatni a médiumoknak, amelyek nem szemlézték bizonyos rendszerességgel Heller Ágnes könyveit – azaz: cenzúrázták a közönségükhöz eljutás lehetőségeit. Más megközelítésből: legitim-e a magyar szellemi élet orientálásának igénye a szerkesztőségek részéről, amelyeknek egy-két influenszere nem olvasta, csak úgy magánépülésre Heller Ágnes néhány művét?)

Ungvári Tamás utolsó mohikán attitűdjé könnyed, mozgékony sokrétűsége, amely mögött nem lehetett érezni a roppant műveltséganyagot és munkát. (Kóbor Tamás, Ignóty, Bíró Lajos, Mohácsi Jenő és egy sereg elődje nevét említhetnénk, akiknek sokféle érdeklődését és munkabírását örökölte, s akik más szempontok mellett, a nem egy műfajra koncentrációjuk miatt szintén méltatlanul hulltak ki az emlékezetből. Egy bölcs megfigyelés szerint, a magyar-zsidó kultúra minden gazdagságát – magatartását, értékeit, sőt: műfajait, az újhéber-izraeli kultúrába plántáló Avigdor Hameiri is ennek a sokoldalúságnak köszönheti súly- és emlékeztetvesztését.) (Még a nekrológokon is átszűrtem az irigységgel kevert ál-fensőbbkődés.)

Ugyanis nemcsak a világraszóló teljesítmények tartoznak a magyar-zsidó kultúrába – mint Heller Ágnes, aki mestere, Lukács György munkásságának méltó folytatója, ha nem, túlszárnyalója volt –, hanem a világ kultúrájának egyéni módon való magyarba ojtása.

A „szerte nézett, s nem lelé” kitekintés ezért nem csak a magyar-zsidó kultúra sorsáért tölthet el aggodalommal. Hanem az egyetemes magyaréért is.

A – nekünk – „nagy generáció” magyar-zsidó tagjainak eltávozása arra a humuszhiányra figyelmeztet, amely a holokausztban égett ki, s amelynek szerves folytathatatlanságára most hetven év múlva kell rádöbbenünk – nekünk, zsidóknak és magyaroknak egyaránt.

* S közben Konrád György is elment. Hiányával még teljesebb érvényűek a főntiek.

TARTALOMJEGYZÉK TABLE OF CONTENTS

- 2 Für Emil: A bicikliző angyal. Rajzok Heller Ágnes emlékére
Emil Für: The Bicycling Angel: Sketches in Memory of Agnes Heller
- 4 Kőbányai János: Heller Ágnes slosimja. Búcsú Heller Ágnestől harminc napon keresztül
János Kőbányai: Ágnes Heller's shloshim: Farewell from Agnes Heller over thirty days
- 44 Kelemen Gábor: Heller Ágnes évjárata (esszé)
Gábor Kelemen: Ágnes Heller's generation
- 49 Vajda Mihály: Hihetetlen (emlékező esszé)
Mihály Vajda: Unbelievable (an essay of commemoration)
- 52 Barbara Smitmans-Vajda: Az élet és a formák – megváltoztatni az életet? Találkozásaim Heller Ágnessel a filozófiában és az életben (emlékező esszé)
Barbara Smitsmans-Vajda: Life and Forms: To Change the World. My Encounters with Ágnes Heller in Philosophy and in Life (an essay of commemoration)
- 63 Aloisia Moser: „Mindig nagyvonalú és nagyszerű volt”.
Egy New School-os tanítvány emlékei
Aloisia Moser: “She Was Always Generous and Wonderful: Memories of a Student from the New School”
- 66 Huszár Ágnes: Búcsú Heller Ágnestől (emlék)
Ágnes Huszár: Farewell from Ágnes Heller: Memories
- 67 Kőbányai János: Mira Zakai halálára
János Kőbányai: On the death of K. J. Mira Zakai
- 68 Ungvári Benjámín: Búcsú apámtól (Elhangzott Ungvári Tamás temetésén)
Benjámín Ungvári: Farewell from My Father (eulogy at Tamás Ungvári's funeral)
- 70 Kőbányai János: Amikor a halott arcán még a szakáll sem nő (esszé)
János Kőbányai: When No Beard Grows on the Face of the Corpse
- 72 Steven E. Aschheim: Mi a probléma a holokauszt jelentésével és tanulságaival? (tanulmány)
Steven E. Aschheim: What is the Problem with the Meanings and the Lessons of the Holocaust? (essay)
- 82 Rockenbauer Zoltán: Visszaadni az emlékezetnek. Ki volt Rác Klára, Márffy Ödön barátnője (?–1944) (tanulmány)
Zoltán Rockenbauer: “To Give back to Memory. Who was Klára Rác, Painter Ödön Márffy's Girlfriend” Essay
- 99 Veszprémi László Bernát: „Hungarista nagy papunk”? Közéleti viták Prohászka Ottokár szellemi örökségéről a harmincas–negyvenes évek Magyarországon (tanulmány)
László Bernát Veszprémi: Our Great “Hungarist” Priest? Public Debates about the Intellectual Heritage of Ottokár Prohászka in the Hungary of the 1930s and 40s (essay)
- 112 Voigt Vilmos: Fényszóró drágakövek. Löw Immanuel válogatott művei II. (könyvismertetés)
Vilmos Voigt: Illuminating Precious Stones: Selected Works of Immanuel Löw, Vol. II (review)
- 114 Czingel Szilvia: Egy kép többet mond ezer szónál. A Fortepan és ami mögötte van (esszé és kritika)
Szilvia Czingel: A Picture Says More than a Thousand Words. The Fortepan and What is behind It (essay and critique)
- 118 Olosz Levente: Az izraeli magyar-zsidóság története (könyvismertetés)
Levente Olosz: Review of Israeli Hungarian Jewish Stories
- 121 Ujvárosi Emese: A hangok metafizikai állandóságáról (könyvismertetés)
Emese Ujvárosi: The Metaphysical Permanence of Sounds: Book Review
- 124 Figyelő
Observer

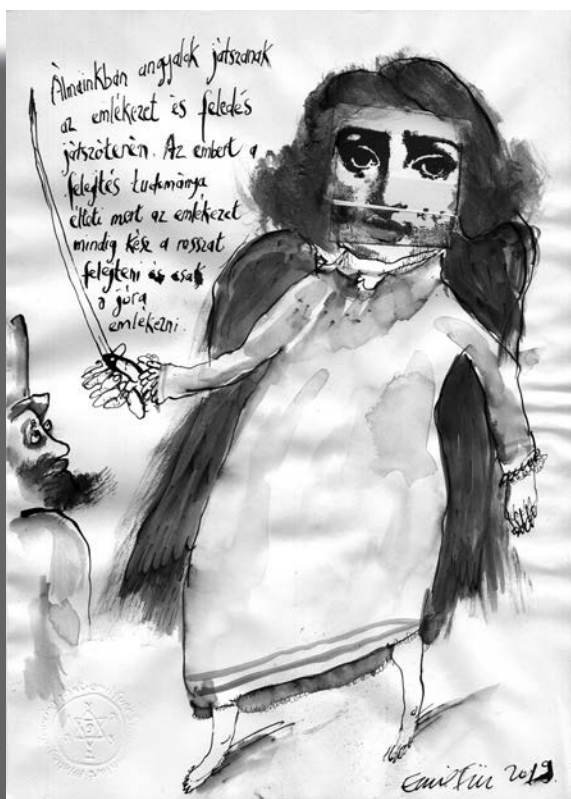

A bicikliző angyal

Für Emil rajzai Heller Ágnes emlékére

Kőbányai János

Heller Ágnes slosimja*

(2019. július 30. – augusztus 28.)

Heller Ágnes halálára

(2019. július 20.)

Amilyen friss, elpusztíthatatlan energiával éltél utolsó pillanatodig, nem volt világos, hogy ezt a nekrológot én fogom megírni. S nem te az enyémet. Ha más nem: ez az esemény csak visszaállította volna azt a kapcsolatot, amelyben három évtizede barátságban, munkában összefonódtunk, s ami másfél éve oly tragikusan megszakadt.

S ami az én feljövetelemig e halálos dermedtségben oly megbocsáthatatlanul megmarad és fáj.

(Dacára, hogy megüzented: a *Filozófia rövid története gólyáknak* befejezését, a negyedik

kötetet a következő könyvhétre mégiscsak befejezed. A *Múlt és Jövőnek*.)

Ez a kép ott készült, ahol utoljára láttak élve, s ahol szintén nehezen csapkodtam utánad, hogy tempódat kövessem.

Ezt a ritmust most már nem diktálja senki, se nekem, sem a magyar glóbusz, sem az egész világ gondolkodóinak. De az irányt megadtad, amelyről nem érdemes letérni, s ahol mindig lesz majd követőd, amit kevesen mondhatnak el magukról.

Jaj, miért nem lehettem melletted, miért nem foghattam meg a kezéd – akár lebeszélve e vakmerően lázadó utolsó kalandról?

Nincsenek közhelyesebb szavak, mint kijelenteni: „Nincsenek szavak”.

Pedig nincsenek.

Egy világ süllyedt el a Balatonban, amely egyúttal egy korszak is egyben.

„Untál” már kalimpálni benne, megértem, de ha önzőn felhorgadhatsz – „engem vigyen föl a padlásra” –, mi lesz velünk ebben az úrben?

Nincsenek szavak.

Akkor meg minek beszélni?

1.

Heller Ágnes útját a tegnapi, valamennyire átlátható útja után, ha biztosan követhetnénk, nem lenne dolga sem a képzeletnek, sem a mesterség gyakorlóinak, amit maga is oly gazdagon művelt: a filozófiának.

Ahogy tegnap (2019. július 29.) a búcsúztató rabbi (Frölich Róbert) oly találóan megállapította: „Isten kivételesen szerette őt – amit oly látványosan megmutatott azzal, amikor és ahogyan magához hívta-emelte őt.”

Tehát mára minden megvilágosodott előtte. Azt miért is feszegetnénk, mi várta ott (fent?), csak azt érdemes találgatni, hogyan fogadta, hiteitől, kétségeitől is megszabadulva a nagy megbizonyosodást? „Aha, így gondoltam?” Vagy: „Micsoda meglepetés?” „Kár, hogy nem írhatom meg! Nem vezethetem le valamelyik, most megvilágosodott filozófiai rendszerből!” „Már tudom, hogy kinek lett odalent igaza?” „Most már minden megvilágosodott, csak az a kár, hogy a közönségem ott maradt, s vívódik a kételyeivel, én pedig...”

Ha van földi és égi metszéspont, akkor Jeruzsálem légterében leledzik, ahol ez a fotó készült róla – akkor is erre az égi és földi mezgyére gondoltam, amikor felsétáltunk erre a turisták által nem ismert, ezért kedvenc rejtekhelyemre, a görögkeleti egyház tulajdonolta és elhanyagolta magaslatra, a képet elkattintandó.

2.

Maradjunk Ágnessel még a Szent városban, s annak is az egyik legszentebb helyén (hegyén), a Cion magaslaton. Itt is található egy holokauszt-élműzeumocská – ha ez a témáját tekintve nem paradoxon: kedvesebb, bensőségebb hajléka az apokalipszisnek, mint a Jad Vasem. Ugyanis mágikus-szimbolikus elhelyezkedésével egyúttal magába érzékíti az odavágyás kétezer év útját is, mert a diaszpórában annyiszor megénekelte hely meglátogatása a visszatérés beteljesülése örömét ujjongja. (Néhány lépésre az Utolsó vacsora vagy Mária mennybemenetele helyszínétől, s nem különben a mi Dávid királyunk feltételezett sírjától.) A helytel és a ráakódott kollektív emlékezettel vált a Cion hegye a világtörténelmi eseménynek nem izraeli, hanem eredendően zsidó és egyetemes emlékhelyévé.

Egy *Jom haSoá* alkalmával zarándokoltunk ide Ágnessel, miközben megálltunk a Gehenom (Gyehenna) völgyét betöltő szirénaszóra. (A mohó rögzítő kedv ebben a magába szállottságában is megörökítette, aki most fölszállt, s csatlakozott övéihez, azokhoz, akikre még e képen idelent emlékezett.)

Azért is érdemes itt megtorpanni a lenti lét felidőzésben, mert Heller Ágnes életében és életművében egyaránt központi helyet foglalt el a holokauszt. Nemcsak a Dunához lekísért túlélő tapasztalatában és traumájában, hanem erre az eredendő (s nem olvasott, vagy elbeszél) él-

ményére választ kereső filozófiai munkásságában is. Hiszen azt kutatta – mint minden igaz filozófia –, hogy ki/mi az ember? Mégpedig az új jelenség: a holokauszt vetületében – amelynek eredeti elemzője lehetett szerencsés-borzasztó kiválasztottsága révén. Ki/mi az ember(isten?)-fia, aki a holokausztot elkövette? S hol van/volt a holokauszt idejében Isten? Mivel foglalatosskódott a teremtményei kezei által elkövetett rettentő bűnök, a Rossz világalma alatt?

Azért ültettem Ágnest a Berettyóújfalu elpusztultjait a Cion hegyére citáló tábla elé, hogy ezt majd elküldhessük – remélem, annak idején ez nem maradt el – Konrád György barátjának, aki személyesen ismerte a márvány(nál maradandóbban)táblán megörökített közösséget, amelyből fiatal fiúként szinte egyedül került el az Auschwitzba tartó vonatot, s ezért tanúként kötelességének tartotta, hogy iskolatársai arcát, történetét legalább az irodalomban (a magyarban) halhatatlanná emelje.

3.

Nem hagyhatjuk el Heller Ágnessel a Szent várost (Izrael más tájaira is elvetődünk a slosim gyászfeldolgozó utazása alatt) a holokauszt megrendültsége hangulatában, hiszen Jeruzsálem más elemeiben is felidézi a zsidó létezést, nagyságot, funkciót és sorsot. Húzzunk elő az emlékek kazlából egy rokon szakmát művelő kollégával való akkor virtuális - most pedig ki tudja, milyen keretek közt lezajló – találkozást és egymás munkái iránt bizonyára kölcsönösen érdeklődő párbeszédet. (Vajon milyen nyelven? A német és az angol is adott, de hátha ott már a Babel tornya emelése előtti, idelent oly végzetesen elfelejtett egyetemes nyelvet beszélük.)

A kollégára is jellemző volt a folytonos kérdések feltevése mellett az *Ahavat Izrael* (Izrael szeretete) és a sorsáért való aggodás. Nagy hazánkfia – Avigdor Hameiri – Jeruzsálemben találkozott vele, s naplója szerint döntő hatással volt ez a tíz percre tervezett, de több órányira nyúló beszélgetés. (Az izraeli írók hagyatékát őrző tel-avivi Gnazim Archívumban őrzött levél szerint magát Einsteint is felvillanyozta a magyar-héber, majd izraeli író megismerése.)

4.

Az első sábbát Heller Ágnes nélkül.

Várjuk a szent napot a legszentebb (s nem paradoxonként: a leggyakoribb) zsidó szent nap megidézésével!

Mióta személyesen ismertem, mindig megtartotta ünnepeinket, s szerencsének mondhatom, hogy jelenlétével és szellemével sokszor megtisztelte házunkat, vagy a *Múlt és Jövő* rendezvényét. (A folyóirat is egy ház végeredményben.) (Ugyanis „zsidó körökben” valóságos verseny alakult ki Budapesten, hogy ki láthassa vendégül jeles alkalmakon.)

A pészahi asztalnál a doboknál Száz Pál (akkor még doktoráns, ma a Nyitrai Magyar Egyetem professzora) és Székelyi Marci – a szintén nemrégiben búcsúztatott színész fia, akkor már praktizálásba kezdő ügyvéd. Írhatnék dátumot is a kép mellé (már nem is ez a fotón fent maradt a lakás az otthonom), de minek – hiszen az emlékek, majd mítoszokká szövődő egykori földi jelenlét dimenziójának már egyre kevésbé van tere a most érzékelhetően végtelenné tágulás fordulatát megkezdő időben.

Azért maga a sábat is jelenjen meg itt Heller Ágnessel. Ehhez mégis vissza kell lépni az éppen tegnap elhagyott – de hát az új paraméterekben oly szabadon válthatunk időt és kontinenst – Jeruzsálemben: <https://www.youtube.com/watch?v=0qzIBwGRr1Y>.

(Vajon hogy „copy”-zodik ez a filmecke papírlapról egy-egy képernyőre?)

5.

A szombat kimeneteléhez is kapcsolódjon ünnep. Ez a hanukai felvétel már a másik lakásunkban készült – de az idő behatárolásához ezúttal mégis szükség lesz az évszámra: 2017. decembere. (A meggyújtott gyertyák számából akár ki is következtethető: hányadika.) Azért – ha nem is fontos, de érdekes – lábjegyzetadat ez, mert az emlékezetem jól őrzi a (valóban) „kerekasztal”

témáját: itt próbálta ki Heller Ágnes a Jobbikkal való „befogott orrú” együttműködés ideáját. Szokása volt – a *Bicikliző majom*ban is elmondta –, hogy gondolatai működőképességét tanítványaival való beszélgetéseibe bedobva próbálja ki és csiszolja tovább. Az illusztris asztaltársak (aki nem ismerné fel őket a képről, a száz évvel később e lapokat forgató olvasó biztos nem, de rájuk is gondolok felelősen: Hegedűs D. Géza színész, Bárd Károly jogtudós, Demszky Gábor, Budapest volt főpolgármestere és a feleségem, Eti) és hanukai gyertyagyújtogatók – tanúsítom – ezt a „furcsa párosítást” a leghatározottabban elvetették mint veszélyes és eszement ötletet. Élén a nem is ide – de a zsidóságba annál inkább – begyökerezett izraeli (jemeni származású) feleségemmel. Jó, hogy Ágnes utolsó interjúi egyikében el(be)ismerte tévedését. (*Filozófiatörténetében a nagy kolléga elődök hasonló tévedései elemzésekor, sőt a kerek-perec ítélete kimondásakor, nemegyszer leírta, hogy a filozófusok legtöbbször rossz politikusnak bizonyultak – kezdve Arisztotelésszel. Vajon nem magáról is szólt-e ez a megállapítás? Tudat alatt legalább? Szerintem igen.*)

Kár, hogy a *Bicikliző majom* el nem készült befejező beszélgetésében (a kötet harmadik kiadását lezáró beszélgetést vagy beszélgetés-sorozatát mint lelöendő poént a 2018-as magyar parlamenti választások utánra terveztük) ezt az ötletet nem jártuk körül – pedig erre készültem, addig és éppen ezért fel sem vetve beszélgetéseinkben ezt a témát.

Ma se maradjunk filmecske nélkül, egy korábbi, Kertész Imre lakásán meggyújtott hanukai lámpákkal elevenítve alakját, aki él – legalábbis addig, amíg mi élünk. <https://www.youtube.com/watch?v=y7Va-fDWxao>.

6.

Heller Ágnes életének meghatározó fejezete és színtere New York. (Most miért is tenném ki az időt pontosító állítmányt? (Nevezetesen a *volt* létezését jelentő ige használatát – ezt a nyelvtani kérdést több posztoló nem értette a facebookközlés során.) Lebegjen ez az időtlenség meghatározatlanságban, amilyen formában elhagyott bennünket. (*New York nosztalgia* című könyve is megérezkíti ezt az életbe és műbe beépülő szerves kötődést – amely egyébként épp az itt bemutatott fotóhoz írt szövegekkel, emlékdarabokkal indult a *Múlt és Jövő* folyóiratban.)

A modern magyar történelem legdicsőségesebb fejezete, 1956-unk – ha csak tíz napra is – érezhetően rányomta évfordulós emlékezetét a világbirodalmi fővárosra. Nemkülönben Heller Ágnes életére és gondolkodására:

maga volt a felszabadulás „Auschwitz és Gulág” (ez egy kis kötetkéje címe is – Budapest, 2002 – mára teljesen elfogyott) oly ellentmondásosan más és azonos eredőkből hurkot vető fojtása alól.

7.

A New York-i fejezet indító oka és motorja a New School for Social Research Filozófiai Tanszéke, amelyen nemcsak tanított, hanem amelyet föl is épített. (Nemcsak jó előadókat, hanem, ami ennél lényegesebb: jó diákokat csábítva iskolájába. Ez a *know-how* legalább olyan lényeges, ha

nem lényegesebb felismerése, mint az ott előadott tananyag, hiszen a filozófia dialógus, ahogy ő szokta mondani: „sétálós műfaj”.)

Munkaszobája falán elődje, Hannah Arendt ifjúkori képe függött, a hatásában hozzá hasonló merész zsidó filozófusnőé, aki nem egy témájának, sőt: tudósi magatartásának is mintát nyújtott. (Bár sok tételével nem értett egyet.)

Sajnos nem volt nálam nagylátószögű objektív, úgyhogy a dolgozószoba másik falát külön kockán kellett megörökíteni – mesterével és mentorával: Lukács Györggyel a háttérben. (Ágnes mesterét az

Újvilágban egyértelmű tisztelet övezi, nem úgy, mint szülőföldjén.) A kisebb, alig látható fotón második férje, az akkor már elhunyt Fehér Ferenc látható.

Az emlékek fel-felszakadása arra is késztet, hogy a mai divatos (noha ronda) kifejezéssel „adathordozókon” keressem Heller Ágnes földi életének lenyomatait. Itt találtam rá erre a beszélgetésrészletre Kertész Imrével, amelynek oly sok megváltozott dimenziójú „olvasata” és „rég-új” aktualitása azért is kísértetiesen válik élővé, mert elhangzik egy versszak Heller Ágnes szájából a *Walesi bárdokból*, mely sorok utolsó földi útján is elkísérték.

Csak mondja valaki, hogy nem él, s nem számunkra él: <https://www.youtube.com/watch?v=Vnb-BTOXp-WM&t=238s>

8.

Az emelkedettebb emlékek után íme néhány kocka *A mindennapi élet* (Budapest, 1970) Heller Ágneséről, s ha már ott vagyunk: most New Yorkból. Ebben a körzetben – egy palack bor mellett – csirkemellet (vagy -comb?) vásárolt, amit rövid sütés után kettőnknek feltálatl vacsorára. (Azóta tudom, hogy a magányos ember háztartásának ez az éték a leggyakoribb menüje.) (Még Fehér Ferenc életében egy szerkesztő kollégával döbbszünk meg, milyen klasszikus marhapörköltet készített nokedlival három házaspárra.)

Jártam délelőtt is nála ugyanitt, amikor szigorúan az órára készült, amit nem értettem – hogy, minek? –, hiszen olyan nagy rutinja van benne. Szerzőként és előadóként azonban éppen azt a „rutint” róttta magára, hogy minden előadása – és ezért írása is – egyedi, új, s friss felkészülés eredménye kell hogy legyen.

A toronyházban lévő lakásához ugyanúgy tartozott uszoda, konditerem, portásfülke portással és szállodaszerű folyosók, mint az utolsó, Dunaparti lakásához – ahol majd szintén felkeressük.

9.

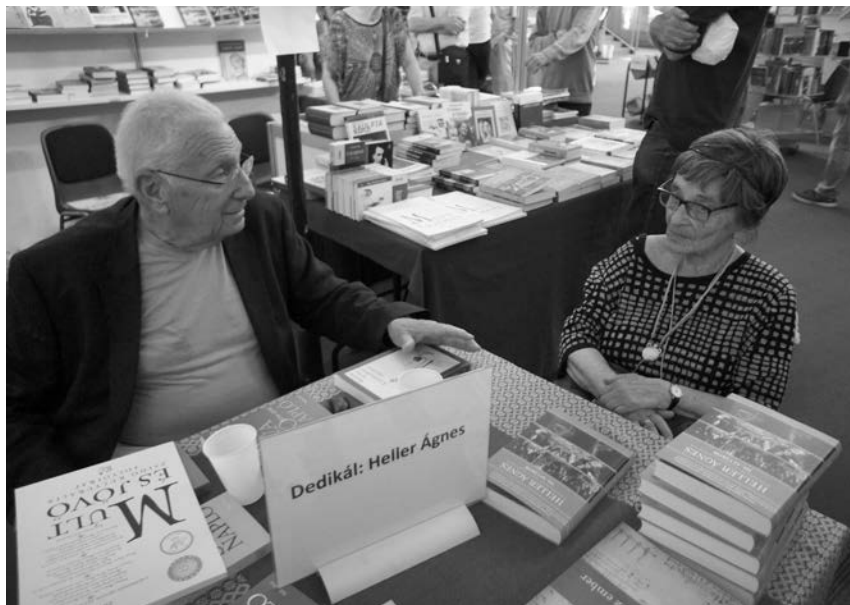
Eredeti elképzelésem szerint (nem adom fel, csak arrébb tolom) most, a slosim kilencedik napján, Heller Ágnessel lelifteztünk volna a New York-i házának tizenvalahányadik emeletéről, és némi nosztalgiától elringatva („Ringasd el magad / Ha senki nincs ki elringasson / ringasd el magad”) kísértáltunk volna a Village-be és a tengerpartra. Hirtelen azonban felbukkant ez a kép, mint egy tragédiát előrevetítő flashback-villanás.

Nem véletlenül, mert az emlékek szabad áramlásával ellentétben az archívum feltárása a kronológiához jobban tapadva fejthető fel – most jutottam el ugyanis a különböző digitális adathordozó-albumok áttekintése végére a más logika alapján működő emlékfeltárás során.

Ez a kattintás volt az utolsó, amit Heller Ágnesről készítettem. (Lesz még egy, de ezt már nem mint az asztalnál ülő, a soron következő új könyvét – szerkesztő és a közönségnek prezentáló – kiadó, hanem már mint kívülálló „kaptam le”.)

És ki ül mellette, mint egy görög drámában a kikerülhetetlen, de még észrevehetően, csak a vége felől értelmezhető végzetet jelző drámai jelzés?

Ungvári Tamással a Zsidó Gimnáziumban és a Lukács-semináriumban együtt indult a pályájuk, hogy majd széttekergőzzön a rendszerváltásig, s majd a szerencsés történel-

mi fordulat hatására ismét az ifjúságuk nyelvére váltva elevenítsék fel a barátságukat – a kevés zsidó (és nem zsidó származású) csúcsértelmiség tagjaiként, a régi-új „zsidó ügy” mellé álljanak teljes mellszélességgel.

Másfél hét leforgása alatt fogadta „kitárt ölébe” őket a Kozma utca 6. Úgy, hogy Heller Ágnes részt vett barátja és pályatársa temetésén, mintsem sejtve, hogy milyen hamar visszasiet ide – többek közt hozzá is.

Ez a két kirándulás a temetőbe („Pannoniában” – ugye ismeri mindenki Gergely Ágnes ikonikus versét: a *Temető Pannoniában* címűt) meghatványozza hiányukat. Nemzedék ment el, akik zsidó azonosságukat és annak nivóját a soá előtti korszakból hozták magukkal, hogy ha rajtuk kívülálló okokból azok számára folytathatatlanul, akiknek átadták – a maguk részéről azonban oly nagylelkűen és hősiezen –, megosztották velünk.

10.

Térjünk vissza a szívszorító legközelebbi múlt megrendültségéből a – bevallhatóan – magunkra erőltetetten nosztalgikusabb közelmúlt séta vizeire és emlékeire. A tenger, a hajó, az álmokban is a megnyugvás, a „békévé oldás (és „kötés”) szimbolikus jelei.

A pohár jeges fehérbor egy karcsú üveg pohárban leitmotív lesz a Heller Ágnesről szóló „vizuális reprezentációban”. (Ágnes hatására tértem rá a fehérbor fogyasztására és élvezetére, mert addig, mint egykori neofita frankofon: vörösborral

kezdtem borivási karrierem, s ott le is ragadtam.) (Másik megfogadott tanítása: a sör soha nem oltja a szomjat, a fröccs annál inkább.)

A Greenwich Village szegélyén sorjázó mólok és vendéglők sorában a poharakat egy *bar micva* ünnepség keretében ragadtuk magunkhoz. A zsidó néphez tartozás legitimációja alapján csatlakoztunk az ünneplő társasághoz – meglehetősen *hücpe* kezdeményezésemre –, de senkinek nem volt kifogása az azonosság megvallásának e módja ellen, s mi határozottan emelkedettebb hangulatban folytattuk sétánkat.

11.

Ebben a Heller Ágnes útját kísérő újabb emlékszilánk-felhőcskében az észak-amerikai kontinenst a közelkeletivel a közép-európai (pontosabban fókuszálva: magyar vagy inkább erdélyi) kürtöskalács köti össze. (Bár csak ilyen ballisztikus „érzéki erotikus” gyönyörökéták röpködnének és hódítanának a különböző világok között.)

New Yorkban töltött hónapom alkalmá/ürügye egy, a PhD-programhoz tartozó (Jeruzsálemi Hebrew University) egy hónapos, külföldön igénybe vehető ösztöndíj volt. Itt a New York Public Library Patai file-

jának sok érdekes adata – a régi *Múlt és Jövőről* szolt a tézisé – mellett azzal a lényeges ismerettel is gyarapodtam, hogy Heller Ágnes, ha alkalma van rá, kürtöskalácsot szeret reggelizni.

Ezért Eti, akkor még barátnőm, ma a feleségem, ezzel a süteménnyel várta Ágnes Jeruzsálemben, megismerkedésünk albérletében. Az eredete szerint kályhacsövet utánzó sodrófa köré tekergette a gondos szakirodalom áttanulmányozása alapján kikevert tésztát.

A kétezres évek első évtizedében Izrael is meghódította a magyar génusz isteni (fincsi) találmányát, s hála isten-

nek, a mindent első kézből kipróbáló avantgárd Tel-Avivból Jeruzsálembe is felszivárgott az ingyenség. (Miatán legnagyobb bánatomra kikopott a divatból a dobostorta, ami PhD-tanulmányaim kezdetén még a King David Hotelben is kapható volt.) Ezzel dicsekedtem el Ágnesnek egy későbbi látogatása alkalmával a Mosava Germanit egy cukrászdájában, ahol az izraeli tulaj adaptálta édességet arab munkások tekergették, sütötték és nyomták a kezünkbe.

Aki tud héberül, annak megdobogtatja a szívét a Biblia betűivel megjelenített magyar világhíres talál-

mány felirata és sikere. (Nem így a korabeli újnnyilas sajtót, amely egyedülként tudósított a jelenségről, igaz, a kürtöskalács szentföldi népszerűségét egy újabb zsidók által elkövetett, a magyar géniuszt megcsapoló jogtalan elbirtoklásnak tulajdonítva. Ami a szempontjukból érthető is: nem azért küldték el a zsidót egy más világra(ba), hogy ott is magyar finomságokban részesüljön.)

12.

Heller Ágnes slosimja 12. napjára – 12 törzsünk..., ez a számmisztika is nagyon nagy talmudisztikus-zsidós – esik a *tisa be av*, a szentély elpusztításának az örök és a zsidó „kollektív emlékezetbe” börtöléssel is minden nemzedék tudatába bevésített napja, amit ezért lehetetlen nem összekötni a friss gyásszal és vele a mi – remélhetőleg utódainkra is átszálló – emlékezetünkkel.

Igen, ezen a képen látszik némi tudatos beállítottság. A kép háttere: a múlt. Ama elpusztított Szentély megmaradt fala és előtte a csodával határos jelen – a kétezer év utáni visszatérés „mindennapi éle-

tének” valósága: a folyamat, amely még nem ért véget. (A folyamat vége a Messiás eljövetele – mely jóslat-ígéretből csak a kezdete, a születése tolófájdalma érezhető, vagy inkább a szintén „előleg”-ként vizionált, de rendre be is következő apokalipszis ismét növekvő árnyéka.)

Heller Ágnes életének első szellemi mozgalma, a cionizmus e visszatérés ígézetében forrongott, és ez a tűz hosszú lappangás után – egész pontosan az 1967-es hatnapos háború szintén csodás kimenetelű eseménysora óta – egész életét izzította.

13.

Heller Ágnes igazi hazatérése hosszú emigrációjából a Nagybörzsönyben való letelepedéssel teljesedett be. A *Bicikliző majom* azzal zárult, hogy Ferivel (második férjével, Fehér Ferencel) egy lepusztult somogyi kúriát vettek, s azt szerették volna felújítani, hogy ott egy vendégek fogadására és kisebb szimpóziumok megtartására alkalmas „birtokot” alakítsanak ki. Mert az élete szakaszait – ez is Heller Ágnes-i életút és modell *leitmotívja* – mindig közösségekben képzelte el.

A rendszerváltás zavaros körülményei között, sok „átveréssel” és végül Feri halálával ez a projekt ellehetetlenült.

Viszont Nagybörzsönyben megadatott a vidéki nyugalom, a sok kirándulás, a vendégek fogadásának élménye. Ez is összefüggött a *Biciklizővel*, mert ezzel kerestem – először és utoljára – pénzt életemben, s a pénzen vidéki házat szerettem volna venni, amelyben azonnal felajánlottam egy szobát alkotásra Heller Ágnesnek, hiszen az élete elmesélésével hozzájárult ehhez a lehetőséghez. Ezért gyakran csatlakozott a hétvégi autós kirándulásokhoz, amikor a börzsönyi falvakat barangoltuk be, a házat ki nézendő, hiszen ő is gyakran lesz ott vendég. Komoly feltáró munkával derült ki, hogy az alkalmas hely csak Nagybörzsöny lehet. (Mint egy szintén itt letelepedett, s azóta sajnós szintén elment művész falutársunk szokta volt mondani: „Nagybörzsöny nélkül lehet élni, de minek.”) A sok közös keresgetés azzal záródott, hogy Heller Ágnes annyira beleszeretett a faluba, hogy ő is – szezonálisan persze – gyökeret vert itt. Sok könyve végére tett itt pontot, s ősszel, ha vissza kellett mennie New Yorkba tanítani, nemegyszer mondta, hogy sírni lenne kedve, annyira rosszul esik itt hagynia a hegyeket, a kirándulásokat, a szomszédait, a csendet.

Ehhez a portréhoz csatolni kell egy másikat. Kálmán Tündéét, a *Múlt és Jövő* tipográfusáét, akit szintén letelepítettem Börzsönyben, s aki jóval előbb, ötvenéves korában hagyott itt ben-

nünket. (Az ő elvesztésének fájdalmát sem tudtam még feldolgozni, mert nemcsak munkatárs és barát volt, hanem az *Új Múlt és Jövő* sikere, létezése az ő tragikusan rövid életéhez fűződik. A búcsúztatóján Ágnes és én tartottunk beszédet.)

Tünde mondta erre a fényképre, hogy irigyel érte, s ez legyen a *Bicikliző majom* harmadik kiadásának címlapja, amelynek új fejezetét a börzsönyi házában vettem fel.

A kiegészítő fejezetnek „Hazatérés” a címe: http://www.multesjovo.hu/hu/ait-downloadablefiles/download/aitfile/ait-file_id/1452/.

14.

A lapok idén is figyelmeztetnek, hogy ki ne hagyjuk a nyári csillaghullást – maradjunk fent éjszaka és gyönyörködjünk a ritka természeti jelenségben.

Erről is Heller Ágnes (miről nem?) és Nagybörzsöny jut az eszembe. Vagy tíz éve ennek a háznak a másik oldalán, az Ágnes által beépített tetőhöz biggyesztett teraszra hívtak bennünket – a *Múlt és Jövő* Nagybörzsönybe kihelyezett részlegét (szó volt arról, hogy a tördelőnk, Jeges Erzi

is vesz itt házat, s akkor mindent a faluban csinálhattunk volna) –, hogy jófajta borocskák iszogatása közben együtt nézzük az égi jelenséget.

Mára az igazi csillag megszűnt, aki a fönt lévő égitesetek médiumaként élt itt, a földön világítva, s most ő szállt fel közéjük. (Miért csak a csillagok hullását – le, közben költözésüket – lehet szemlélni? A fölmenetelüket miért nem? Persze, ha lehetne, képzeletünk tárgy és kihívások nélkül maradna.)

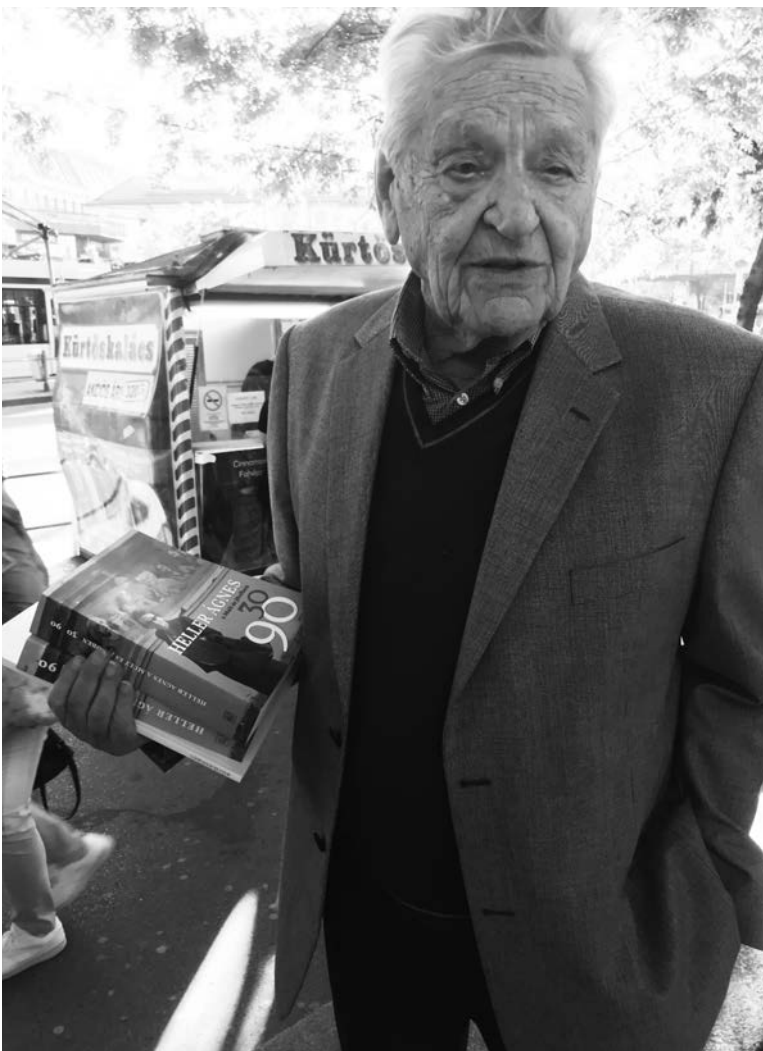
Ezt a fotót 2019. május 11-én kattintottam. (Megvallom, nem ezt akartam kipoztolni, hanem azt, amelyen ott ég a fájdalmas bélyeg: „ELADÓ”, s

rajta a kertésze telefonszáma, aki bonyolította az üzletet. Egy fél délelőtt kerestem az archívumban, de úgy látszik, kitöröltem – ezért is a legjobb merevlemez az emberi emlékezet.) Az okostelefon okos – ki kérdezte? – dokumentációja szerint egy nappal a 90. születésnapja előtt készült a fotó. Igen, távol az ünneplő Budapesttől – igaz, nem is hívtak ünnepelni – azzal ünnepelem az alkalmat, hogy elzarándokoltam a házához, amelyről – az üzlet megkötetett, ahogy értesültem a falusi bolt hírbörzójén, még a rendkívül kedvező áráról is – lekerült a fájdalmas tábla.

Így, a ház exlex állapotában – az új lakók még nem költöztek be – döbbenek most rá, a fotók és emlékek után keresgélve, hogy még nagyobb úrré tágul a HellerÁgnesnélküliség állapota.

15.

S ha már a mai digitális technika is beleszól az emlékek rendezésébe, az okos(kodó) telefon képsorozatából az előző nap, május 10. is alaposan megkarcolja az emlékek hámját. Ekkor jelent meg, pontosabban ekkor jött fel a nyomdából – Szekszárdról – a *Festschrift* – hivatalos címén:

Heller Ágnes ünnep 90 – és a *Heller Ágnes a Múlt és Jövőben 90* kötetei. Így sem pontos: hiszen az még nem megjelenés, hogy elkészült 50-50 digitális példány, hogy kerüljön a május 12-i ünneplő asztalra (valami látszik belőle zavarodottan Csillag Ádám videódokumentációjából – lásd Heller Ágnes Facebook-oldala, amely most Heller Ágnes Emlékdallá változott) és a népes szerzőgárda kezeibe, akik megsértődnek, ha a sajtóból (ez felesleges aggodalomnak bizonyult a mai napig) értesülnek a megjelenésről. (A megjelenés – az ofszetnyomás – a könyvhétre esett.)

Az első példányt – még az ünnepelelt előtt is – Hirschmann Nizán kapta. „Mágikus-szimbolikus” véletlen. Persze, s így utólag még inkább belátva a közhelyes igazságot, semmi sem véletlen.

Nizán nemcsak a *Festschrift*nek legidősebb résztvevője, hanem Heller Ágnesnek a legrégebb életben lévő barátja is egyben, de a ritka hosszú élettel büszkélkedő érdemétől függetlenül, ő a legrégebb tanúja

élete alakulásának. 1946-ban kötöttek barátságot, s a cionista mozgalom hozta őket össze. (Nemkülönben Hermann István-Slomóval, Ágnes első férjével.)

Szerintem az ő visszaemlékezése a kötet legrevelációsabb írása, dokumentumértéke okán. Niszán a holokausztot túlélte árva vagy félárva fiatalok útkeresését érzékíti meg, minden sallang és mítoszragozás nélkül, s az ebben a légkörben a sorsválasztó Heller Ágnest. Az őszinteségéhez (vagy mondjunk „dugri”-t? – ezt a lefordíthatatlan fogalmat, amely az izraeliek kendőzetlen, sokszor bántó egyenességét jellemzi) az is hozzájárulhatott, hogy élete nagy részét a cionizmus tanításait betöltve, Izraelben élte le, s onnan tekint vissza 1946 Budapestjére. Niszán, nem egy magyar izraeli értelmiségihez hasonlatosan, kis lakást vett magának a rendszerváltás utáni Újlipótvárosban, ahol az év felét tölti: a kulturális és természeti éghajlat kettősségének mindkét oldalát kiélvezendő. Mielőtt a Nyugati pályaudvaron felszálltam volna a szobi zónázóra, a kezébe akartam nyomni a kötetet – hiszen mindketten alaposan megszenvedtünk e kivételes tanúságírás világra jöveteléért. S azért is, hogy újra elolvashassa a belőle nagy nehezen, részletekben kibokszolt szövegét, mielőtt felhívja a ritka évfordulón gyermekkori barátnőjét, amire nagyon készült – mert őt sem hívták meg a hivatalos ünneplésre. Engem az érdekelt a legjobban, mit szól Heller Ágnes az ő emlékezéséhez, ha majd kitárgyalják? (Nemegyszer voltam tanúja sziporkázó beszélgetéseiknek, különösen azoknak, amelyekben a Bibliáról cseréltek eszmét – a legemlékezetesebb volt számomra, amikor felkerestük Sámson állítólagos sírját a Jeruzsálem körüli hegyekben, amiről Ágnes könyvet írt.) (Ágnes több Festschrift-résztevőnek köszönte meg hosszabb levélben a hozzájárulást, ahogy hallottam.)

A balatoni másvilágba úszás-simulás másnapján Niszán felhívott telefonon Jeruzsálemből. A halál körülményeiről érdeklődött feldúltan. Miután elmondtam, amit akkor tudni nem/lehetett, megkérdeztem, hogy az emlékező írása milyen fogadtatásban részesült? „Nem tudom – válaszolta. – Miért? Nem találkoztatok? – Nem. – Hogyhogy? Azt mondtad, hogy a születésnap reggelén felhívod. – Felhívtam, de csak az üzenetrögzítőre mondtam el a jókívánságaimat. – S nem hívtat vissza? – Nem. – Jaj! Akkor el sem búcsúztatok ebben az életben. – Nem.”

Amikor a vonatra szállás előtt átadtam a köteteket, gépiesen érdeklődtem, hogy miért feszít ilyen elegáns zakóban? „A Zeneakadémiára megyek koncertre” – mondta. Akkor így nem viheti magával! Ha egy nappal előtte is, de épp a meglepetés nagy poénja előtt nem bukhatok le – ha háromnegyed évig (állítólag) titokban maradt – gondoltam. Ha történetesen Ágnes nincs is a koncertteremben, a köreiből egy-ketten biztosan. (Mindenképp résztvevő lelkére kötöttem a titoktartást – bár tudományos vélemények szerint, amiről harminc ember tud, azt lehetetlen kizárni a nyilvánosságból Budapesten.)

Odaadtam neki a kockás IKEA szatyrot, amelyben friss kincseimet idáig hoztam, s a lelkére kötöttem, hogy tegye be a ruhatárba, s bámenyire szeretné is, ne lapozzon bele, csak otthon.

16.

Ma, amikor e sorokat írom, 2019. augusztus 13-án, a balatonfüredi kikötőből kifutott egy motoros vitorlás a tó közepére, ahol is a hajó utasai – a Magyar Cionista Szövetség tagjai – rózsákat szórak a vízbe, amely elvitte-ringatta a másik világba tőlünk Heller Ágnest. A hajót eredetileg azért rendelték meg jó előre, hogy itt Heller Ágnes tartson előadást Ámosz Oz és lánya *Zsidók és szavak* című, a zsidó azonosságról filozofáló könyvéről. A gyilkos idő azonban ezt az évről évre visszatérő, már tradícióvá szervesülő alkalmat a gyászmunka mozzanatává változtatta.

Az emlékek asszociációja pedig gyorsan Bersévába repít, ahol Ágnes díszdoktorátust vett át, s a kitüntetettek közt szerepelt a szintén nemrégiben elment Ámosz Oz is.

A köszönőbeszédet mondó Ágnes portréja mögött találjuk a gondjaiba vagy gondolataiba mélyedő író is. Készítettem róluk közös portrét is. Többek közt azért is mutattam be őket egymásnak, hogy ezt a duettet meg is örökíthessem. Az udvariassági szóváltáson kívül azonban nem történt egyéb említésre méltó. (Annál inkább megtalálták Budapesten és Jeruzsálemben a közös hangot A. B. Jehosuával, erről még lesz itt szó. [Nem lett. Az emlé-

kek asszociációs felbuzgásai nemegyszer másfelé sodortak, még a másnapi folytatás kigondolt terve mellől is.]) A szomszédos, szintén sivatagi városban, Aradon műveit alkotó író – legalábbis ezen a napon – kimozdíthatatlan volt, pedig ha tudta volna, hogy majd az *Olvasonaplók* sorozatában milyen örökbecsű elemzések készülnek könyveiről Heller Ágnes tollából, nem marad ilyen megközelíthetetlen. Az ünnepélyes díjátadó felkészülési helységeinek egy másik szobája azonban tágasabb derűvel és gondolkodtatni valóval hívogatott a jeles alkalmat, a maga történelmi kontextusaival megörökítendő.

Ben Gurion, a Bersévai Egyetem névadója – aki tárt karokkal várta a Gyuri fiával érkező filozófust – már az életében is találkozhatott volna a tudatos életét a cionizmus eszmeköre ígézetében indító kislánnyal, akinek az élete – de hát erről fölösleges is meditatni – nem ívelt volna föl oda, ahová, ha barátjához, Hirschmann Niszánhoz, vagy az általa vezetett cionista *kén* – fészek – azaz: csoport tagjaihoz hasonlatosan maga is alijázik.

Ha azonban már egy modern prófétával hozott össze a sors, azt az eredetileg a nacareti elődre, kollégára szabott mondást is idézni kell – ezt Ágnes is többször föl-fölhozta gyakori izraeli tartózkodásai során –, hogy „senki sem próféta a saját hazájában”, hiszen Izrael szinte az egyetlen ország, ahol nem jelent meg könyve. (Iránban, Egyiptomban, Törökországban számos könyve olvasható – remélhetőleg egyszer a zsidóságról írt művei is, hiszen azok lennének e tájakon a legaktuálisabb hídverők.)

17.

Ahogy Heller Ágnest elkísértük a Kozma utca 6.-ba – a hely szelleme – egy másik kikísérés emléke is felötlött a sajnos sok-sok hasonló búcsú sorozatából. Második férjéé, Fehér Ferencé, akit mellé most tizenöt (több értelemben is) páratlan év után tért meg.

New Yorkból visszatelepedve, a Gutenberg téri ház padlásterében találtak otthonra, amelyet nem kevés energiával a saját képükre és szükségleteikre alakítottak. Miután a lakás elkészült, kipakolták és elrendezték a könyveiket, Feri hirtelen elment egy szívinfarktusból, s már ki is költözött a helyre, ahová most még egyszer isten hozzádot mondani mentünk. Nem adatott meg neki – pedig a feleségénél is harciasabb, debataberabb alkat volt –, hogy alkotóan részt vegyen a rendszerváltás küzdelmeiben, amely ennek a diskurzusnak – akkor is, ha ez azután a levesbe ment – nagy vesztesége. Ahogy Ágnes magának lefordította: Feri lelkéről megszűnt a nyomás, a hazátlanság, és a hirtelen rászakadt – még ha pozitív is – légkörváltozás, a felszabadulás emelkedettsége roppantotta össze.

A Gutenberg tér és a ház fontos állomásává vált Ágnes életének: az itteni évek során – egy ideig New Yorkkal megosztva – ide tért vissza tanítani, alkotni a magyar köz- és szellemi életbe. A háttérben Fehér Laci portréja függ – az egyik kísérlete a *Bicikliző majom* első kiadása címlap-

jára. (Az alapanyag javát ebben a lakásban rögzítettem magnószalagra, a szokásos behűtött száraz pezsgő tradicionális elszopogatása mellett.) Sok beszélgetésnek volt tanúja akkori élettársam, Fenyő Ágnes, druszájának híve és barátja a sírig. (Fenyő Ágnes súlyos betegsége valamennyi állomásán meglátogatta, ha külföldről hazatért, az elsők között jelentkezett nála, még egy héttel halála előtt is.)

Mutassunk egy világosabb képet is e lakásból. (Vajon melyik budapesti lakhelyére kerüljön az emléktábla, amely sokszorosan kijár nem neki, de a városnak, amely vele büszkélkedhet.) Ágnes szeretett festménykincseket vadászni és vásárolni a szemközti Rákóczi téri piac egy antikváriusánál. Kieselbach Tamás boldogan sietett a híres és tisztelt filozófusnak hitelesítő szakértelmével szolgálni – ha nem is voltak jó hírei számára.

18.

A víz. Ez az elem már epitheton ornansként összefügg Heller Ágnes életével. Mert ez volt az elem – a Balaton vize –, ahol kilépett a földi létből és búcsút sem intve – ezzel is jelezve, hogy velünk marad, csak más formában – „mint rossz cipőből” („Ha nem bírod már elviselni azt, ami-ben vagy / Lépj ki, mint egy rossz cipőből, ringasd el magad”) átringatta magát az örökkévalóságba.

A másik víz, a Duna vize. Ahozá egy nap fiatal magyar honfi- és kortársai – miért? Hogyan juthattak ideig? Ők maguk a személyükben, de nemkülönben a képviselőjükben, maga az EMBER?

Ez megválaszolatlan kérdés maradt mind a mai napig – lekísérték a baljósan hullámzó Duna partjára, s ő a jeges áradatra koncentrált, hogy a lövés előtti pillanatban a vízbe vesse magát, és még a mellette álló anyjáról is elfeledkezve, ösztöneinek engedve: túléljen.

Ezt a vizet – mint hivatásos kérdező, tanú vagyok rá – a holokauszt túlélői több kontinensen pirosnak látták és látják a mai napig. Sokáig maga Ágnes sem tudott ezzel a vízzel szembesülni, s ezért a partjaira, a hídjaira menni – még pszichológusnál is járt e trauma miatt.

Heller Ágnes utolsó éveiben e folyó mellett élt. Jókedvűen, megbékélve kelt vele és a látványával fejezte be a napjait. Bizonyára azért, mert leróta a magára szabott túlélése árát: mert alkotó élete javát annak szentelte, hogy feltárja a Dunához lekísérés tapasztalatának örvénylő mélységeit. Feltette a kérdéseket, s a maga tehetsége szerint megpróbálta megtalálni rájuk a választ: az ember természetére, aki jó és rossz között kötéláncolva kényszerül, szabadon választva végigaraszolni földi tartózkodását.

19.

A kihagyhatatlan fotó. Rög-tön, amikor a Tel-Avivot a Jaffával összekötő tengerparti sétányon felbukkant a - falfirka? vizuális geg - a jaffai kikötő halvendéglői felé tartva, tudtam, ez címlap lesz. Még nem tudtam, hogy melyik Heller Ágnes-műé, de valamelyiké, az biztos. Gyorsan elé is kormányoztam Ágnest. Nem volt könnyű elkészíteni a felvételt, mert erősen fújt a szél, s nem akartam, hogy a kezében látszódjon a botja – nemrégén kelt fel a kórházi

ágyból a csípőműtétje után. Ideiglenesen a file-ban: „Kollégákkal” címet adtam az elkészült nyolc-tíz filmkockának.

Amikor a 90. születésnapjára az őt köszöntő *Festschrift*nek, *Heller Ágnes Ünnepe 90* és a 90 esszéből álló *Heller Ágnes a Múlt és Jövőben* című köteteknek borítófotót kellett választani, nagyon jól jött ez a hirtelen felindulásból megörökített képötlet, mert sok dimenzióban is megérkítette a Heller Ágnes-i életet és művet.

Csak azt nem tudtam – sem ő, sem én –, hogy ezzel a mozzanattal maga is beállt a vele egyenrangú társaságba, a „kollégák” közé.

20.

Nem teszek úgy, mintha nem nézném ennek a spontán indult emlékezés-slosimfolyamnak a visszajelzéseit, azaz a „like”-jait, a számomra új műfajban és új médiumon. (Amelyről azt hittem, csak hadd bontakozzék-burjánazzék, én még benne maradhatok a Gutenberg-galaxis hagyományos – konzervatív? – keretei között.)

Ha nem Heller Ágnes képe kerül föl, akkor kevesebb a like. Ha valami olyan „vizuális reprezentáció” jelenik meg a képernyőkön, amelynek éppen az a jelentősége (fájdalma), hogy Ő nincs ott, az kevésbé (s)üt át. Pedig az emlék igazi természete: a hiány ürje, amit az emlékezetnek kellene kitöltenie.

Most sem lesz itt, nem lehet itt Ágnes velünk a képen, mert a hiány ezt nem bírja el, csak nosztalgiává oldaná az érzést a képi felidézés.

A hétvégét Balatonfüreden töltöttem, a cionista táborban, ahol minden rá emlékeztetett. (Talán azért is járt ide hűségesen, mert anyai ágról a családja innen származott. Az általa még ismert 104 éves dédnagymamája – miért nem ismételhette meg a produkciót? – itt Füreden találkozott Petőfi Sándorral, aki őt Pipiskének nevezte. A Fürstök Veszprém megyéből valók, ahogy ő hitte-tudta, abból a 250 családból, akik nyugatra húzódva, az Esterházy hercegek védelme alatt átvészelték a török pusztítást és uralmat.) A cionisták nemcsak szobával és elő-

adás-meghívással várták, de a mellékelt oklevéllel és éremmel is szeretnék volna megkoronázni a vele töltött évtizedet – azt az egyet a kilencből.

A cionista táborok – mint megtudtam, mert én csak először kaptam meghívást – rendre egybeesnek a Füredi Borhetekkel. (Amit 1932 óta tartanak meg – az 1938-asról Szomoró Dezső is megemlékezett egy csodálatos tárcájában.) Hú tábortársai elárvultan idézték fel most, hogy az inkább Arácshoz közelebbi dombról Heller Ágnes rendre leereszkedett estéknént a Tagore sétányra, hogy a már ezekben az emlékezőkben is megénekelt, sőt: tőle általam megtanult-átvett egy-két deci hideg fehérborát – a füredi szőlősgazdák mustráját – itt elízlelgesse-kortyolgassa.

Jaj! Ebben az évben ki ízlelgeti helyette ezt a nedűt...? Gyilkos vagy féltékeny tisztelettel, kegyelemmel magához ölelő Balaton! Rád ürítem a poharat! A jó hideg egy deci fehérét – amely, mint „félrecsúszott nyakkendő”, mindig Heller Ágneszt idézi addig, amíg újra koccinthatunk.

21.

Térjünk vissza a Balatonról (nehéz szívvel), de még ne a feltúrt, forráságot lehelő Budapestre. Aki csak teheti menekül vidékre, azaz a hozzá otthonosabban viselkedő tájra. Időzzünk ismét Nagybörzsönyben, ahol, mint a tó körül is, ott él, lebeg Heller Ágnes szelleme, hiszen oly hihetetlen, hogy csakúgy elhagyta a neki oly kedves helyeket. Még csak két év telt el, hogy az augusztus 20-át megelőző nagybörzsönyi falu- és vadásznapon egy festménykiállítás megnyitására vállalkozott. (Eláruljuk, holnap, 20-án is itt maradunk, az egyik legrégebbi Szent István-templomot magáénak mondó faluban – megvan rá a jó okunk.)

Ahogy Heller Ágnes is újhonos volt a község – hajdan város, mégpedig bányászváros – kora középkor óta itt élő, nyelvét, szokásait, ételeit, házai stílusát őrző német lakosság között, úgy a feleségem, Eti (Eszter) Ruso is, aki Izraelből (még régebből: Témánból, azaz Jemenből) vált nagybörzsönyivé – lelkében, érzelmeiben és álmaiban. Ezt a kulturális váltást (miért mondanánk sokkot?) festményeivel kompenzálta. Miután a magyar társadalom (sajna: de ki kell mondani: leginkább a magyar zsidó társadalom) nemigen fogadta be: ezt a csak azért is azonosuló vonzalmat és beilleszkedési vágyat a festészetében, mégpedig a kizárólag Nagybörzsönnyt és népét megérzőképekben igyekezett felülírni.

Ebben a munkában Heller Ágnes baráti segítségére volt. Leginkább azzal, hogy megértette e viszony – indíttatás – lelki rugóit, hiszen egyik fontos könyvének címadó esszéje is az „idegen” volt. Azaz: foglalkoztatta az állapot, mint az emberi társadalom és kultúra olyan kagylóhéja kiizzadtakínlóda helyzete, amely korántsem paradoxonként, a gyöngyszemteremtés feltétele is egyben.

Heller Ágnes életétől nem volt idegen ez a tapasztalat, s az ő magyar tájjal kialakított viszonyára hajazott Eti

helyzete és törekvése. (Ez a tájjal történő azonosulás szélesebb és mélyebb közlekedési felület, mint a magyar néppel való viszony – ha emberi dimenzióba helyezük, inkább nyelvet lehetne megnevezni párhuzamos közegként.) Ezért egy kellemes, sok-sok kérdést feltévő műtermi délutánon felkészült a nagybörzsönyi kiállítás megnyitójára. Amit nemcsak nevével és karizmájával hitelesített és erősített, hanem empátiájával is, amely minden kibontandó új gondolat, felfedezés hajtómotorja.

22.

A slosim 22. napja augusztus 20-ra esik. Ezt az ünnepet sok éven keresztül Heller Ágnes Nagybörzsönyben ünnepelte – mert Nagybörzsönyben lenni maga is ünnep, különösen a falu védőszentje napján.

Nemcsak ő, hanem jó barátai, Tordai Zádor(ka) és felesége, Marinella d’Alessandro, akik rendszeresen itt töltötték a nyarat egy kúriának is beillő bérelt házban. A tradíciókhoz tartozott Szent István (később: a kenyér, majd ismét Szent István) ünnepén e kellemes vakációnak otthont

adó ház kertjében összegyűlni és bográcsban gulyást főzni az ünnepet megtisztelve. A tűz beindítása nem tartozott a könnyű feladatok közé – ezt Heller Ágnes rendre magára vállalta, mert, ahogy ezzel büszkélkedni szokott: tábor tüzet a cionisták között tanult meg rakni – és ilyen tudományt nem lehet elfelejteni.

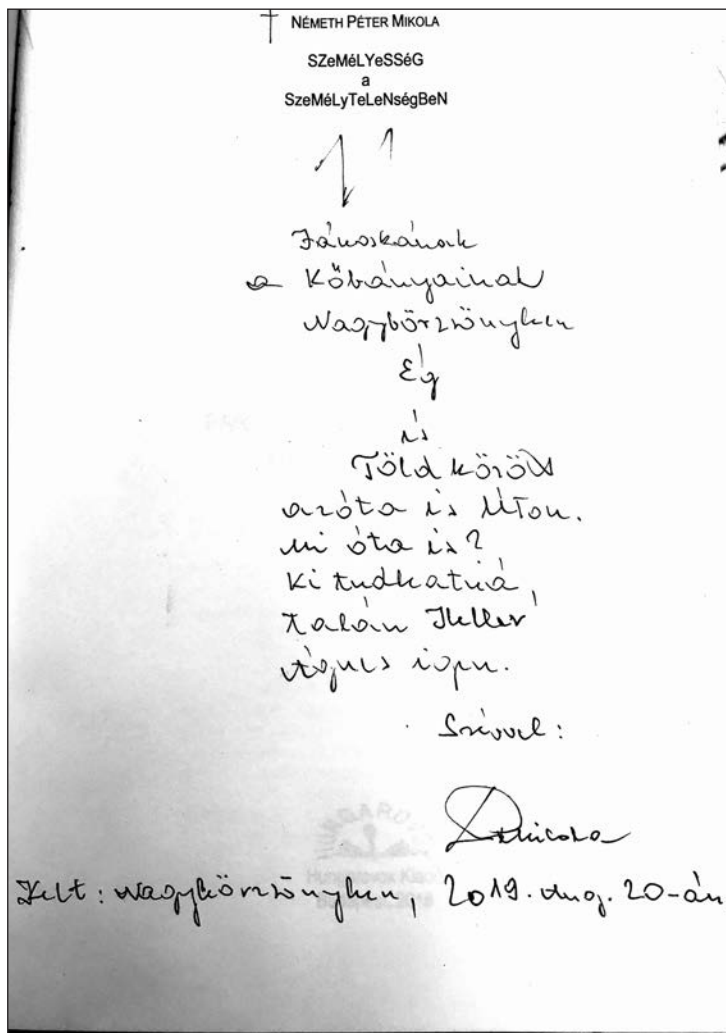
Zádor halála után (2010) az augusztus 20-i bográcsgulyásozás hagyománya fönmaradt, csak átköltözött Ágnes házába és kertjébe: itt gyűltek össze Tordai Zádor tisztelői, barátai, hogy rá emlékezzenek.

Remélem, hogy odafönt van jól égő száraz gally, marhahús – „Vágjátok apróra!” –, kalocsei örölt paprika, azaz nincs semmiben sem hiányuk.

Csak nekünk.

E slosim mellé had copyzzam ide Zádor(ka) köszöntőjét Ágnes 80. születésnapjára, hogy teljes legyen a párbeszéd: http://www.multesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/2154/

23.

Nem. Nem hagyjuk el Nagybörzsönt ma sem az egyre rövidülő-táguló slosim időtartalma alatt – ahogy terveztük – augusztus 20-án: miután Heller Ágnes és Tordai Zádor(ka) fenti és lenti világokból összeverbuválódott barátaikkal – idetartozik az emlékek világa is: mert az is egy világ, sőt: több értelemben is nagyvilág – elfogyasztották a tradicionális szabad tűzön főzött bográcsgulyásukat. Eközben jómagam ezen a nagyon is meghatározható világon, oly szorongató magányomban – miután elfogytak mellőlem a bográcsgulyás-készítők – elzarándokoltam a falu bejáratánál lévő Szent István-templom szent miséjére – én, a názáreti Jesua ben Jozsef népéből való. Valahányszor e közösségi alapon azonosítom magaménak ezt az alkalmat, egy karácsonyi misét ki nem hagynék, legyen az Betlehemben, a jeruzsálemi Dormition-templomban, vagy Vámosmikolán. A homíliát is a mesterséggemmel rokon műfajnak tekintem, s kíváncsi vagyok a kollégák teljesítményére – mint régen a Teleki téri, most pedig a lágymányosi zsinagóga gyakori *dvár tóra* mondója,

még direktben is magamnak vindikálom ezt a „szakmai” közösséget. S nemkülönben mint a falu befogadottjának is itt a helyem: zsidónak és budapesti „hétvégis”-nek, tehát kétszeresen is migránsnak.

Most, 2019. augusztus 20-án a szent ligetben harcos és érces hangon szónokló pap víziójában a liberalizmus elleni világra szóló harc apokaliptikus küzdelmét ecsetelte. (Amibe szerintem kár belekevernem Jesuát, a zsidó fiút, aki nagymamám szerint: „ő volt az első kommunista”.) A katolicizmus helyi képviselője nem tolta ki a homályos végtelenbe a harc eldőltét: húsz éven belülről jósolta az eredményhirdetést az Isten hívei és a liberálisok közötti végső meccsben, amelyben – szerinte – minden erőt mozgósítani kell. (Ha nem is ilyen konkrétan elhatárolva a szereplőket – magam is ebben az időintervallumban érzek valami nagy világváltozást, lehet még az én evilági életemben.)

Nem töltött el jókedvvel a Heller Ágnes emléke, szellemi öröksége körül révedezésemben ez a

szózat, noha egykori szociográfusi énem csak helyeselhetett, hogy eljöttem, mert szeretek a téren tájékozódni, hogy hol élek. Nemkülönben friss történész szakmám ismeretei is visszaigazolást nyertek: a 19. század utolsó harmada ágyazott meg a később gyilkossá vált magyar antiszemitizmusnak – a boldog aranykor egy hazug mítosz –, Istóczy Győző párttársai és pártja aktivistái a liberalizmus ellen fellépő katolikus alsópapságból kerültek ki.

A mise közönsége széteséskor egy írókollégával találkoztam, aki friss könyvét dedikálta: „Nem vagyok hajlandó egyik táborba sem tartozni, ezért mindkettőben részt veszek”. Így definiálta magát, mely orientációs pont hozzám is közel áll – s ezt tükrözte a hely szellemének megfelelően a dedikációban szereplő Heller Ágnesnek szóló utalás, akit jól ismert. Nemegyszer itt a templomkertben cseréltek eszmét, sőt: sikeres író-olvasó találkozóra is meghívta, amit Ágnes elfogadott és nagy sikerrel teljesített.

A feldúlt lelkemnek kellett, hogy hazafelé baktatva meglátogassam Ágnes házát. Ahol elhúzott szájjal dokumentálhattam az új tulajdonosok nevét egy kis sárga, táj- és házidegen csíkon (Ágnes soha nem hirdette magát) és az új kapucsengőt. S vajon a háza előtti fán – amit nemegyszer

szüreteltem, engedélyével – érik-e már a körte? (Az én birtokomon már potyog.) S ekkor a körtefa, mint egy óvó, simogató, nyugtató ölelés –, kinyújtotta virágkarját felém. (Augusztusban gyümölcsfa-virágzás?)

Megértettem. Felfogtam.

Megnyugodva és megbékélve folytathattam utamat.

24.

Hogyan bukkannak fel a slosimmunka alapját képező emlékek? (Azt, hogy honnan: nem kell kutatni, sem magyarázni.) Milyen bölcs és kegyes a zsidó szokásrendszer, amit maga a közösség mint öngyógyító kollektív pszichológus hordott és írt ki magából. Gyász hónap, gyászév – megannyi emlékmunka önkéntes kötelezettsége. (A legnagyobb ajándék: 24 órán belül elkezdni ezt a szellemi-tudati munkát. Gyorsan fátylat és földet borítani a földi létre, hogy egy szebb és örökebb világ mozaikjait rakhassuk ki a frissen hátrahagyott élet emlékdarabjaiból.)

Slosim, jahrzeit: a felszínen a nagy elszakadást megkönnyítő, elviselhetővé tévő terápia alkalmi. Azok is persze, de még fontosabb, hogy megteremtik a hidat és a médiumot a kollektív

azonosság számára. Egy léthez és létformához, amelyre nem nehézkednek rá a földi viszonyok sallangjai és súlyai.

Vagy a mindennapi életből türemkednek ki a szálak, amelyek az égiben folytatódnak? (Elég Nagybörzsönybe betegyem a lábam, s e szűk hely majd minden szegletéről, növényéről Heller Ágnes jut eszembe.) Vagy a számítógép képfile-jaiból kipergő képek adnak anyagot a gyázmunkához?

Át- és átpörgetve őket, felül- és átírják a néhány napra előre megtervezett fejezeteket. Magukba szippantják a gyázmunkást, és átveszik tőle az emlékezés irányítását.

Napok óta szeretnék feltenni néhány fotót Heller Ágnesnek a közeli munkatársaival való kapcsolatrendszeréről, de e földi szempontokat legyúri egyénisége főszereplős kisugárzása, amelynek a forrásáról csak képzelődni lehet.

Heller Ágnes és a Biblia. Micsoda bebarangolásra váró emléktartomány. S micsoda mély talapzata a Heller Ágnes-i műnek! S mekkora szerencsénk, hogy ezt az éltető kovászt tisztán kihordhatta, felmutathatta néhány időskori művében.

A Jeruzsálem környéki *Tel Tzora* hegyén Sámson sírját azért kerestük fel, mert könyvet írt kedvenc bibliai hősről. (Régi barátja, a már a slosimokban is említett Hirschmann Nizán vitt el kocsival – a sírhoz (emlékműhöz) tartó séta alatt életem legsziporkázóbb és legtartalmasabb bibliamagyarázataiban lehetett részem kettőjük beszélgetését hallgatva – mind a filológia, mind az interpretáció szempontjából.

A két háttérkép felett, Jozsef és Jákov, a Biblia nagy álmodói nevei szerepelnek. Ágnes nemcsak *Az álom filozófiájáról* írt könyvet (Budapest, 2011), de más írásai példáit is szereti a Biblia történeteivel alátámasztani. József már csak azért is kedvenc, sokszor elemzett hőse, mert őt tartotta az első zsidó asszimilánsnak, egyúttal entellektüelnek, az ő pályája és szerepe megvilágította számára a modern zsidó lehetséges választásait – sorsát és sorstalanságát.

25.

Jaj! Már csak öt nap van hátra a slosimból. Lehet, meg kell cáfoljam a tegnapi, oly kenetteljes és patetikus elmélkedéseimet, mert a hagyomány gyakorlása nem enyhítheti a nagy átmenet mozzanatát, vagy ha mégis: ez a rutin csak nagy általánosságokban működik. De hol van itt az ember és vele hiánya súlya? Az emberé, akiről tudjuk, hogy mindegyike: „Észak-fok, titok, idegenség”. Heller Ágnes hiány-súlya kilóg a tradíció keretei közül.

Elfog a szorongás, hogy még milyen kép, emlék, tanítás villanjon-szabaduljon fel az oly végzetessé szűkülő idő préséből?

(S ha a „mai kocsmá” kigőzölgése ide beszüremelhet: nincs kiábrándítóbb, mint a „ballib” sajtó kekeckedése – Ágnes kedvenc kifejezése, igaz: rám –, amely azt firtatja a gyász hónap le-

jártával, hogy hol van Magyarország miniszterelnökének a gyászhoz fűzött szava? Ez a sebkapar-
gatás a gyász megszenteltetésére, mert gyásza csak annak lehet, akinek hiánya van. Akinek
nincs, azon fölösleges – nem demokratikus! – számon kérni. (S ha már... e kérlelhetetlenül szá-
mon kérő felületek hány Heller Ágnes-könyvet szemléltek, vontak be a diskurzusba Ágnes éle-
tében? A sajtótermék, amely nem mutat fel ilyenből négyet-ötöt az archívumából, ezzel a „ke-
ckeckedéssel” csak magát állítja szégyenpadra.)

A gyász indáit ki kacsolhatná rendbe? A tegnapi slosim felfakasztása után az volt a tervem,
hogy ahhoz a képhez írok reflexiót, amely Ágneszt a Pontius Pilatus nevével ellátott oszloptöredék
előtt örökítette meg, szintén a jeruzsálemi Izrael Múzeumban, mint a Jozsef és Jákov elé állított
képeken. (Mintegy azt az összefüggést megérezkítendő, hogy a Biblia mindkét szövetsége azonos
és egymással koherens narratíva terméke – ahogy az ő műveiben is.)

Képkeresés közben azonban az a kép bukkant fel, amely az egykori cionista *kénje* (fészke,
azaz csoportja) körében ábrázolja.

E meglett és Izraelben szép karriert befutott férfiak az ő vezetésével ismerték meg a cionizmus
tanait, s az ő hatására változtattak sorsot, lettek Izrael építői. (E képhez kértem az utolsó cikket
tőle a *Múlt és Jövő* a 70 éves Izraelt ünneplő számába – és amit nemigen tett meg harminc év
alatt: visszautasított, azzal, hogy: „Vedd komolyan, hogy szakítottam veled!”)

E képhez mennyire passzol a másik, amit valamelyik könyvheti dedikáció (diskurzusfórum) al-

kalmával kattintottam el. (Bevallom, a Hebrew Universitys melegítőre fókuszálva, mely ruhadarabot magam is megvettem leszállított áron a campuson, s egy ideig viseltem is.) A másik fiatalember kezében az okostelefon – más funkcióival ellentétben – mohón rögzíti a fiatalok kérdéseire adott válaszokat.

Hány és hány nemzedék gondolkodására tettek sorsfordító hatást ezek a szavak, tanítások, élettapasztalat-összegzések? Az eszmélkedés meghatározó szakaszában: fiatal lelkekre? (1975-ben nem fogadták el a disszertációm, mert az engem magával ragadó *Társadalmi szerep és előítélet* című művéből [Budapest, 1971] bőven idéztem.)

És: ez már így – örökre így – marad. A könyvei, s nemkülönben az – e sorozatban is óhatatlanul – mítoszba forduló emlékei az időt túlélően merevítik ki ezt a szerepét: hatni s megváltoztatni, azaz: egy bizonyos irányba terelni az életet.

Lehet ennél többet elérni egy életben?

26.

Mint a vízeséshez közelítő folyó árja, úgy gyorsul az emlékek sodra, ahogy a végéhez közelít Heller Ágnes slosimja (gyász hónapja). S tölt el zavarral, mert ezek az emlékek nyilvánosak, s ezért valamilyen szinten – még ha egy szubjektív emlékrögzítőhöz tartoznak is – keretet, ívet illene nyújtsanak a létet váltó hőséről.

Ugyanakkor itt, a lenti életben az emlékek föl-fölhorgadása arra is int, hogy nemcsak a spontán emlékek feltörését dokumentálja, de felnyissa az archívumokat, ahol Heller Ágnes sok-sok arcéle, tulajdonsága epizódja rejtezik. Hogy ezek a tartalék életcserepek segítsék majd kialakítani azt a létezésformát a következő kilencven évre, amelyek a most félbeszakadt kilencvent folytatják. Sok-sok képet, levelet (s azután e-mailt, sajna), magnószalagot kell majd felelősen átörögzöztetnünk a következő években.

Azt hittük, elhagyjuk Nagyborzsönyt, amely jelentével hajazza ebben az emlék-hullámverésben a New York-Budapest-Jeruzsálem tengelyt.

Amit azonban nem sikerült a 21. slosimbejegyzéshez megszerezzünk, a filmecskét a két évvel ezelőtti kiállítás megnyitóján elmondott beszédéről a Nagybörzsönyi Művelődési Házból (ha van idő, tanácsos visszapörgetni hozzá), az most – nem mondhatnánk, hogy spontán módon, de akkor is – ma, 26-án a kezembe került. S ha igen, nincs az a hatalom, amely visszatarthatná akár egy percig is. Annyi vitalitást, érzelmet: életet hordoz.

S mi más is e slosim feladata, mint ennek az életnek a kimerevítése a mi és az utánunk következő nemzedékek tudata vásznán: <https://www.youtube.com/watch?v=yukrFzBp6J4&feature=youtu.be>

27.

Fennmaradni a csak látszólag felsarabolható időben, amely azért végtelen – talán végtelenebb, mint a szintén végtelen számú bolygócskával, csillagokkal nyüzsgő univerzum. Mivel hagyjon nyomot benne az „egyszál” ember?

A művével? Vagy az utódaival? Akikben benne van a nagy mű lehetősége és a fennmaradás, hogy a sok-sokadik utód tanúja lehessen az emberi színjáték nagy katarzisos pillanatának – a Messiás eljövételének vagy a mindent bevégnő apokalipszisnek.

A nagy műveket létrehozók számára ez nem kis konfliktust jelentett – pedig csak egy kis bolygóról van szó, amit patetikusan Földnek hívunk. S akkor még nem fókuszáltunk e Föld „kulturális tereire”, amelyek mindennek – még a latinoknak és az angoloknak is – töredékét képező zugai csupán.

Na és ha az a tér: magyar...

Heller Ágnesnek sikerült kilépnie a magyar átok/áldás kulturális térből. S ezzel a szellemi fennmaradását – remélhetőleg két pólus egymásra ható olvasásában, recepciójában – fenntartani, s általa fennmaradni. (S ebben a folyamatban igazán nem tényező az államfők szimpátiája, vagy annak a hiánya.)

De neki van más folytatása is. Két gyermek, hat unoka és két dédunoka.

Mert a nagy alkotó (már ki lehet mondani: a zseni) nem a semmiből jön elő, hanem sok évszázadon készülő, neki- és nekifutó génkísérletek sikeres kombinációjából – a tehetségéből, amely szintén olyan megmagyarázhatatlan, ezért sokszor az Isten, isteni metaforával helyettesített fogalom, mint az idő és a tér.

Mint ezt a *Biciklizőben* körüljártuk, a Veszprém megyében élő – talán az Árpád-korból itt maradt és folytatódott – zsidó családban már sok mozgolódás előrevetítette a kicsúcsosodás mozzanatát: elég Ágnes rokonaira, a világhírű hegedűművészre és zenepedagógusra, Auer Lipótra (Veszprém, 1845 – Drezda, 1930) vagy a keramikus Kovács Margitra (Győr, 1902 - Budapest, 1977) gondolni.

Ágnes számára – lehet, kissé egyoldalúan, hiszen nemcsak filozófus, de tanár is volt – a tehetség, a teljesítmény volt a legnagyobb fokmérő és visszaigazolás.

Csak remélni lehet, hogy a művein kívüli másik vetésében majd ez az örökség is kivirágzik.

28.

Maradva a tegnapi slosim tűnődésénél, a földi és ama öröklétbe folytatódás dilemmáinál, az a kérdőjel is óhatatlanul felgömbül, hogy az életműből mi marad fent?

Az egésze? Egy része?

Vagy azért az egésze, mert egy jól eltalált részecske viszi-értelmezi a csúcsteljesítmény tapasztalatát? És hív, kényszerít az előzmény olvasására, darab idő elteltével kutatására, feltárására.

De korai erről beszélni, gondolkodni. Akkor is, ha a másik – de itt a földön regisztrálható – életnek a mű recepciója körüli forgás lesz a létformája. S e kérdés alatt szűkül a megválaszolhatatlan kérdés, hogy mit vitt magával a Balaton gyilkos vagy éppen enyhet és megváltást nyújtó vize? Milyen mondanivaló, üzenet maradt Heller Ágnesben, amit még megalkothatott volna? A halál kegyes volt-e azzal, hogy szellemi ereje csúcán vitte el – mert ha valakinek, akkor a saját

magá számára lett volna a legszomorúbb a színvonala akár árnyalatnyi hanyatlásának az érzékelése. Vagy: egyaránt – ő és mi – maradtunk megfosztottan újabb alkotásai szellemi izgalmától?

Igen, ez már nem emberi kérdés – mert az élet, s bizony ama szerény kis földi – felülír mindent, avagy: „mindent visz”.

Nem is kísérelném meg – szakműveltség híján sem –, hogy a tengernyi Heller Ágnes-művet időtállóság szempontjából osztályozzam. (Ez a roppant alkotás mennyiségi szempontból is példa nélküli!) (Szerintem a szakmabeliek sem tudják ezt az értékelést meghozni – csak az idő sodra és diszkurzusa fogja ezt az ismeretet előállítani, amit majd odafönről –, remélhetőleg az égi kávéházban Ágnes asztala közeléből – fogok kíváncsian figyelni, hiszen e diskurzusban a magam munkája is fekszik.)

Az azonban fájdalmasan biztos, hogy egy alap- és remélhetően sokáig olvasott művet tett le az asztalra, mégpedig élete utolsó szakaszában – amelyről nem lehetett sejteni, hogy az utolsó lesz. Ez pedig a *Filozófia rövid története gólyáknak* sorozata.

Kétévente rendre elkészítette a négykötetesre tervezet sorozat darabjait. (Ha nem utazgatott volna annyit, nem vállal el minden előadásfelkérést, szerintem fölösleges politikai szereplést, játszva megírta volna – kértem nemegyszer, mert első olvasójának oly keserves volt kivárni a befejezetlen regény következő fejezeteit.) Az utolsó résszel már mindörökké adós maradt, amiben – borzalmas teher! – nekem is van részem. (Összevesztett velem, megszakította a *Múlt és Jövővel* a kapcsolatát, és más munkába

kezdett. Még azt is mondta nem jó ízű utolsó beszélgetéseink során, hogy nem fog magyarul írni. Ebben benne rezgett szörnyű csalódása a mai magyar politikában – amiért nem én vagyok a felelős. A politikai helyzetben és atmoszférában, amelyen – szerintem – nem lehetett fogást találni demokratizmushíány szempontjából –, ezzel a legnehezebb szembesülni, mert a jelenlegi állapotok a magyar választók jelenlegi állásfoglalását tükrözik, s akkor nem beszéltünk a végzetesen szegényes alternatívahíányról.)

A *Filozófia rövid története gólyáknak* azért kiemelkedő összegzés, mert nem a filozófia történetének egyik változata, hanem a világ kulturális trendjének felemelő és ünnepi lezárása. A világ és kultúrája következő korszaka előtt, amikor mindez, ami a három kötetben össze van foglalva, már nem lényeges. Nem játszik.

A roppant kincs ki van mentve, egy szép építménybe homogenizálva. Olyan bázistudás, amelyhez vissza lehet nyúlni bárkinek és bármikor.

A negyedik kötet negyede már a harmadik kötet szerkesztése során elkészült. (Mindkettőnk barátja, Vajda Misu szerint a negyedik kötetet lehetetlen megírni, mert a filozófiatörténet, min-

tegy jelezve a filozófiák nélküli korszak kezdetét, maga is széttöredezett, s egy görög filozófiával kezdődött narratívába nem rendezhető – a harmadik kötet nem egy utalása ezt az állapotot, szellemi kihívást meg is előlegezte.)

Az utolsó üzenetem – via Fenyő Ágnes – Ágnestől az volt, hogy ha akarom, akkor a 2020-as könyvhétre megírja a Múlt és Jövőnek a negyedik részt. (Ha nem szakad meg baráti és munkakapcsolatunk, akkor ez is a 90. évforduló-ünnep egyik eseménye lett volna. A négy kötet díszdobozának megtervezésére már felkértem Czeizel Balázst.)

Ez lett volt a reakciója – köszönete?, *malgré tout* elismerése – a két 90. születésnapjára készülő kötetért cserébe?

Odafönt – mikor? – megbeszéljük.

29.

Ezt a képet, az utolsó előtti, amelyen Heller Ágnessel egy asztalnál ültem, a tegnapi slosimban terveztem megosztani. A kép mellett, amely a *Filozófia rövid története gólyáknak* első kötete kézbe kapása pillanatában örökítette meg – már csak poétikai és epikus lezárásként is –, akkor, amikor a harmadik kötet megjelent. Mindkettő a Budapesti Nemzetközi Könyvfesztiválon került rögzítésre. (Az utolsó felvétel is ugyanennél az asztalnál kattant, Ungvári Tamással, már társával az égi író-olvasó találkozón és dedikáláson – hiszen ott is sokakkal kell megosztani, hogy mit írtak, publikáltak idelent, mert akik odafönt időznek, nem vesztették el intellektuális érdeklődésüket, lásd 9. slosim.)

S már a 9. slosim alkalmával is azért kellett kínosan elhatárolni a két felvétel közötti talán 20-30 percnyi időt, mert tudtam, hogy ennek az utolsó előtti képnek szerepelnie kell ebben a folyamban, ennél tovább nem halogathatom. Mert nem lenne igaz a gyászom, ha csak a felemelő és pozitív eseményeket hordana az egyre erősebben zuhogó, de holnap berekeszteni kénytelen

– s ezért még most nem tudom, hogy majd hová csatornázható – emlékezés árja.

A harmadik kötet szerkesztése (plusz a szintén néhány hétre publikált – sajna a könyvfesztivál nagyon közel van a könyvhéthez – és úgyszintén ekkor és ezért berekesztett *Olvasónapló* 6. első fejezeteinek munkába fogása) napjaiban tört el a kapcsolatunk. (Próbáltam hivatkozni erre, hogy tegyük a konfliktusokat arrébb, más magánéleti bajaimat is felhozva „ürügyül” – ahogy ő ezt minősítette.)

A *Filozófiatörténet újkora* megjelenésekor még beszélő viszonyban álltunk, s még hajlandó volt részt venni a Kelet kávézóba szervezett jól sikerült bemutatón. (Ide is eljött Ungvári Tamás és előadás-hosszúságban szólt hozzá a jóízű diskurzushoz.) Dacosan, de puszival búcsúztunk el a Móricz Zsigmond körtéren, ahová a 6-os végállomásához elkísértem, s boldog megkönnyebbüléssel tértem vissza a kávéházba – leginkább azért, mert a bemutató jól sikerült, s azt gondoltam, hogy megbékélő hatással lehet súrlódásos kapcsolatunkra. Még jó ideig együtt maradtam az ünneplő – Heller Ágnest ünneplő – társasággal, a szponzori tokaji – kóser – boroknak is köszönhetően. Másnap reggel várt hideg, száraz szakító e-mailje. (Vajon mikor lesz erőm ezeket a leveleket – itt e gépről, ahol e sorokat pötyögöm – újra elolvasni? Egyáltalán archiválni.)

A Millenárison a Múlt és Jövő asztalánál (asztalomnál) kénytelen

voltam leülni vele szemben, miután megjelentek – most minek tegyem ki a jelzőt, hogy milyen kecselyűk módjára - az asztal(om)hoz lecsapó „jó barátok” hogy elhesentsem őket, mert mohón ecsetelgették, hová, melyik kiadóhoz vigye Ágnes a *Gólyáknak* negyedik kötetét. A feszültséget oldandó mefisztói ötlettel áthívtam a velünk átellenben lévő stand vezetőjét, hogy bemutassam neki a világhírű filozófust, aki tisztában van népe helyzetével s nemegyszer is írt a konfliktusairól, a médiumokból biztos ismeri a nevét...

Ugyanis abban az évben átellenes szomszédnak a Palesztin Nagykövetség standját kaptuk. A stand

főnökét, Zafer ALSaltit – követ-tanácsos, konzuli ügyek – előző nap ismertem meg. Lehet, provokatív jelleggel érdeklődtem, hogy szolgálja ügyüket a könyvfesztiváli jelenlét: héberül szólítottam meg, de végül magyarul beszéltünk, mert több mint egy évtizede él Budapesten, s felesége is magyar. „Ja, ha ilyen jól tud magyarul”, rögtön rá is sóztam – olvassa csak a másik álláspontot is – néhány, a jelenlegi Izraelt tárgyaló könyvünket (írhatnám: könyvemet is), amit készségesen, a magyar olvasókkal ellentétben minden engedmény kérése nélkül, meg is vásárolt. Zafer ALSalti készségesen át is telepedett az asztalunkhoz – megvettem vele Ágnes *A zsidó kérdés megoldhatatlansága, avagy: Miért születtem hébernek/miért nem inkább négernek* (Budapest, 2013) című művét, amit dedikáltatott is – és ha feszülten is (nem a palesztin kérdés miatt), de nívós eszmecsere-t folytattunk. Még névjegyet is cseréltünk, s megbeszéltük, hogy egyszer megvitatjuk az olvasottakat. A magunk részéről – igaz, Budapesten, de az is valami – valóságos palesztin-izraeli békével keltünk fel az asztaltól.

De Ágnes úgy ment el, hogy nem vitattunk meg semmit... s – akár a palesztinokkal – a béke is örökre elmaradt.

Tegnap nem tehettem ezt a helyzetet nagyon is megérezkítő kedvetlen képet a remélhetőleg halhatatlan vállalkozás kezdetét megrögzítő boldog pillanat mellé.

De nem is titkolhattam el.

Most, hogy túl vagyok rajta, gyorsan iderakok még néhány képet a jeruzsálemi óvárosból (a vendéglőt Abu Shukrinak hívják, s legendásan jó a falafelje és a hummusza; ott várja a minden vallás fiaiból és lányaiból álló vendégsereget a *Via Dolorosától* néhány méterre). Remélem, palesztin beszélgető- és konfliktusoldó partnerünknek is kedvére lesz.

Itt az alkalom Ágnes egyik legfontosabb tanításának a felidézésére, ami talán az életének is kulcsa: „A problémákat nem megoldani kell, hanem együtt élni velük.” Jó üzenet-bölcsesség lenne ez a politikusoknak – a világon bárhol, de legkíváltképp a nagyhatalmak vezetői számára.

Nincs más választásom, mint hinni (és már soha nem tudni): ha marad még, biztos e felismerés szellemében alakult volna köztünk is a kapcsolat.

30.

Néhány nappal anyám temetése után a lakásunk előtti folyosószakaszra berepült egy galamb. Nem a korláton kapaszkodott meg, egy pillanatnyi időzésre, hanem a folyosó kövezetén totyogott, s nemhogy nem tágitott, hanem a nyitott ajtóhoz himbálózott, hogy mögé kukkantson, sőt: betepegett az előszoba padlójára is, idegesen vagy igenlően bólogatott, a szeme barnán csillogott, hagyta magát az iPadem által lefotózni. Egy cseppet sem zavartatta magát, mint aki otthon van. Ahogy feleségem szerint otthon is volt, mert – ha mágikus-szimbolikusan is – a madarat anyámmal azonosította, aki visszajött, hogy lecsekkolja, mit teszünk a lakással, ahol született, s amelybe egész életét beleöltte, hogy fenntartsa. (Anyám Heller Ágnes régi kolléganője volt a Kossuth Zsuzsa Gimnáziumban, mellette ült a tanárban, s elbeszélése szerint jó párszor varrta meg elszakadt blúzáit, vagy figyelmeztette, hogy dörzsölje le szoknyájáról a ráfröccsent sarat, mert őt ilyen apróságok nem érdekelték – ne menjen így a diákok elé. Amikor egyetemista koromban meglátta nálam a könyveit, amelyekről lelkesedve beszéltem, elmesélte, hogy nem egyszer „legeltettek” bennünket a velem egykorú Zsuzsa lányával valamelyik szomszédos játszótéren.)

Mindez azért jutott az eszembe, mert ahogy a tegnapelőtti és a tegnapi slosimokat írtam a nagybörzsönyi házam belső szobájában lévő íróasztalomnál, az előtérből kopogó, verdeső hangokat hallottam. Felkelve a munkámból, egy kis madárral találkoztam, aki betévedt a kertre

nyíló, nyitva tartott ajtón, s egyik ablakról a szekrényre röpülve idegesen verdesett. Kis termetű élénk, fehér, türkiz és fekete színekben csillogó cinke – lehet nem az, de nem vagyok ornitológus –, ha nem is otthonosan, mint az édesanyám, de kíváncsian repdesett még egy darabig, majd – miközben, én marha, erről már erre a kis időre nem fogok leszokni, de elég idegennek minősítettem ezt a tulajdonságomat nemegyszer, szaladtam vissza a szobába új játszótársamért, az okostelefonért, hogy rögzítő szenvedélyemnek hódolva lefotózzam – megtalálta a nyitott ajtó felső szegletét, s rám talán egy megvető pillantást vetve, kiröppent a szabadba.

Vajon visszajön-e holnap is?

Visszajön-e valaha?

* Ez a szöveg eredetileg egy számomra új – igen, itt és most *debut*-új – médiumra, s vele műfajra íródott: a facebookra. A (gyász)reakció spontán indult, mivel a „felgyorsult világunkban” a folyóiratközlések, pláne egy negyedévente megjelenő periodika esetében olyan későiek, hogy a világra kerülésükkor már totálisan érvényüket veszítik. A digitális kultúra és világ, mint a vízeséshez közeledő folyó áradása, éppen a magunk mögött hagyott évtized alatt mosta el és ezzel lehetetlenítette el a Gutenberg-galaxis mára mozgássérültté vált keret-partjait. Ha az ember benne marad – bármilyen idős is ez az ember, bármennyire nem konform az egyéniségével és a szocializációjával –, e kommunikációs forma kizárólagos használatával patetikussá nevelésesedik és ezáltal kihull a jelenlegi világ körforgásából.

Ha közölni akar valamit.

És ha elsősorban csak magának ír, mint ebben az esetben: a maga gyász munkáját végzi?

Akkor is.

Ugyanis a maga(m) világa is megszűnt – tudat alatt vagy mára a felszín tudomására is jutva –, mert az írás műfaja, sőt nyelve is a közösségi média befolyása alá került.

Bármennyire konzervatívnak tűnik is ez az attitűd – ezt is megértem, egykori hosszú hajú, beatnik és lázadó, magam számára is meghaladni kívánt konzervatívvá avansáltam – az új médium nekem is nyújt felfedezést, dimenzió-kitágítást. Elsősorban a vizuális megjelenés magától értetődősége által – noha ezt a Gutenberg-galaxisban is el lehetett érni. Hiszen sokszor feszegettem a szöveg nem képaláírás szintű képhez kötöttsége potenciálja pántjait, itt a digitáliában azonban terület-terület asztalkámként kínálja magát a hang, a mozgókép kvadrofón lehetősége.

Akkor mégis miért a visszamenekülés a Gutenberg-galaxis kötöttségeihez?

A lehet, még (ultra)konzervatívabb látásmód okán, amely – betegesen? – szorongva érzékeli a jelen idő jövőbeni átalakulása és következményei drámáját. *Ami nem előkereshető a jövőben a múlt archívumából: az nincs.* Az kiesik a diskurzusból és a szintén a jövőben „kollektívá” váló emlékezetből egyaránt. Ez a Gutenberg-galaxis új vagy maradék funkciója és felelőssége. S ezzel a jelen(em) feladata, hogy igenis gondoskodni kell a jövőben használt könyvtár, az archívum számára – és mint az elmúlt kétezer év tapasztalatából tudjuk: nem egy példányban – a fennmaradás, az újra- és újraolvashatóság, -fordíthatóság, -megjelentetés lehetőségéről.

Heller Ágnes jegyezte meg egy vacsora alkalmával, valamilyen új konyhakütyüvel kapcsolatban (lehet, hogy ezt a gondolatsziporkáját ki is fejtette bővebben később valahol?), hogy soha nem fejlődött annyit a technika, mint korunkban. Nem a tudományé, de a mindennapi életé. „A mi korunkat megelőzően nagyjából ötszáz éven keresztül hasonlóan voltak berendezve a háztartások, s most bele sem gondolunk, hogy mennyire elrugaskodtunk ettől az életmódtól, mindennek a következményeiről nem is beszélve.”

Ki gondolna ebbe bele, noha még én is láttam jegeskocsit, csákánnyal felvágott, s vödörkben hazacipelt jeget, s pontosan emlékszem – mindkettő gimnazista koromra esett – az első henger alakú Hajdú keverőtárcsás mosógép üzembe helyezésének öröme, vagy az első televíziókban végignézett film címére (*Szerelmes biciklisták*). S még előbb a Mambó magnóra, amely megőrizte nagymamám hangját – a szalagot vajon mivel lehetne ma lejátszani? –, s az első Szovjetunióból hazacipelt hordozható lemezjátszóra ...

A médiumváltás eredményét most először fordítom-szerkesztem vissza egy csak ötszáz évet megélt, nekem örökre otthonos médiuméra – bizonyára nem utoljára rövidülő időmben. De kár, hogy ezt a paradigmaváltást, s igazi antropológiai, netán filozófiatörténeti jelenőségét – akár ama konyhakütyü esetében – nem elemezhetem ki Ágnessel.

Ezt a képet a Heller Ágnesről készített fotók keresgélése közben találtam. Mint megannyi hasonló – nem publikált – emléket, ezt is elküldtem az érintetteknek. Gondoltam, ezt is elpostázom a Konrád családnak. Azután visszatartott a gondolat, hogy hátha végzetes asszociációkat kelthet bennük. Sajnos bekövetkezett Konrád Györgynek ez a találkozás, barátjával és nemzedéktársával, ma, 2019. szeptember 13-án (pénteken). Csak remélni

tudjuk, hogy jól érzik magukat az égi kávéházban. (Vagy könyvfesztiválon – amelynek földi alkalmán kattant ez a kép.) Konrád Györggyel teljessé vált egy nagy nemzedék elvonulása – egy olyan nemzedéké, amely eszmélkedését a hololokauszt előtt kezdte, s amelynek gyerekként túlélt tapasztalata adta a legtöbb, lényegesebb elbeszélőnivalót. A személyiséget, amely meghatározta őket. Konrád György fölkészülése a nagy átváltozásra a nemrég nekünk adott, életével számot vető írásából is kiérezhető. Búcsúzunk tőle – s vele magunktól is –, akik eddig egy nagy nemzedék példája, s ezért védelme alatt éltünk és végeztük intellektuális tennivalóinkat. S most kétségessé vált, hogy amit idáig elvégeztünk, hogyan lesz folytatható nélkülük.

Kelemen Gábor Heller Ágnes évjárata

Heller Ágnesben, Peter Szondiban és Paul Celanban nemcsak az a közös, hogy mindhárman a holokauszt hírneves túlélői, hanem az is, hogy egyaránt szimbolikus nagy vizek hullámsírijába temetkeztek. A nyilasok által a Duna-parthoz egyre közelebb és közelebb állítva, Heller 1944 késő őszén már csak a vízbe lendülés megfelelő időzítésére, a gyilkos lövést egy pillanattal megelőző élet-ugrásra tudott gondolni. A halál szele által megcsapott Heller ekkor került a vén vizek bűvös vonzalmába. Valami azonban közbeszólt, s nem kellett ugrania.¹ Szondival és Celannal ellentétben, Heller nem akart önként elébe menni a halálnak. A saját történelmi idejükben szuperidősnek számító, 90 és 100 év közti korban meghalt női felmenőitől elsajátította az öregedésre fittyet hányás hozzáállását. Az édesanyám „túl korán, kilencvenhat évesen halt meg”, szögezte le a *Bicikliző majomban*.²

Messziről megismertem Hellert, amikor elagott és tőpörödött, noha fiatalosan mozgó alakja a Russell teret átszelve, fürge és határozott léptekkel haladt a University College London keleti épülete irányába. Itt tartotta 2019. június 15-én a Marx & Philosophy Society ezúttal Lukács György munkásságának szentelt évi konferenciáját. Heller Ágnes volt a konferencia díszvendége. Az egyetem egyébként az árral szemben úszó értelmiségiek fontos találkozási csomópontja. Nagy sikerű záróelőadásán mindössze két magyar ült a hallgatóság soraiban: Lili unokája és jómagam. Az előadás után, majd a fogadáson is a résztvevők kérdések özönével árasztották el Hellert, akit szemmel láthatólag korunk többi emberénél jóval előbbre járó, az izmusoknak hátat fordító, alkotóerejének sokadik kivirágzását élő profetikus személyiségnek tekintettek.

2019. július 19-én délután 4 órára elvonult a vihar, noha a Balaton vize lehült. A szokásos napi másfél órás úszásába kezdő Heller teste ekkor felmondta az engedelmességet. Évről évre új eredeti alkotásokat termő munkásságának tükrében semmi esetre sem mondhatjuk azt, hogy befejezett életművet hagyott hátra. Ahogy az édesanyja, úgy ő is túl fiatalon halt meg.

A napvilágot Hellernél mindössze 15 nappal később, szintén Budapesten meglátó Szondi Péter 1971-ben, 42 éves korában a korabeli közösségi nudizmus kultikus zugát, a berlini Halensee tavat választotta öngyilkossága színhelyéül. Halaszthatatlan késztetést érzett a meghalásra. A pusztulás méltánytalan „megúszása” miatti lelki furdalása, az áldozatokkal való szolidaritása kamaszkora óta gyötörte. A halál elől a Kasztner-vonattal tizennégy éves korában szüleivel együtt megmenekülő Szondi jó négy hónapot töltött a bergen-belseni koncentrációs táborban, mire menedékjogot kapott és elindulhatott Svájcba. A háború után irodalomtudóssá válva, sorsanalitikus apjához, Lipóhoz hasonló horderejű karriert futott be a berlini Freie Egyetem összehasonlító irodalmi tanszékének vezetőjeként. Noha Szondi életműve eredményesen járult hozzá a német filológia náciizmus alatti megaláztatásából való magához téréséhez, a maga számára Szondi, úgy tűnik, nem talált gyógyírt a túlélés szégyenére. Utolsó könyve, a három tanulmányból álló *Celan-Studien*, befejezetlen maradt.³

A halál mód választásában Szondi barátját, a *Halálútja* című költeménnyel 1947-ben a holokauszt legjelentősebb költőjévé érett Celant követte. Az élete utolsó nyolc évében a pszichiátria forgóajtóján be- és kijáró Celan, egy évvel korábban, 1970-ben fojtotta magát a Szajna vízébe. A párizsi Szajnapart valaha, a folyóból kihalászott tetemeket felismerésük érdekében hullaházi közszemlére tételével és az azonosítottak adatait elemző, az öngyilkosságok hátterét kereső első kutatásokkal, közhírű öngyilkossági helyé vált. Celan lírája a holokauszt halottaiért való tanúszkodás, a meggyilkoltakkal való dialógusba lépés kísérlete. A bukovinai Csernovicban a gettóba zárt üldözöttek sorsát 1941-től megsemmisítő, családját megsemmisítését túlélő Celan költészetében ugyan megmutatja a trauma művészetképző tartalékát, ám ez mit sem csökkentette az áldozatok iránti adósságából adódó önmarcanbolásra való késztetését. Az embertelen kényszermunka gyötrelmes hónapjai után szülővárosából elmenekülő, a családját, az otthonát, a kultúráját és a vagyonát elvesztő Celannak német anyanyelvén kívül semmilyen piacképes értéke nem maradt. Anyanyelve pedig, mint kiderült, azonos volt szülei és zsidó hittársai gyilkosainak anyanyelvével. Amikor egy francia nyelven író zsidó költő szintén zsidó özvegye alkotói eredetiségét kétségbe vonva, plagizálással vádolta meg, Celan immár a zsidóság által is üldözöttnek érezte magát. Tisztelői hiába tisztázták a vádak alól, paranoid téveszméi megmaradtak és veszélyes tettekre (például felesége és gyermeke elleni emberölési kísérletre) sarkallták.

Plagizálással rágalmozásának ügye éppen akkor kapott nyilvánosságot, amikor Európában erőre kaptak a holokauszttagadók. Az örületnek korábban csak a lágerre korlátozódó esztétikája, a „napkelte korom teje este iszunk” állapota immár Celan teljes világát áthatotta. Celan ettől fogva élete végéig elsősorban az örület kozmikus magányának bérlője maradt.⁴

Celannak nem sikerült tartósan a személyesen átélt történelmi balsors tapasztalatát pozitív poszttraumás fejlődésbe fordítania. Ezt a holokausztot átélt jeles írók közül elsősorban Heller legjelentősebb magyar kortársa, a nála fél évvel fiatalabb Kertész Imre tudta megvalósítani. Heller és Kertész 1944-ben Budapesten ugyanabban a sorban mentek, akkor még nem tudva, hogy Auschwitz felé. Heller kiszaladt a sorból, felugrott egy villamosra és elkerülte a deportálást. Kertész továbbment, túlélte Auschwitzot, és visszatért, majd egész hátralévő életében – Heller szerint a túlélését vezekelve – újra és újra nekilátott az elmondhatatlan elbeszéléséhez és a megírhatatlan szavakba öntéséhez. Heller időálló reményt merített a holokauszt „kivételezett referenciapontját” érzékelhető képpé és szöveggé formáló Kertész művészetéből.⁵

Anne Frank pontosan egy hónappal volt fiatalabb Hellernél. Őt – Szondival ellentétben – nem Kasztner-vonat vitte élete utolsó állomására, Bergen-Belsenbe. Családjából egyedül az apja, Otto élte meg a felszabadulást. Otto adta ki lánya naplóját 1947-ben, amely azután a világ egyik legolvasottabb könyvévé vált. Heller a könyv elolvasása után úgy tekintett Anne-re mint a saját holokausztban odaveszett barátnőit, barátait és rokonait egyikére. Az Anne Frank születése kilencvenéves évfordulóján Frankfurtban tartott ünnepségen Heller volt a fő szónok, aki ekkor már túl volt a kilencvenen.⁶

Heller olvasótábora, ahogy ez a róla írt szép számú nekrológ némelyikéből is kitűnik, növekvő kíváncsisággal és gyengéd aggodalommal figyelte, vajon meddig lesz képes megőrizni azt az előadói és írói színvonalat, amelyre már a húszas éve elején eljutott, s amit a kilencvenedik életévébe lépve is tartani tudott. „Amikor a legutóbbi években már csaknem lemondtam róla (»hanyaglik«, gondoltam közhelyesen), belelapoztam a gólyáknak írott népszerű filozófiatörténetébe a könyvesboltban, s azon kaptam magam, hogy órák óta olvasom – ismerte el Tamás Gáspár Miklós hozzátéve, hogy –, Heller kifogott mindenkin és a sorson, nem várta meg a hanyatlást és a késő agykort, meghalt ez a makkegészséges, kilencvenéves fruska, kicselezve a hosszú szenvedést.”⁷ A „sorsot kicselező” Heller Frankfurt-

ban ezúttal is erős és szenvedélyes előadását azzal kezdte, hogy Anne osztozott az európai zsidók sorában, ő viszont történetesen elkerülte. Ettől fogva egész életét nemcsak szerencsés véletlenek sorozatának tekintette, hanem igyekezett az esetlegességet gondolkodása, sőt jelleme részévé tenni. Ahogy a nyolcvanas évei második felében írt filozófiatörténetében, úgy az ekkor készült, évről évre megjelenő, magával ragadó szövegű olvasónaplóiban is számos eredeti ötlet és meglátás olvasható. Az írónak „nem lehet feladni az írást, írni mindig kell, nem érdekes, hogy jót vagy remeket, vagy rosszat és ócskát, de az írást nem lehet abbahagyni. (Ezt minden íróember tudja.)” – vetette papírra 2015 nyarán.⁸ Egy holokausztot átélő gondolkodó, a bölcsesség szeretője – akinek a hasonló társadalmi és történelmi katasztrófák megelőzése érdekében a holokauszt emlékezetben tartása a feladata – nem térhet vissza az ógörög filozófusok képzelőerő nélküli spekulálásának gyakorlatához, de nem lehet csupán bölcsesség nélküli képzelőerővel megáldott művész sem. Különösen nem abban a világban, melyben – ahogy ezt Heller felismerte – szinte kihalt a bűnösség egzisztenciális fogalma.

Heller eme utolsó frankfurti előadásának idő- és korszerűségét hadd illusztráljam két példával. Az okos és bátor zsidó lány, Anne, aki nem élvezhette a serdülő lányok életét, szellemileg egy év leforgása alatt felnőtt nővé érett. 1943 novemberi naplójegyzésében azt írta – jegyzi meg Heller –, nem tudja elképzelni, hogy a háború után a többi ember módján lesz majd képes élni. Amit Anne, a tizenégy éves bölcs kamasz már ekkor tudott, arra mások többnyire csak az önáltalás hosszú időszakai után ébredtek rá. A „mit jelent Auschwitz után zsidónak lenni?” kérdése eleve implikálja azt, hogy erre nem lehet választ adni a történelmi trauma figyelembevétel nélkül. Sőt, pár éven belül, Izrael állam megalakulásával, az is világossá vált, hogy e tény, mint az orientáció újabb pólusa, szintén nem mellőzhető a zsidó identitás meghatározásában. Anne képes volt annak ellenére filozofálni, mély és átfogó filozofikus dilemmát felvetni, hogy egyáltalán nem részesült speciális filozófiai képzésben. Heller előadása nyomán a hallgatóság ráeszmélhetett arra, hogy filozófiai gyakorlat filozófusok nélkül is lehetséges. Szókratész dialogikus módszere a filozófia diplomás mesterei nélkül is fennmarad. Habár a nagy filozófus korunkban hiánycikk, ebből sem a filozófia halála, sem az akadémiai filozófia megújulásának lehetetlensége nem következik.

A kiemelkedő gondolkodók nagy tévedései gyakran ugyanúgy hasznavehetőek, mint magvas felismeréseik. Heller megannyi téren elismeréssel adózott

annak a Hannah Arendtnek, akinek utódjává vált a New York-i New School for Social Researchen. Így például helyeselte az osztálytársadalom tömegtársadalommá alakulásának arendti gondolatát. Ugyanakkor kétségbe vonta Arendt válaszát arra az egyébként helyes kérdésfeltevésre, hogy miképpen vihetők bele a modern emberek elvszerűen és szenvedélyesen igenelt tömeggyilkosságokba. Az 1961-es izraeli Eichmann-perről tudósító Arendt erre a kérdésre, egykori mesterére, Heideggerre támaszkodva, a gonosz banalitásának koncepciójában adott magyarázatot. A közép- és kelet-európai zsidóság II. világháború alatti megsemmisítésében vezető szerepet játszó Adolf Eichmann Arendt szerint nem volt sem perverz, sem szadista, hanem ijesztően normális technikusa, vasúti logisztikai tervezője a hatalmi gépezet halálgyárának. A gonosz triviális, kisszerű – érvelt Arendt, olyan, mint a baktériumok által keltett járványok, amelyek egész nemzeteket pusztíthatnak el, de ettől még nem démonok, csupán baktériumok. Arendt nem a szenvedést banalizálja, hanem az elkövetőt, akinek a borzalmakkal kapcsolatban, melyeknek véghezvitelében szerepet játszott, egyáltalán nincs bűntudata.⁹ Heller már sokszor és sok helyen igyekezett cáfolni Arendtnek a gonosz gondolatlanságára, a gonosz tettet az elkövetőjétől izolálására épülő okfejtését, s helyreállítani a radikális, ördögien gonosz, Arendt által tagadott fogalmát. Veszélyesnek tartotta a radikális gonosz tagadására és csupán a banális gonosz felismerésére irányuló gondolkodásmódot, s a hatástalanításán fáradozott. Nem véletlen, hogy frankfurti előadásában is hosszasan – méghozzá friss szempontokkal és érvekkel – elmélyülten visszatért erre a kérdésre.

A holokauszt idején mindannyian megtanultak különbséget tenni szokványos rossz és gonosz között, tisztázta a kilencvenéves Heller az Anne Frank emlékének szentelt előadásán. Ehhez hozzátehetjük, hogy Arendt, aki 1941-től már New Yorkban élt, s csak híradásokból ismerte, de nem a saját bőrén tapasztalta a radikálisan rosszat, úgy tűnik, nem volt képes magába olvasztani és belsővé tenni a különbséget. Heller rámutatott arra, hogy a két nagy nyugati – a zsidó és a keresztény – kultúrában egyaránt tabu a gyermekgyilkosság. Aki ezt a határt átlépi, az a kultúra alapértéke ellen vét, s azáltal a gonosz mintaképévé válik. A gyermekgyilkosságok elrendelői a leggonoszabb diktátorok, és gonoszok mindazok, akik önként vesznek részt benne. Heller ugyan nem hivatkozott rá, de hozzáállása erősen egyezik a gyermeknemzést és felnevelést az emberi világ egzisztenciális feladatának tekintő Martin Buberével. Buber, a dialógusfilozófia Szók-

ratész utáni legnagyobb alakja szerint a gyermekgyilkosság az emberi lét rendjének egyik legsúlyosabb megsértése.¹⁰ Noha a náciizmus és a sztálinizmus egyaránt a tömeggyilkosok társadalma volt, s morális szempontból egyformán gonoszak, ontológiai természetét illetően az egy nép összes gyermekének kiirtását központi célként megjelölő náciizmus volt a gonoszság legradikásabb formája. Heller a felszabadító oroszok által megkínzott, a nők megbecstelenítéséhez zongorakíséret adására kényszerített¹¹ Lakatos István önéletrajzát idézve mutatja be a különbséget: a városba érkező oroszok „minden ok nélkül túszoikat szedtek, és agyonlőtték őket. A túsúk közt állt egy anya, gyermekkel a karján. A parancsnok kiadta a lövésre a parancsot. Egy pillanatra megállt. Rámutatott a gyerekekre: »Ezt ne!« A gyereket kivették az anya karjából, elvitték, s azután lőtték le őket.”¹²

A holokauszt átélői nemcsak az emberi lét rendjének megsértésének abszolút gonoszságát – függetlenül attól, hogy ki tudják-e mondani, el tudják-e viselni az emlékezés újraszzenvedését – érzik a zsigereikben, hanem az adósságot is azok iránt, akik nem menekülhettek meg. Az a törekvésük, hogy megakadályozzák a hasonló gonoszságok újra bekövetkezését, végső soron az utódok javát szolgálja. A generációk közti szolidaritás erősítésének készítése, ha nem is ugyanakkora intenzitással, közvetlenséggel és mélyrehatóan, de feltehetően megvan azokban a sorstársakban is, akik szerencsés geopolitikai helyzetüknek és/vagy jól időzített kivándorlásuknak köszönhetően csak elvont etikai szinten szembesültek a borzalmakkal.

Heller legnevesebb zsidó származású Európán kívüli nemzedéktársainak zöme a New York-i értelmiség köréhez tartozik. Noha az értelmiségi lét, főként szakértelmiségi formájában, vonzó státuszt jelentett a Kádár-rendszer alatt, valódi kritikai értelmiségi közegben Heller csak New York-i időszakában élt. Ez az értelmiség megőrizte a hagyományosan európai, az öreg kontinensről importált, a haladásban, az értelemben és a tudományban hívó, a szociális eszmények (szabadság, emberi jogok, társadalmi igazságosság és tolerancia) köré szerveződő, a tradíciókhoz csökönyösen ragaszkodó egyházakat és tekintélyelvű államot bíráló, kritikai gondolkodást őrző sajátosságait.

Közülük a homofóbia fogalmát az 1960-as évek második felében bevezető és tartalmát kidolgozó George Weinberg állt Hellerhez korban a legközelebb. A Hellernél mindössze öt nappal fiatalabb Weinberg kutatásai során arra jött rá, hogy a homoszexualitással és lesbikussággal szemben erősen előítéletes személyek zömében lelkileg beteg, ir-

racionális gondolkodásra hajlamos emberek. A homoszexuálisok jelentős része viszont – dacára a velük szembeni diszkriminációval – egészséges.¹³ Ezek az eredmények hipotézisgenerálók voltak az előítéletesség más formái, így az antiszemitizmus kutatása számára is. A Hellernél kevesebb mint három hónappal idősebb Chaim Potok 1967-ben megjelent, *A kiválasztott* című világhírűvé vált regénye a vallásos hászid amerikai zsidóság két nemzedékének kiválasztottsággal való küzdelmét ábrázolja.¹⁴ E több tekintetben egyetemessé szélesedő küzdelemről olvasva, bármely néphez vagy valláshoz tartozó olvasó ráismerhet és újraélheti saját elhivatottságra kijelöltséggel való viaskodását és lojalitáskonfliktusát. A Hellernél 19 nappal idősebb George Steiner az összehasonlító irodalom nevezetes tudósa. Steiner, Heller mestere, Lukács György irodalomkritikai munkásságát tekintette saját kutatásai ősforrásának.¹⁵ Az évjárataba tartozó, Hellernél fél évvel fiatalabb költő, John Hollander¹⁶ a szegény témakörének vizsgálatában talált Hellerrel közös tárgyat.¹⁷ A szegénytől és a vele társuló egyéb negatív érzésektől szenvedő személy segítségére szorul. A szekularizált ember számára a vallás nem nyújt támaszt és nem ad eligazítást a lét megsérült rendjének helyreállíthatósága kérdésében. A hiányt, ahogy ezt Heller ismételtelen hangsúlyozta, az erkölcsöt pszichologizáló, a bűnt lelki zavarrá változtató segítő foglalkozások sem pótolják. Mindamellett maga is visszatérően foglalkozott a filozófia terápiás vetületének kérdésével. Szintén a terápia kérdésköre érdekelte Heller két, nála hét-hét hónappal fiatalabb világhírű pszichiáter nemzedéktársát, David Rosenhant és Eric Kandelt. Az előbbi szellemes kísérlete – melyre ma már egyetlen kutatásaitikai bizottság sem adna engedélyt – a pszichiátriai diagnosztika érvényessége problematikusságára vetett fényt.¹⁸ Az utóbbi pedig a rövid és hosszú távú emlékezet agybiológiai alapjainak feltárásában ért el elismert eredményeket.¹⁹ A biológiai kutatáshoz jóval megbízhatóbb módszerek állnak rendelkezésre, mint az önéletrajzi és kulturális emlékezet vizsgálatához, amely egyébiránt halála előtt öt évvel került Heller érdeklődésének fókuszába.

A holokausztról az Atlanti-óceán másik partján csak utólag tudomást szerző nevezetes zsidó nemzedéktársakat mintha sokkal kevésbé gyötörte volna a túlélők büntudata. Az ő reflexióik sem érdektelenek, noha alapvetően másnak tűnnek, mint a üldöztetést túlélők reflektív tapasztalati tudása. A Hellerral ugyanazon évben született nem zsidó nők közül a brit színésznő, Audrey Hepburn a legismertebb. Hepburn élete egyik legmegrázóbb élményeként emlékezett vissza a holland zsidók de-

portálására, melynek tehetetlen tanúja volt.²⁰ Heller a frankfurti emlékülésen megjegyezte, hogy irigyelte Anne hazáját, ahol sok holland keresztény kész volt segíteni a zsidókat.²¹

A nem zsidó nemzedéktársak közt a világ színes bőrű lakosságának – Nelson Mandela mellett – legemblemikusabb személye, a polgárjogi harcos Martin Luther King az első számú csillag. Az erőszakmentes polgári engedetlenségre felhívó King életének erőszak, merénylet vetett végét.²² Számára ez volt a jó halál egyik lehetséges változata. Az ifjúság megrontásával vádolt Szókratész nem menekült el a halálos ítélet elől, ám nem is bízta másra véghezvitelét. Életünk és halálunk egyaránt összhangban állhat a filozófiánkkal, mutatta meg Szókratész. Aki igazán filozófus, annak célja filozófusként élni és halni minden körülményben. Az emberek idegenként születnek, s az idős személy ismét idegenné válhat addigi világában,²³ figyelmeztetett Heller, aki lehetett volna az utolsó élő mohikán évjáratának nagy alakjai közt. Neki írni muszáj volt, idegenként meghalni viszont nem.

JEGYZETEK

¹ Heller Ágnes – Kőbányai János: *Bicikliző majom*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2004. 52.

² Uo. 9.

³ Susanne Zepp: *Textual Understanding and Historical Experience: On Peter Szondi*. Fink Wilhelm, Paderborn, 2015.

⁴ Uo. 89–104.

⁵ Heller Ágnes: A tehetség olyasmi, amit nem lehet megmagyarázni. *Magyar Narancs*, 2016. április 7. <https://magyarnarancs.hu/nekrolog/kerteszmre-halalara-98873#> (Letöltve: 2019. augusztus 13.)

⁶ Heller Ágnes: Aki a múltat jelenné változtatta – Anne Frank 90. születésnapjára. *Élet és Irodalom*, 2019. LXIII (32). 2019. augusztus 9.

⁷ Tamás Gáspár Miklós: Heller Ágnes meghalt. *HVG.hu*, 2019. július. 20. https://hvg.hu/kultura/20190720_TGM_Heller_Agnes_meghalt (Letöltve: 2019. augusztus 13.)

⁸ Heller Ágnes: *Olvásónapló 2015–2016*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2016. 42.

⁹ Heller Ágnes: Elmékedések Arendtről, a gonosztevőről és a gonoszlól. *Ex Symposion* 1999. 26–27. sz. 18–23.

¹⁰ Martin Buber: *The Knowledge of Man. A Philosophy of the Interhuman*. Harper and Row, New York, 1966.

¹¹ Berta Bulcsú: Beszélgetés Lakatos Istvánnal. *Rakéta*, 1990 (18). 3–9.

¹² Heller–Kőbányai 2004. 134.

¹³ George Weinberg: *Society and the Healthy Homosexual*. St. Martin's Griffin, New York, 2010.

¹⁴ Chaim Potok: *A kiválasztott*. Ulpius-ház, Budapest, 2001.

¹⁵ George Steiner: George Lukacs and His Devil's Pact. *The Kenyon Review*, 1960 (22/1). 1–18.

¹⁶ John Hollander: Honor Dishonorable: Shameful Shame. *Social Research*, 2003 (72/4). 1061–1074.

¹⁷ Heller Ágnes: Five Approaches to the Phenomenon of Shame. *Social Research*, 2003 (72/4). 1015–1030.

¹⁸ David Rosenhan: On being sane in insane places. *Science*, 1973 (179/4070). 250–258.

¹⁹ Eric Kandel: *In Search of Memory: The Emergence of a New Science of Mind*. W. W. Norton & Company, New York, 2007.

²⁰ Ian Woodward: *Audrey Hepburn: Fair Lady on the Screen*. Ebury Publishing, London, 2012.

²¹ Heller 2019.

²² Clayborne Carson – Kris Shepard: *Martin Luther King: A Call to Conscience: The Landmark Speeches of Dr. Martin Luther King, Jr.* Grand Central Publishing, New York, 2002.

²³ Heller Ágnes: *Az idegen*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1997. 67.

Vajda Mihály Hihetetlen

Ezzel a címmel mindjárt Ági halála után írtam egy szöveget, amely egy nappal később jelent meg a *Magyar Narancs* című hetilapban. Hihetetlen, hogy Ági meghalt. Talán különösen hangzik, hogy ilyesmit mondok egy kilencvenéves asszonyról, de mindenki, aki személyesen ismerte, igazolhatja az állításomat. Ő ugyanis mindnyájunk számára, barátoknak és ismerősöknek halhatatlan volt, sőt titokban félig-meddig viccesen maga is gondolhattott erre; kilencvenévesen olyan eleven volt, mint egy fiatal lány, s épp annyit, sőt talán még többet is tudott dolgozni. Folyton úton volt, és ha otthon ült, akkor ezt vagy az íróasztal mellett tette – évente írt egy új könyvet –, vagy vidám baráti társaságban.

Barbara megemlíti az esszéjében egy ilyen estét Ági Lechner Ödön fasori lakásában, de egy évvel később is jártunk ott heten egy vasárnap este. Akkor

is élveztük a szép időben a szép budapesti panorámát a balkonról, s természetesen Ági volt köztünk a legidősebb – meg a legelevenebb. Amikor elköszöntünk, halkán megkérdezte: „Te is mész már?” Mint mondtam, ez vasárnap történt. A következő pénteken meghalt a Balatonban. Hihetetlen.

Ha jól meggondolom, vagy 63 éve ismertem.

1956 tavasza. Filozófiaoktatás akkoriban – egy ideje – kizárólag az úgynevezett Lenin Intézetben folyt, ahol korábban szintén csak marxizmus-leninizmust tanítottak. A budapesti bölcsészkaron megszüntették a bölcsélet oktatását.

Sztálin halála után már más idők jártak, mint előtte, s a tanárok, akik mindössze a dialektikus és történelmi materializmus hivatalos, állítólag Sztálin által összegzett téziseit ismerték, maguk is érezték, hogy a diákok elégedetlenek a tanrenddel. (Hetente

Ez volt az utolsó képem – a sok százból, lehet, ezerből –, amit Ágnesről készítettem. Körülményéről lásd. a 9. slosim egyik zárójelét. (K. J.)

hús oroszóránk volt, ezenkívül csak az SZKP történetét, Oroszország történetét meg ilyesmiket kellett tanulnunk.) A tanárok felajánlották a diákoknak, hogy marxizmus-leninizmus helyett tanulhatunk filozófiát, amiről nekik sem volt fogalmuk. Úgyhogy felvettek egy fiatalembert (Ladányi Pétert), aki mindent tudott az ókori filozófiáról, továbbá meghívták Szigeti József elvtársat, Lukács György egykori tanítványát és munkatársát, hogy tanítsanak nekünk filozófiatörténetet. Heller Ágnes szintén felkérték egyszer, hogy tartson nekünk szemináriumot, ő pedig Spinoza etikáját választotta témájául. Mint Lukács legfiatalabb és legkedvesebb tanítványa el volt képedve, hogy az úgymond filozófia szakos hallgatóknak gőzük sincs a filozófiáról. Ági később azt állította, egyetlen kivétel akadt csupán, ez pedig én voltam. Természetesen éppoly keveset tudtam a filozófiáról, mint a többiek, de idővel, amikor már Ági meg én barátok lettünk, és több tudásra tettem szert, kedvezőre változott a rólam alkotott képe.

Forradalom 1956-ban. Lukács kultuszminiszter a Nagy Imre-kormányban. S noha ő volt az egyetlen, aki az ellen szavazott, hogy Magyarország lépjen ki a Varsói Szerződésből – túlságosan jól ismerte az elvtársait –, az orosz csapatok bevonulása után ő is a jugoszláv nagykövetségre ment a Nagy Imre köré csoportosulókkal, akiket onnan Romániába deportáltak. Őt is deportálták. Később azonban egy meglehetősen ízléstelen levél hatására, melyben megdicsérte Kádárt, amiért megmentette a magyar szocializmust, megengedték, hogy visszatérjen Magyarországra. A pártja kegyeiből viszont ezek után kiesett, soha többé nem mehetett vissza az egyetemre, tanszékének működését felfüggesztették, munkatársait pedig – köztük persze Ágit is – eltávolították az egyetemről. Valamennyiüknek gimnáziumban kellett tanítaniuk.

A forradalom után fokozatosan leépítették a Lenin Intézetet. Az én filozófus évfolyamom átment az ELTE filozófia tanszékére, s minden hallgatónak fel kellett vennie még egy szakot. A feleségem, Judit és én a germanisztikát választottuk, és 1957–1958-ban befejeztük a filozófia szakot. Mi még látogathattuk a Lukács-tanszék kurzusait: ezek közé tartoztak Heller Ágnes előadásai és akkori férjének, Hermann Istvánnak, illetve Almási Miklósnak a szemináriumai. Igazi élményt jelentettek ezek az órák, különösen amelyeket Heller Ágnes tartott az általános etikáról, valamint az egzisztencializmus etikájáról. Kitűnő előadó volt, s az is maradt élete végéig. Ez a két év tartalmi szempontból diákéveim csúcspontját jelentette, Ágival pedig ekkor lettünk lassacskán jó barátok. Feleségemmel együtt állandó

vendégek voltunk nála és a férjénél, Hermann-nál. Nagyon sok időt töltöttünk együtt. A barátság természetesen nem szakadt meg, amikor elbocsátották őket az egyetemről, sőt a Kádár-rezsimhez való negatív politikai viszonyunk folytán csak még erősebbé vált.

A Kádár-rezsim. Nem akarom itt részletesen elmesélni a magyar szocializmus történetét, de ahhoz, hogy az olvasó megértse, hogyan alakult személyes történetünk a Lukács-tanítványokkal a későbbi Budapesti Iskolában, egy-két dolgot el kell mondanom. A forradalom leverése után az első öt-hat évet igazi terror jellemezte. Sok embert kivégeztek, még többen ültek börtönben, és nagyon sok mindenkivel végzáltak, ahogy a Lukács-tanszék munkatársait is. Még nem létezett a „kádárizmus”. Magyarország nemhogy a tábor „legvidámabb barakkja” nem volt, de általános félelem uralta. Kétségbe voltunk esve. Egészen az SZKP XXII. kongresszusáig. 1962 után úgy tűnt, mintha a szörnyű évek után visszatérhetnének az 1956-os XX. kongresszus által ébresztett remények.

Kádár okos volt. Tudta, hogy a folyamatos terrorra épülő rendszer nem tartható fenn, s néhány év erőszak és félelemkeltés elég egy bátor nép gerincének megtörésére. Meghirdette, hogy „aki nincs ellenük, az velünk van”.

Barátaimmal fokról fokra jobban kezdtünk hinni abban, hogy a szocializmus mégiscsak megreformálható. Különösen amikor beköszöntött a prágai tavasz az emberarcú szocializmus megteremtésének ígéretével. Egy évvel korábban Lukács interjút adott a *l'Unità*-nak, amelyben dicsérte a magyarországi gazdasági reform terveit. Erre rögtön felvettek megint a pártba, a tanítványai pedig jó állásokat kaptak; boldogok voltunk – ugyanakkor rémesen naivak.

Mialatt a Varsói Szerződés csapatai leverték a prágai tavaszt, néhány filozófus Magyarországról – köztük Ági is – Korčulán tartózkodott az ottani nyári egyetem résztvevőjeként. Írtak egy tiltakozó nyilatkozatot a beavatkozás ellen, s átadták az AFP nevű francia sajtóügynökségnek. Hallatlan dolog volt ez a létező szocializmus táborában! Meglepő módon a tiltakozókat nem büntették meg azonnal, csak négy évvel később indított „vizsgálatot” a párt, nem csupán velük szemben, hanem más kritikus filozófusok és szociológusok ellen is.

1962 és 1968 között, vagyis nagyjából a „kádárizmus” kezdetétől (a legtöbb író ekkor engedték ki a börtönből) az oroszok prágai bevonulásáig terjedő években megnőtt a munkakedvünk – sok művét ekkor írta Ági például Arisztotelészről, a reneszánsz emberről és egyebekről. Számos fiatal filo-

zófus csatlakozott a Lukács-iskolához, s az öreg viccesen azt mondogatta: „Egyre többen ülünk a kispadon”. Naivitásunk ellenére, vagy épp amiatt, jól éreztük magunkat. Bennünket, idősebbeket (Ágit és az új férjét, Ferit, aztán Márkuséket, valamint engem és Juditot) igazi személyes barátság kötött össze, egy-két esetben szerelem is. Nemcsak az elméleti érdeklődésünk volt közös, de együtt hallgattunk zenét, közösen kirándultunk a gyerekeinkkel a hegyekbe stb. Baráti kapcsolatot ápoltunk több fiatallal is, közéjük tartozott Radnóti Sándor. Gyuri (Márkus), aki 1968-ig taníthatott az egyetemen, sok diákjával személyes barátságot kötött.

Mindazonáltal mi hatan voltunk egymásnak a legfontosabbak. Úgy gondoltuk, ez örökre így is marad; minket semmi sem tud elválasztani.

Egy idő után azonban Feri titokban tervet kovácsolt arra, hogy emigráljunk. Még Áginak sem beszélt róla. Idehaza nem volt épp rózsás a helyzetünk, ugyanakkor Ági hírneve Nyugaton, baloldali elméleti körökben egyre nőtt, amin Feri tudatosan dolgozott. Úgy vélte, minden házaspárnak legalább az egyik tagja kaphatna állást külföldön. Ha nem is könnyen, de három állást lehetne találni.

Amikor lassanként elkezdett célozgatni a tervére, Ági meg én határozottan elleneztük. Feri azonban végül meggyőzte Ágit, mondván, hogy neki is jót tenne az emigrálás. „Itt többnyire be vagy zárva, pedig annyira szeretsz a világban utazni, sok helyen előadni. Miért akarsz itt maradni? Itt nincs mozgásterünk.”

Erre már Ági nem tudott mit felelni. Úgyhogy egyedül maradtam a véleményemmel, vagyis hogy nem hagyom elúzni magam, maradok. Menjenek el ők (mármint a párt fejesei)! Hogy őszinte legyek: minden lehetséges ostoba érvet bevettem az emigrálás ellen, csak a legfontosabbat nem, hogy tudniillik folytatnunk kell a megkezdett harcot. Talán féltem kilépni a „nagyvilágba”, s bebizonyítani, hogy képes vagyok mindenütt megállni a helyem. Lehet, hogy gyáva voltam? Lehet, hogy a lelkem mélyén épp Ágit vádoltam, hogy gyáván el akar menekülni a kommunista urak hatalma elől?

A pártvizsgálat végső eredménye eléggé fenyegetően hangzott számunkra, ezt senki sem tagad-

hatta. Az akadémiai intézményekből kidobtak minket, publikálási tilalommal sújtottak és bevonták az útleveleinket. Végül sok veszekedés után Heller és Fehér, valamint Márkusék úgy döntöttek, hogy emigrálnak, én pedig Judittal együtt maradtam.

A Budapesti Iskolának ezzel vége lett. Számomra azért is, mert akkoriban már revidiáltam a marxizmussal és a szocializmussal kapcsolatos véleményemet. Liberális lettem. Lehet, hogy emiatt a barátságunk is tönkrement? Igen is, meg nem is. A régi vonzalom sok tekintetben megmaradt, de fenntartásokkal. Amikor Ági és Feri a rendszerváltás után végleg hazatért, Ferivel nem állt helyre a régi viszony.

Ehhez azonban még valamit el kell mondanom. Miután emigráltak, úgy emlékszem, 1984-ben találkoztam Ferivel újra Dubrovnikban, egy Kelet-Európáról szóló kerekasztal-konferencián. Feri azt mondta: „Mi, az egykori Budapesti Iskola tagjai, úgy véltük, hogy Kelet-Európában nem lehet ellenzéki elméletet képviselni, ellenzéki tevékenységről pedig még beszélni is nevetséges volna. Egyetlen ember akadt köztünk, aki ezzel szembehelyezkedett. Itt ül mellettem.” Azzal rám mutatott.

Miután a kilencvenes években végérvényesen visszaköltöztek Magyarországra, Feri hamarosan meghalt, Ágival pedig újra jó barátok lettünk. Most, hogy ő is elment, már csak én maradtam meg a Budapesti Iskolából. Az a tizenkét közös év azonban életem egyik legszebb időszaka volt.

Barbara Smitmans-Vajda

Az élet és a formák – megváltoztatni az életet?

Találkozásaim Heller Ágnessel a filozófiában és az életben

„Ha memoárt írok, belső történést rögzítek, ha történetet írok, külsőt. [...] Az énem autentikus elmondására törekedtem. [...] Ki tudja, hogy mi történt, én így emlékszem, te pedig amúgy. Kicsit más-képp emlékezünk” – mondja a *Bicikliző majom* című önéletrajzi könyvnek is tekinthető interjúregény utolsó fejezetében Heller Ágnes.¹

E megjegyzés fényében próbálom hát én is felidézni a róla szóló emlékeimet. Az első, idestova negyvenegy éve történt személyes találkozásunkat megelőzően már megismerkedtem néhány írásával.

Amikor 1964 és 1969 között germanisztikát tanultam, egyetlen modern irodalmi szeminárium sem múlt el anélkül, hogy ne folytak volna véget nem érő, fárasztó viták Lukács *A regény elmélete*, valamint *Történelem és osztálytudat* című művéről.

1977-ben viszont megjelent Heller Ágnes esszéje: *Das Zerschellen des Lebens an der Form. Der junge Lukács und Irma Seidler*.² Amit ő ebben Lukácsról írt, az sokkal jobban felkeltette az érdeklődésemet, mint a szárszálhasogató filológiai és ál-társadalomkritikai viták, amelyek halálosan untattak.

A számomra még ismeretlen magyar filozófusnő mint embert mutatta be Lukácsot azon keresztül, ahogy fiatalon viszonyult a saját életéhez, szerelméhez, művéhez. Lehetséges, hogy neki is volt egyszer lírai lelke? – vetődött fel bennem a kérdés. Elképzelhető, hogy az az elméleti marxizmus, amellyel később Lukács eljegyezte magát, képes költészetet és művészetet is beépíteni a gondolkodásba, melyek elevenen áthatják, és filozófiai meg művészeti alkotásokra ösztönöznek, akár Kierkegaard-ra is hivatkozva?

Heller azonban azt írta le, hogy Lukács már fiatal filozófusként – még mielőtt gondolkodását meghatározta volna a marxizmus – feláldozta saját és szerelmese szenvedését az „objektíváció” oltárán úgy, hogy ezt a fájdalmat „beleköltötte a művébe”, s ily módon életét és szerelmét csupán felhasználta a művéhez, vállalva cserébe a magányosságot.

Ez az esszé igazolta az én véleményemet is, hogy tudniillik Lukács a maga marxista rendszergondolkodásából és -beszédéből kiszorította a személyes életét, sőt egyáltalán az életet.

Visszatekintve amúgy tisztelt tanárának műveire, Ágnes azt gondolta, nem tett jót neki Ernst Bloch tanácsa, melyet fiatalkori barátságuk idején kapott, hogy tudniillik alkosson filozófiai rendszert.

Jómagam viszont éppen azt értékeltem Ernst Bloch filozófiájában, hogy amikor a nála is megtalálható, saját filozófiai „rendszerével” szemben leírta a mindennapi élet, a fantázia, a költészet, az expresszív művészet, a jobb életéről való ábrándozás jelenségeit, olyan tereket talált nyitva, vagy nyitott ki maga, ahol ő és a mindenkori individuum át tudja törni a szubjektumot, az „objektívációkat”, hogy kiszabaduljon a korlátozó, sőt elnyomó rendszerekből. A közte és Lukács közt lezajlott expresszionizmus-vitában meg is fogalmazódtak azok az ellentétek, amelyek többek között előrevetítik, illetve utólag alátámasztják, mennyire eltérő utat jártak be a filozófiában és az életben, illetve a politikai hatalomhoz való viszonyulásukban.

A két filozófus közti legnagyobb különbségként Blochnál ugyanis alapvető posztulátum, hogy az ember maradjon hű ifjúkori álmaihoz, s alapvető kategória a remény. A barátok, akik egykor – mint maga Bloch írta – olyanok voltak, akár a „közlekededények”, szétváltak, s csak idős korukban lettek újra egymásra szórványos személyes találkozásokkal. Az ő valaha oly eleven barátságukat is szétzúzták [zerschellen] a „formák”.

Azok után, hogy Heller Ágnes milyen empatikus esszét írt Lukácsról és Seidler Irmáról, *A mindennapi élet* című könyve³ csalódást okozott számomra épp a marxista szókészlet által meghatározott, sőt már-már eluralt, objektíváló gondolkodásmódja és stílusa miatt, amelyből azt szűrtem le, hogy Lukácsot illető kritikája ellenére a szerző még mindig erősen kötődik tanárához és a „marxista” rendszerhez. Gondom volt többek között a „totális ember” [der totale Mensch] fogalmával, mert a „totális” szóhoz számomra világromboló és emberellenes hatalmak képzete kapcsolódott, többek között azé, amelytől Heller Ágnes millió más zsidóval ellentétben megmenekült.

A *Családforma és kommunizmus* című cikkében, melyet Vajda Mihállal közösen írt, felvázolta az

Fotó: Martina Thierkopf

Vajda Mihály és Barbara Smitmans-Vajda
a Heller Ágnes által kapott Hannah Arendt-díj átadásán, 1995, Bréma

emberi együttélés lehetőségeit a kommunában, azaz a kommunista társadalom családtípusában, mondván, hogy az emberi kapcsolatokat, a házasságot és a családot is átfogó közösségeknek teljesen át kell alakítaniuk a társadalmat. Ez az írás, amely 1975-ben jelent meg németül az *Individuum und Praxis. Positionen der „Budapester Schule”* című kötetben,⁴ forradalmi mozgósító erejét és illúzióit tekintve messze túlszárnyalt sok akkori, e témát érintő vitát és javaslatot mind a szociológiai, filozófiai, történelmi és kulturális szempontokat vizsgáló szakirodalomban, mind pedig az enyémen kívül más olyan magánkönyvekben is, ahol többek között Ingmar Bergman 1973-as *Jelenetek egy házasságból* című filmje kapcsán ez a kérdés felvetődött.

Heller Ágnes az életéről szóló visszaemlékezéseiben összegzi akkori álláspontját: „'68-ban [...] magával ragadott a messianisztikus hevület [...] Én is azt mondtam, hogy a megváltás iránya és terepe a »mindennapi élet« forradalma.”⁵

Előszó helyett írta Lukács 1971. február 15-én Heller Ágnesnek szóló levelét, s ebben „*A mindennapi élet* című monográfiá”-ról úgy nyilatkozott, mint amely a szerző „eddig legérettebb műve”.⁶

Sokat foglalkoztam ezzel a könyvvel, mert pont akkor írtam a doktori disszertációm, melynek témája a hétköznap és hétköznapiság Ernst Bloch filozófiájában.

Még mielőtt felfedeztem volna Heller Ágnesnek ezt az újonnan megjelent írását, már korábban fontos olvasmányaim közé tartozott Husserl fenomenológiai elemzése az „életvilágról”, ezenkívül többek között Henri Lefebvre háromkötetes műve,

A hétköznap élet kritikája, de persze sem én, sem a filozófusnő nem sejtette, hogy ez lesz a kezdete a saját új életformámnak.

Fejtegetéseiről nagyon szívesen feltettem volna néhány kérdést magának Heller Ágnesnek, ha ő is jelen van az 1978-ban „Fenomenológia és marxizmus” címmel rendezett nyári egyetemen Dubrovnikban, ahová Tübingenből érkeztem meg, átszelve a régi Jugoszláviát, harminchat órás vonatkozás után, szakadó esőben, egyedül, éjjel két órakor. Ekkor jártam ott először.

Arra, hogy részt vegyek a nyári egyetem kurzusain, zágrábi barát-nőm, Gordana Scoric buzdított, akivel mint doktoranduszok együtt jártunk Tübingenben Fahrenbach professzorhoz, de Ernst Bloch szűk

körű, nemzetközi Keller-szemináriumára is. Ennek során elmondtam neki, hogy szeretnék a tübingeni filozófiai irányzatokon túl más, főként kelet-európai országokban megismerkedni a létező szocializmus mindennapi életével, és elbeszélgetni a rendszer ot-tani bírálóival.

Heller Ágnes sajnos nem jött el Dubrovnikba, Vajda Mihály, a „tanítványa” azonban igen. Ő Brémában volt vendégprofesszor, onnan érkezett, és tartott is egy előadást „A ténytudományok kritikája Lukácsnál és Husserlnél” címmel.⁷

Bár a nevét nem tudtam jól kiejteni, összeszedtem a bátorságom, és az egyik szünetben megkértem, adjon felvilágosítást Heller Ágnes könyvéről. Nem értettem, miért reagál olyan zavartan, már-már elutasítóan, s elszégyelltem magam azt gondolván, talán meggyanúsít, hogy kihasználom a szemináriumot, és „erotikus” kapcsolatot akarok kezdeni egy professzorral ebben a szép környezetben. Hiszen semmit sem tudtam még azokról a híresztelésekről, melyeket az emberek suttogva terjesztettek egy ilyesfajta „kapcsolatközpontról” Dubrovnikban.

Visszavonultam hát, különösen mivel a férjem, Adolf Smitmans⁸ meg én – két katolikus teológus – 1969-től jó házasságban éltünk két elbűvölő kislánnyunkkal. Adi, aki katolikus papként nőtlenséget fogadott, házasságkötésünk kedvéért 1967-ben elindította a „laicizálás” fáradságos és megalázó eljárását, amely nélkül nem tudtunk volna egyházi esküvőt tartani, s következésképp az egyházban végzett munkánkat sem folytatni, noha akkor még szerettük volna.

Fotó: Martina Thierkopf

Barbara Smitmans-Vajda gratulál a Hanna Arendt-díj átadáson

A hierarchikusan felépített intézmények hosszas eljárása után ilyen esetben végül a pápa dönti el, visszahelyezi-e az adott papot a laikus státusba. Sokat szenvedtünk a kiszámíthatatlanul hosszú és bizonytalan kimenetelű procedúra miatt, de nem akartuk megengedni, hogy kiszorítsanak minket az egyházból, mert továbbra is szeretnénk volna – más reformpártiakkal együtt – „belülről” megváltoztatni. 1968 nyarán teológiai diplomamunkámat írtam János jelenéseiről, amikor alig négy héten belül megjelent a *Humanae Vitae* pápai enciklika, illetve bevonultak Prágába a szovjet páncélosok. Meghíúsultak hát azok a remények, amelyeket az emberek a második vatikáni konzílium után Rómában, majd világszerte az egyházi „tavaszba”, másfelől Prágában, majd a keleti tömb országaiban a politikai „tavaszba” vetettek.

Jóllehet Adi és én fél évvel később megtarthatuk a templomi esküvőt, úgy döntöttünk, hogy semmilyen egyházi, politikai, társadalmi vagy privát hatalom nem nyomhat el minket többé. Hamarosan új utakat kerestünk hát mind a magán-, mind a szakmai életünkben.

Ilyen körülmények közt olvastuk el együtt Dubrovnikba indulásom előtt Heller Ágnes és Vajda Mihály esszéjét. Mi tagadás, szkeptikusan fogadtuk az efféle utópiákat. Úgy gondoltam, az eszméket szétzúzza a valóság és vice versa, így hát meg akartam óvni magunkat a „nyitott házasság gyakorlatától”. Ugyanakkor kölcsönösen biztosítottuk egymás számára a szabadságot. Hogy miért beszélek erről a személyes vonatkozásról, az a későbbiekben kiderül majd.

Dubrovnikban a visszahúzóórást hamarosan követték Vajda Mihály közeledési kísérletei, melyeket elutasítottam. Ám mivel összesen három napig tartózkodott ott, végül elfogadtam a meghívását egy étterembe, miután mégiscsak késznek mutatkozott Heller Ágnes könyvéről és a Budapesti Iskoláról beszélni. A félreértések elkerülése végett találkoznánk elején világossá tettem egyrészt, hogy továbbra sincsenek vele kapcsolatban személyes szándékaim, másrészt, hogy már 68-as tanulmányaim során sem vettem részt az úgynevezett baloldal szórszálhasogató vitáiban és civakodásaiban, ahogy most sem óhajtom megvitatni azt a bosszantóan kínos témát, hogy ki vagy mi a „baloldal, baloldalabb, legbaloldalabb”.

Vajda Mihály, aki kérte, hogy mostantól fogva Misunak, Heller Ágnest pedig Áginak nevezzem, üdvözölte ezt a kijelentésemet, mert mint mondta, tőle is nagyon távol áll az efféle osztályozás,⁹ ahogy egyébként Lukács is, mármint nem az ember, hanem a műve.

Eszembe jutott, hogy Ági a már említett esszéjében – *Das Zerschellen des Lebens an der Form* – mint embert bírálta Lukácsot. Néhány évvel később még egyértelműbb és keményebb kritikát fogalmazott meg, utalva Lukács életvitelére, melynek bizonyos oldalait kénytelen volt „bár őszinte sajnálattal, de elutasítani”. Szerinte ugyanis Lukács „teljesen átadta magát a »szellem« kérdéseinek, az elméletnek és a politikának, ami azzal járt együtt, hogy abszolút semmibe vette a mindennapi életet és a mindennapi szükségleteket.”¹⁰

Az étterembeli beszélgetésünket Misu ezzel a mondattal kezdte: „Én zsidó vagyok!”

Csodálkoznom kellett volna? Talán ráérezett, megsejtette, hogy ez a mondat különösen érzékenyen érint? Családomban a náci korszak és főként a soá állandóan jelen volt és van. Nagypám gazdag textilkereskedőként zsidókkal barátkozott, figyelmeztette őket, és határozottan tanácsolta is, hogy hagyják el az országot, még mielőtt „az az ember” hatalomra kerülne. Olvasta tőle a *Mein Kampf*-ot. Azonnal tudtam, hogy Misu el fogja mondani a maga történetét, és elkerülhetetlen lesz, hogy erről beszéljünk. Nem kérdeztem hát semmit, csak figyeltem. Misu mesélt a gyerekkoráról, melyet Budapesten töltött, részben a nácik és a nyilasok uralma alatt.

Azután megtudtam tőle, hogy a Budapesti Iskola minden tagja Márkus Márián kívül zsidó, tehát már emiatt is sorsközösséget alkotnak, azon túl, hogy mesterük, Lukács köré csoportosulva mindnyájan ellenzik a politikai kommunista rezsim eltorzított marxizmus-felfogását. Arról már korábban értesültem, hogy gondolkodásuk és kritikai magatartásuk miatt zaklatják, és foglalkozási és publikációs, illetve főként Nyugat felé kiutazási tilalommal sújtják őket, arról viszont még nem (vagy nem úgy), amit Misu személyesen mondott el a Budapesti Iskola egzisztenciális helyzetéről, hogy tudniillik a csoport nem sokkal a találkozásunk előtt szétvált.

Misu minden szavából kiérződött a fájdalom amiatt, hogy véget ért a kapcsolatuk, mert felbomlott az örökös vitában arról, hogy mit, mit nem és egyáltalán meddig lehet elviselniük Magyarországon. Folytak a kölcsönös vádaskodások, ment a köztélhúzás a maradás és az emigrálás hívei között. Eközben elvesztették az egymás iránti bizalmukat, különösen miután Ági és a férje, Fehér Ferenc, valamint Márkus György és a felesége, Mária végleg az Ausztráliába való kivándorlást, míg Misu és a felesége, Judit az otthon maradást választotta. Misuval ellentétben a többiek nem láttak lehetőséget arra, hogy folytassák intellektuális és ellenzéki munkájukat Magyarországon, sőt még arra sem, hogy ott éljenek, ahol csak alkalmi megbízásokból és fáradtságos fordításokból tudták fenntartani magukat. Misu azonban tudatosan vállalta ezt, mert nem akarta hagyni, hogy kiszorítsák az országból, ahová tartozott, s mert „belülről” akarta bírálni a politikai és a hozzájuk kötődő kulturális viszonyokat, hogy a megmaradt ellenzékiekkel együtt elősegítse a változást. „Forradalomról” szó sem volt.

Ez a történet és Misu magatartása emlékeztetett a katolikus egyházban szerzett személyes tapasztalataimra és az egyházhoz való viszonyomra, amit el is meséltem Misunak. „Mi is belülről akartuk megváltoztatni az egyházat – mondtam –, de nem tudok tovább ebben az egyházban maradni, amelyik kiszolgáltatta a zsidókat a náciknak azzal, hogy papjai előadták az anyakönyveket, amelyekből ki lehetett szűrni az árjakat, s azután megsemmisíteni a zsidókat meg a többi nem árját.” Beszéltem neki a férjemről, Adiról, aki éppoly kritikus volt az egyházzal, mint én. „Csakhogy ő bent maradt, én viszont nem – mondtam. – A hivatalos kilépésre aztán megittunk egy pohár pálinkát, s minden különbözőségünk dacára most is együtt élünk. Ez hozzátartozik a szabadságunkhoz és a kölcsönös toleranciánkhoz.”

Természetesen egyetértettem Misuval abban, hogy az egyházból való kilépést meg egy elnyomott

ország elhagyását nem lehet egymással összevetni. „Szerencsére az egyháznak már nincsenek kínzókamrái – mondtam –, sem páncélosai, hogy fizikai erőszak révén éljen a hatalmával, de még mindig megvannak a maga eszközei, hogy visszaéljen a hatalmával, ami lelki gyötrelmet okoz.”

A Budapesti Iskolát alkotó barátok nem tudtak koccintani arra, hogy különbözőképpen döntöttek. Misu kétségbeesésében, amelyből harag és önigazololás is kicsendült, szentül hitte, hogy soha többé nem fognak újra egymásra találni, különösen nem a kapcsolatuk korábbi szintjén. Úgy vélte, a szeretetnek és a barátságoknak örökre vége.

Nekem egy pillanatra úgy tűnt, mintha vissza-csöppentem volna a romantika idején kialakult s fiatalkorom óta csodált költő- és filozófusbarátságok tragikus történetébe. Ő, mennyire szerettem volna én is része lenni egy olyan közösségnek, amelyen a Budapesti Iskola lehetett, ahol a közeli barátok kicserélték gondolataikat és írásaikat, kritizálták a politikai hatalmat meg kényszerrel érvényesített irányelveit, ugyanakkor egymást is bírálták, illetve inspirálták, bátorították és felvidítették, s közösen kirándultak a természetbe vagy látogattak művészeti eseményeket.

A Budapesti Iskola szétesése lerombolta azt az illúziómat, hogy vannak ilyen lehetőségei és tartós formái az emberi együttlétnek.

Ennek ellenére továbbra is vallottam Bloch felfogását a reményről. Nem tudtam mással biztatni Misut, mint azzal, amiben hittem: „Akiket olyan közeli és szeretetteljes kapcsolat kötött össze, mint benneteket, azok nem veszítik el egymást örökre. Biztosan fogtok még újra találkozni.”

Ugyanezt mondtam Áginak is, amikor nem sokkal később először találkoztunk személyesen Konstanzban. Tartott ugyanis egy előadást Tübingenben a „szégyenről” és a „lelkiismeretről”, s ezt követően bemutatkoztam neki, hiszen időközben már értesült a barátságunkról Misuval, amely azon a bizonyos estén kezdődött Dubrovnikban. Habozás nélkül, barátságosan meghívott magához Konstanzba, ahol átmenetileg tanári megbízást vállalt, mivel emigrációjuk helyszínén, Ausztráliában éppen tél volt.

Őt is meghallgattam hát. Kötetlenül és nyíltan beszélt arról a nagyon személyes érzéséről, amely a barátok szétválásakor töltötte el. Sírta. Úgy gondolom, ezt elmondhatom itt, hiszen maga is bevallotta önéletrajzában, hogy a Budapesti Iskola tagjainak zátonyra futott barátsága miatt sok könnyet hullatott. Az ő előadásából is kiéreztem egyfajta vádaskodást, mivel úgy vélte, Misu és a felesége elárulta. „Na és most? Van egy új világa... meg már egy új szerelme is!” – mondta nem mint a riválisom,

hanem mint egy barátnő, merthogy szerinte sem én voltam a ludas abban, ami történt. Miután megismertem mind a kétféle megközelítést, ugyanaz jutott eszembe, mint amit kerek húsz évvel később Ági élettörténetében olvastam:

„Ki tudja, hogy mi történt, én így emlékszem, te pedig amúgy. Kicsit másképp emlékezünk.”

De nem csak erről a szomorú történetről beszélgettünk az első találkozásunkkor. Ági sétálni hívott a Bodeni-tó partjára, s közben túlradó lelkesedéssel, szemléletesen ecsetelte, mennyire élvezte az elképesztően színpompás természetet Ausztráliában.

Mínthogy Adival úgy véltük, a kölcsönös szabadsághoz kölcsönös bizalom, ahhoz pedig őszinteség tartozik, nem csináltam titkot abból, hogy Misuval szeretjük egymást. Természetesen konfliktusokat is kellett vállalnunk az új életformánk kedvéért. Innentől fogva „nyitott házasságban” élünk, ahogy ezt már évek óta tette Misu és a felesége, Judit, továbbá a Budapesti Iskolához tartozó, illetve más pesti barátaink is.

1978 nyarán meghívtuk rottenburgi házunkba Misuékat, ahol egy kis ünnepséget tartottunk abból az alkalomból, hogy Adi sikeresen leszigorlatozott művészettörténetből, miután az első doktori munkáját már megírta annak idején teológiából, a kánaáni csodatételről. Jómagam továbbra is a filozófiai disszertációm dolgoztam, mellette pedig egy gimnáziumban tanítottam német irodalmat és művészetet, majd pár évvel később új tantárgyként etikát. Kinyílt hát a kapu, hogy új utakra lépjünk. Mint történelemkedvelő ember Adi megmutatta Misunak és Juditnak Rottenburgot, a Neckar partján fekvő, szép régi várost. Ez volt az első, jó hangulatú együttlétünk, amelyet aztán többször is megisméltünk Misuék Juli nevű kislányával együtt svábföldi kirándulásaink során.

Anélkül hogy Ágival és Ferivel találkoztam volna Magyarországon, Misuval való megismerkedésünk után, azaz 1978 márciusától egyre többször vonatoltam oda, s lassanként megismertem a létező szocializmus magyar változatát. Stuttgart és Budapest közt nem volt repülőjárat, de ha lett volna, sem tudtam volna megfizetni a gyerekeimmel, akiket többnyire magammal vittem. Így vagy autóval mentem egyenesen Tübingenből, levezetve ezer kilométert Budapestig tizenkét-tizenhárom vagy akár még több óra alatt – attól függően, hogy milyen volt Magyarországon a részben kihalt utak állapota és mennyit kellett várakozni az osztrák–magyar határ átlépésekor Hegyeshalomnál –, vagy Stuttgartból indultam el hajnalok hajnalán, s vonatoltam tizenöt órát a Párizsból Kolozsvárig közlekedő Orient expresszel. Ez a vonat már csak nevében emlékeztetett

a fényes időkre, amikor a hivalkodóan elegáns, gazdag utasokat a legjobb ételekkel és italokkal kínálták, és kényelmes kocsikban helyezték el. Most viszont túlnyomórészt szegény emberek vették igénybe, köztük német származású román állampolgárok, aki csupán nyugdíjas státusuk miatt kaptak kiutazási engedélyt, s Nyugatról visszatérve jól felpakolták magukat olyan alapvető szükségleti cikkekkel a maguk és családjuk számára, amelyeket odahaza nélkülözniük kellett. A vagonok tömve voltak emberekkel és csomagokkal, dobozokkal és elemózsiaival – a megfelelő szagok kíséretében –, úgyhogy alig lehetett megmozdulni vagy akár levegőt kapni. A mosdók piszkosak voltak, a legnagyobb hőségben lehúzták az összes ablakot, minek következtében nyaranta mindig elviselhetetlen szénanáthával érkeztem meg Budapestre. Fiatalokat alig láttunk ezen a vonaton, de az idősök beszélgetéseiből sokat megtudtunk az országukról. A gyerekeim a gyakorlati életből, nem pedig könyvekből és újságokból tanulták meg, hogy néz ki a világ a „vasfüggöny” mögött, mihelyt a vonat majd kétórás ácsorgás után a bécsi Westbahnhofon elhagyta Ausztriát, és hamarosan megérkezett a Keletibe. Noha onnan nem látszott a Gellérthegyen álló Szabadság-szobor, a Lukács György egykori lakásában berendezett Lukács Archivumból sokat nézegethettem, s úgy éreztem, azt a reményemet jelképezi, hogy lesz még egyszer igazi szabadság Magyarországon.

Valahányszor útra keltünk, hetekkel korábban fizetős vízumot kellett igényelnem a bonni magyar konzulátuson mind a magam, mind a gyerekeim számára, melyet a megérkezésünket követő napon hosszas várakozással egybekötve le kellett pecsételtnem a magyar rendőrségen, nem elfelejtve a gyerekek stemplijét sem, különben mint feltételezett „emberrabló” nem tudtam volna őket „megszöktetni” Budapestről.

A magyaroknak egyébként két útlevelük lehetett: egy kék meg egy piros, aszerint hogy nyugati vagy keleti országba akartak-e menni. A kiutazás engedélyezése vagy megtagadása az önkényuralom elnyomóeszközeként működött – különösen az ellenzékiekkel szemben. Vagyis sosem volt biztos, mikor tudunk és egyáltalán tudunk-e Misuval Nyugaton vagy akár a „köztes” Jugoszláviában találkozni. Amikor például az első találkozásunk után újra Dubrovnikba készültünk egy konferenciára, Misu nem kapott útlevelet, úgyhogy én foglaltam össze röviden, amit ott akart előadni. Ekkor ismerkedtem meg Konrád Györggyel, s el is tűnődtem, miért csak neki engedélyezték a kiutazást, Misunak pedig nem.¹¹

A hegyeshalmi határátkelő után szürkére változott a világ, ólomszínbe vonva az önmagában szép magyar fővárost is a „kék Duna” partján. Úgy tűnt, mintha Budapestnek csupán egyetlen élénk színe volna, a létező szocializmus vörös csillagáé, amely ott virított a középületeken, a háztetőkön és tornyokon meg a „szupermarketként” funkcionáló ABC-boltokon. Misu és sokan mások láncdohányosok voltak, s egyetlen fajtát szívtak, a lírai hangzású Symphoniát, melynek „mezítlábas” változatát piros dobozban árulták. Ó, de csodás volt! Noha jómagam soha nem dohányoztam, és elég nehezen viseltem a presszókávé szagával keveredő sűrű cigarettafüstöt a lakásokban, mindig hoztam a barátainknak Németországból más márkájú dohányféléket s egyéb hasznos dolgokat, amiket kértek.

Misu továbbra is alkalmi megbízásokból, fordításokból, statisztikák kiértékeléséből vagy nyelvtanításból élt; többek között Mosonmagyaróváron is adott leckéket, több órát utazva Budapesttől oda és vissza. Írásai szamizdatban jelentek meg, de tartott előadásokat és vezetett vitákat a „repülő egyetemen” is. Én pedig tanítással tartottam fenn magamat és 1983-ban született fiunkat, aki Tübingenben élt velem és a két lányommal.

A rendszerváltásig általában én utaztam a szünidőben Budapestre, ahol Misu a feleségével és lányával a Rózsadombon, pontosabban az ódon Gül Baba utcában lakott. De arra az időre, amíg Magyarországon voltam, barátainkkal együtt különböző, szabadon álló lakásokba költöztünk, melyeket a még otthon lévő vagy már emigrált ismerősök bocsátottak rendelkezésre.¹² Lakóközösségünknek tagja volt Romániából menekült barátunk, Tamás Gáspár Miklós is, az ajtókra pedig 1980-tól „Solidarnosc” feliratokat ragasztottunk.

Így ismerkedtem meg nemcsak budapesti, lengyelországi és NDK-beli ellenzékiekkel, akik nálunk találkoztak, hanem a régi, valaha pompás polgári és nagypolgári házakkal is – kívül-belül. Sok közülük nagyon elhanyagolt állapotban volt, mivel a felújításhoz hiányzott s részint még ma is hiányzik a pénz. Szerencsére a várost nem rombolták le teljesen a második világháborúban, mint Osnabrücköt (vagy ahogy a vesztfáliai béketárgyalások óta ma is nevezik, „a béke városát”), melynek romjai közt felnőttem. De a házakon lehetett és itt-ott most is lehet látni belövéseket, legutóbb az '56-os forradalom idejéből.

Misuval telefonon – Magyarország és Németország között – már ha egyáltalán, csak nehezen tudtunk beszélni; mint sokaknak, neki sem volt saját telefonja, a nyilvános telefonfülkékben pedig gyakran elromlott a készülék. Túlnyomórészt levelekben

tartottuk hát a kapcsolatot, jóllehet biztosak voltunk abban, hogy elolvassák őket.

Nyugaton találkozni, közös programokon és utazásokon részt venni csak akkor tudtunk, amikor Misu vendégprofesszor volt Brémában, vagy ha nagy ritkán (!) kapott útlevelet a kiutazáshoz.

Ez történt akkor is, amikor mindössze néhány hónapos fiunkkal együtt immár 1984-ben találkoztunk megint Dubrovnikban. Ott vált valóra az a reményem, amiről a megismerkedésünkkel beszéltem: Misu ezen a konferencián hat év után nagy örömmel látta viszont Ferit.

Ágival még néhány évig nem találkoztak.

Amikor azonban 1987-ben New Yorkban jártunk, ahol Ági időközben Hannah Arendt utódként professzori állást kapott a New Schoolon, ő és Feri meghívtak bennünket a lakásukra. Korábban Misut a feleségével is vendégül látták, de Juditnak vissza kellett mennie Budapestre, mert várta a Tudományos Akadémia szociológiai intézetében végzett munkája. Jóllehet Ági és Feri kedvesen fogadtak minket, én úgy éreztem, feszélyezett a légkör – nyilván amiatt, amit Ági így beszél el Misuval kapcsolatban a már említett életinterjúban: „Nem akartam újra bensőbb viszonyba kerülni vele. Olyan mélyen sajgott még bennem a sértődés sebe, hogy nem akartam a lélek találkozását, de mint kollégával nem teszem meg vele, hogy nem hívom meg.”¹³

Végül azért jól elbeszélgettünk politikáról, a magyarországi helyzetről, közel vagy távol élő, közös barátainkról.

A New Schoolon rendeztek egy kerekasztal-beszélgetést, melynek résztvevői megvitatták az oroszországi politikai fejleményeket és Gorbacsov jelentőségét a keleti tömb s főként Magyarország szempontjából. Mivel csak vendég voltam, visszafogtam magam, de a Gorbacsov iránt megnyilvánuló, érthető szkepszissel és bizalmatlansággal szemben – merthogy az oroszokban úgymond sosem lehet bízni – legszívesebben kifejtettem volna, hogy szerintem lehetnek nagyon jogos reményeink is egy fordulat lehetőségét illetően. Merthogy erre következtettem Gorbacsov politikai megnyilvánulásain kívül a saját tapasztalataimból is az Orient expressezen, a hegyeshalmi átkelőhelyen; a személy- és csomagellenőrzéseket például már nem mindig olyan szigorúan és kínos precizitással végezték a magyarok, sőt néha még viccelődtek is.

1988-ban Misu megkapta az engedélyt, hogy vendégprofesszorként kiutazzon Kanadába, ahová utánament mellrákkal megoperált felesége. Ezúttal nem voltam vele, de telefonon rendszeresen tartottuk a kapcsolatot. Misu és Judit közben találkoztak a Márkus házaspárral, valamint Ágival és Ferivel

is Amerikában, de Judit egyre rosszabbul érezte magát, mire visszaértek Kanadába. Egy este Misu kérésére Ági felhívott Tübingenben, s elmondta, hogy az orvosok most májrákot állapítottak meg Juditnál, aki valószínűleg meg fog halni, mert nincs remény. Szörnyen megrémültem. Mi lesz velük abban a messzi idegenben? Hogy fognak mielőbb visszajutni Európába, Budapestre? Misu úgy döntött, azonnal repülőre ülnek, de csak Düsseldorfig jutottak el. Judit ott halt meg egy katolikus kórházban. Szegény lánya, Juli kétségbeesetten, sírva telefonált Budapestről: szeretne volna még egyszer látni az anyját, de nem kapta meg időben az útlevelet és a vízumot. Húsvét volt, és április negyedikére, annak idején nemzeti ünnep Magyarország felszabadulásának tiszteletére.

Judit súlyos betegsége és halála kapcsán Ági és Feri újra közelebb került Misuhoz. Ennek a szomorú sorsnak persze én is része voltam, hiszen Judit meg én mindvégig baráti viszonyt ápoltunk, kölcsönösen jelen voltunk egymás életében. A kialakult egyensúlyt nem zavarták meg sem az élet csúcs- és mélypontjai, sem az a néhány konfliktus, amely természetesen elkerülhetetlen egy ilyesfajta kétcsalados viszonyban, de jóakarattal és kölcsönös megértésre törekedve megoldható. Judit betegsége és halála azonban megingatta bennem ezt az egyensúlyt.

Különösen a politikai fordulat után kezdett nagyon nyomasztani, hogy Judit már nem érhetne meg Magyarországon a szögesdrót átvágását, a keleti és nyugati tömb közé húzott fal lebontását. Egy olyan országban halt meg, amelyben sosem szeretett volna tartósan élni, ahogy erre még Brémában rájött, amikor Misu vendégprofesszorkodása idején ott laktak. Judit folyton attól félt, hogy kint rekednek, s nem tudnak többé visszajutni lezárt hazájukba.

A betegség és a halál összezilálja az életformákat, hasadékokat nyithat, amelyeket át kell hidalni, csak hogy sokszor nem lehet. Hogy boldoguljon Misu és a lánya immár Judit nélkül nemcsak lelki értelemben, hanem a konkrét, mindennapi életben is? Vajon elég erős vagyok, hogy ilyen körülmények közt is megőrizsem az életformánkat? Ugyanakkor szabad-e épp most kitörni belőle, s nagy valószínűséggel visszatérni az Adival kialakított, korábbi formához? Ezt árulásnak éreztem volna Misuval és a lányával, de a barátainkkal szemben is.

Hiszen nem tudtuk, mikor jön és jön-e egyáltalán a fordulat.

Én konkrét tapasztalatokat szereztem a létező szocializmus hétköznapijairól. Amit Nyugaton hallottak és olvastak róla, az messze nem volt elég; még azok a „baloldaliak” is, akik maguk sosem jártak,

de főleg nem éltek ott, sok olyan elméletet gyártottak, amely abszolút nem felelt meg a valóságnak.

Ági és Feri aztán visszatért Magyarországra.

„A halott iránti szeretet megváltoztatta a viszonyt, de azért nem olyan mértékben, hogy a régi barátság visszatért volna” – írja Ági a visszaemlékezéseiben. Tudományos téren ő és Misu újra közeledtek egymáshoz. Misu, akit a rendszerváltás után „rehabilitáltak”, és professzorrá neveztek ki a debreceni egyetem filozófia tanszékén, 1991-ben szervezett ott egy konferenciát a Budapesti Iskoláról, ahová meghívta régi társait is. Ági a „száműzés” utáni újrakezdésről azt írta, kezdetben nehézkes volt. Felnőtt egy új generáció, amelyet nem ismert, de persze kapott tiszteletet, illetve segítséget is régi barátaitól a mindennapi életben. Amikor elolvastam életrajzi visszaemlékezéseiben az „Előlről kezdett történet” című fejezetet, levélben fejtettem ki neki idegenkedésemet amiatt, hogy alig szól pár szót Misuról és a Magyarországon maradt többiekéről, akik végül is az évek folyamán mindvégig a legnehezebb anyagi és egzisztenciális körülmények között, fáradtságos hétköznapi és intellektuális munkával, többnyire a föld alatt tartották a frontot, és sosem hagyták abba a rezsim elleni harcot saját országukban meg a keleti tömbben, remélve, hogy egyszer felszabadulhatnak, és demokráciában élhetnek.

„Először 1994 decemberében, Feri halála után fél évvel beszéltem Misuval a múltról” – írja Ági.¹⁴

Feri halála gyorsan, váratlanul jött. 1994-ben még két helyen éltek Ágival, egy darabig Amerikában, egy darabig Magyarországon. Csak hat hete találták meg egy budapesti lakásban az új otthonukat, de máris arról álmodoztak, hogy vesznek egy házat vidéken, melyet ki is néztek, hogy ott szép természeti környezetben, csendesen dolgozzanak, vagy jó borok és ételek mellett cseréljenek eszmét a barátaikkal. Meg is hívtak minket a fiunkkal együtt egy autókirándulásra, hogy nézzük meg, mit találtak. Tényleg gyönyörű volt a ház, a környezet meg a köréje szőtt álom is, amiről a Balaton partján végigkocsikázva útközben beszélgettünk.

Feri halálával Ági nemcsak a férjét, a barátját, hanem a menedzserét is elvesztette.¹⁵

Egy szeretett ember elvesztése után azonban a hátramaradottban elég gyakran nem csupán bűntudat, hanem agresszió is ébred, amit hamarosan meg is tapasztaltam Ági részéről Misu felé. A Budapesti Iskola felbomlása miatti, feldolgozatlan fájdalom újra felszínre tört, annyira, hogy már kezdtem kételkedni, tényleg valóra válik-e a barátságuk újraéledéséhez fűzött reményem. Óvtam Misut – aki kétségbeesett dühében legszívesebben azonnal

elhagyta volna az országot –, hogy pusztán Ági váratlan kitörései miatt ne tegye meg épp a rendszerváltás után azt, amit sosem akart, vagyis ne emigráljon. Azután lassanként mégiscsak megnyugodott a kapcsolatuk, s ha lazább formában is, de megújult a barátságuk. Hiszen még mindig az volt a cél, hogy minden különbözőségük ellenére a rendszerváltás idején és utána folytassák közösen azt, amiért még a fordulat előtt együtt álltak ki.

Misu, Adi meg én Judit halála után, majd a rendszerváltást követően is megőriztük az életformánkat.

Adival nem választottuk szét a családjunkat, de 1980-tól már két különböző helyen éltünk, mivel ő előbb Westfáliában, aztán Albstadt-Ebingenben kapott múzeumigazgatói állást. Jómagam a tübingeni Judengasse egyik régi házát vettem meg és újjáépíttam fel, ahová be is költöztem a gyerekeimmel. A ház mindig nyitva állt a két apa előtt, bár Misu nem jöhetett olyan gyakran, mint Adi, és egyidejűleg nem laktak velünk a „családi székhelyen”. De azért találkoztak itt egymással, sőt később mint nagypapák még az unokáinkkal is.

„A házasság világi ügylet” – mondogattam Luther nyomán én, az egykori katolikus (aki később sem lépett be más egyházba).

Kereken két évre rá, hogy Judit meghalt, s a lányaink nagykorúak lettek, Adi és én húszévi házasság után jogilag elváltunk, ám később sem szakadtunk el egymástól. A válás mindhárom szülő egyetértésével történt, hogy Misuval polgári házasságot köthessek, s így a fiunk megkaphassa az ő, mármint a vér szerinti apja nevét, amiért hiába kilincseltem az anyakönyvi hivatalban, míg Adival házassok voltunk. Németországban ugyanis még mindig a Code Napoléon volt érvényben.

Adi a haláláig, vagyis 2017-ig apaként viselkedett a fiammal, Misu pedig első találkozásuktól jó viszonyt ápolt a lányaimmal. Szerencsére volt lehetőség arra, hogy az én nevemben mindkét férjem családneve szerepeljen, s ezzel mind a gyerekek, mind a szüleik identitása jogilag megpecsételve, világosan kifejezésre jutott. Kettős nevemet azóta is úgy tekintem, mint annak jelképét, hogy életformánk mintegy összeköttetést teremtett Kelet és Nyugat, Magyarország és Németország, valamint németek és zsidók között.

Amikor Adi, Misu és én 1989 tavaszán magánéleti viszonyainkban elhatároztuk ezt a „jogi fordulatot”, még mit sem sejtettünk a néhány hónappal később bekövetkező „politikai fordulatról”. Azt pedig a sors különös játékának tekinthetem, hogy Misuval az esküvőnk, amelyet még a fordulat előtt kezdtünk szervezni, végül éppen abban a hónapban történt, amikor a politikai változás is bekövetkezett.

Miután Misut „rehabilitálták” Magyarországon, és 1990-től a debreceni egyetemen dolgozott, felváltva éltünk Budapesten és Tübingenben, megtartva korábbi életformánkat.

Azzal, hogy személyes tapasztalataimról és döntéseimről beszélek, egyúttal visszautalok arra, amit Ági és Misu *Családforma és kommunizmus* címmel írt. Valójában a magánügyek soha nem pusztán privát ügyek, mert miközben áthaladnak az intézmények és jogrendek merev formáin, összekapcsolódnak velük. Latba kell vetnünk a szabadságunkat, hogy ezeket a „formákat” felhasználjuk az eleven életünkben, hogy alakítsuk, megváltoztassuk vagy akár megszüntessük őket. Az új életformák *modelljei* nem tartalmazzák halandó, sérülékeny létezésünk társadalmi, jogi s főként mindenkori lelki-fizikai korlátait és igényeit – különösen az Ági és Misu által elképzelt kommunista életforma modellje nem –, ahogy nem írható le velük a mindenkori autonóm szubjektumok közös élete sem, hiszen ők a modern közlekedési eszközöknek köszönhetően viszonylag gyorsan alkothatnak több országon átnyúló közösséget, sőt otthon tudják érezni magukat egymás országaiban, ha képesek egymás közötti kapcsolataikat szabályozni és alakítani, s ha nem zárják le a köztük húzóódo országhatárokat a politikai hatalmak.

Nem csak Magyarországon és Németországban vannak olyan fiatalok, akik az akkori időket nem élték át személyesen, s el sem tudják képzelni konkrét valóságukban a szögesdrótból, betonfalból, őrtornyokból és lőtornyokból álló határokat, az útlevel- és vámvizsgálat során elszendvedett zaklatásokat. Ezért olyan fontos a szemtanúk beszámolója, még ha igaz is, hogy mindnyájan „kicsit másképp emlékezünk” (ahogy ezt Ági megfogalmazta). Micsoda megkönnyebbülést jelent – s nem csak személyesen nekünk – egy nyitott határokkal bíró Európa! Mennyi egymás közti, baráti kapcsolat lehetőségét rejti! Stuttgartban és Budapesten a reptereken, ahol járok, ma automatikusan, minden akadály nélkül kinyílnak az üvegajtók a határátlépéskor az átlagos utazó előtt. Ugyanakkor nagyon elborzasztottak az állapotok és a menekültekkel való bánásmód a Keleti pályaudvaron, ahol a rendszerváltás előtt sok éven át sokszor szálltam le a vonatról, de még nem láttam ilyen politikailag elrendelt, megalázó nyomorúságot, amelyet a rengeteg menekültnek el kellett szenvednie mindazok után, hogy a legszörnyűbb, életveszélyes helyzetekkel vagy fenyegetésekkel néztek szembe.

Modellekkel nem lehet az eleven életet leírni, és előírni sem, hogy milyen legyen, mert az élet kiszámíthatatlan. Ennek ellenére tudunk modelleket ké-

szítani az „idegenekkel” vagy a menekültekkel való együttélésre is, ahogy az építészek megterveznek egy házat, amelyet nekünk meg lehet, sőt netán meg is kell változtatnunk, mert még vagy már nem felel meg a szükségleteinknek és az életkörülményeinknek. A szabadságunk abban áll, hogy rugalmasan alakíthatjuk az életünket egyedül és másokkal együtt, s megtehetjük, hogy nem szolgáltatjuk ki a rászorulókat a hatalmasságok önkényének.

Ezt ismerte fel Ági is, amikor kibővítette a mindennapi életről szóló elemzéseit, figyelembe véve az individuumot, a szubjektumot, annak szükségleteit és érzéseit, a férfiak és nők közt kialakuló szerepmagatartást, anélkül hogy elhanyagolta volna a társadalmi és politikai kontextusokat, melyek a szabad és méltóságteljes emberi élet előfeltételei.

Örültünk, hogy 1995-ben megkapta a Hannah Arendt-díjat, melyet Brémában vett át, ahol újra találkozottunk. Miután elhangzottak a tiszteletére tartott beszédek, a vendégeket ünnepélyesen megterített asztalok várták a régi városházán.

Amikor 1997-ben megint viszontláttuk egymást, Ági megajándékozott az *Életképes-e a modernitás?* című, dedikált könyvével, melynek második fejezetében ismét a mindennapi élet kérdését boncolgatta. Nem ez a megfelelő hely arra, hogy bővebben kitérjek rá, de ebből a könyvből jól látszik, mennyire megváltozott Ági stílusa és nézőpontja *A mindennapi élet* című művének több mint húsz évvel korábbi megjelenése óta, a „conditio humana” mindent átfogó paradigmájának használatával.

Neki és nekem is mozgalmas élet adatott, sokat járkáltunk ide-oda a különböző világok közt, úgy-hogy nem jutottunk hozzá a téziseink megvitatásához. Az ő terjedelmes életművét összefüggéseiben megérteni és elemezni egyébként is nehezen megoldható feladat volna.

Így aztán többnyire nagyobb eseményeken vagy szűkebb körű ünnepeken találkoztunk, például Misu 60. születésnapja vagy akadémiai taggá választása alkalmából.

Ági életformájához hozzátartozott a repülés nemcsak Budapest és New York között, ahol egy darabig még a hazatérése után is tanított, hanem a világ minden részébe, hiszen rengeteg helyre hívták előadni. És természetesen meglátogatta Márkusékat is, akik Sydney-ben maradtak, hogy ott folytassák a tanítást és gondozzák egy sportbalesetben tartósan megsérült fiukat.

Ági mindenütt megtalálta azt, amire, mint mondani szokta, kizárólag szüksége volt: egy íróasztalt meg sok-sok beszélgetést, vitát, ami többek között jó pár interjúkötetben csapódott le. Csak csodálkoztunk, hogy tudta emellett egyik könyvét a másik

után írni, etikai, politikai, társadalmi és művészeti témák széles körét felölelve.

Én időközben megváltoztattam disszertációm témáját, s azt vizsgáltam, mi a képzőművészet jelentősége Georg Simmel filozófiájában.¹⁶ Egyébként mindaz, amit ő a hétköznapi jelenségekről, az élet és a művészet világairól írt, nem maradt hatás nélkül Bloch és Lukács, ezzel pedig Ági munkáira sem.

Ági 85. születésnapját Bitó Lászlónál, nagy társaságban ünnepeltük, akkor ajándékoztam neki *Poema Mundi* című verseskötetemet személyes ajánlással, 2014. április 12-i dátummal. Elmondta, hogy fiatalkorában ő is írt verseket, amiről addig nem is hallottam. De tudta-e valaki egyáltalán? Mindenesetre el tudtam képzelni, ahogy belegondoltam, milyen esszét írt a fiatal Lukácsról és Irma Seidler-ről, mennyire szerette a természetet, hogyan vágyakozott gyerekkora kedves tája után, amint azt visszaemlékezéseiben is megemlíti, s amint azt én is tapasztaltam, nemcsak a Bodeni-tó partján, hanem a Balatonhoz tett közös kirándulásunkon is. „Nekem régi vágyam a vidék. Pesti gyerek voltam, de Balatonfüred mindig otthon volt számomra, és mindig vágyakoztam egy új Balatonfüred, egy olyan táj után, amelyet otthonomnak érzek.”¹⁷

Csakhogy utóbb úgy látta, „az az érzés nagyon szentimentális, nagyon romantikus volt, de a gyakorlatban nem működött volna”.¹⁸

Amíg a maga elé tűzött feladatot nem oldotta meg, nem engedhetett ennek a romantikus készletének.

Visszaemlékezéseiben végül megtaláltam, hogy gyerekkorában valóban írt verseket. „Volt egy kötetem, amelynek azt a címet adtam: *Heller Ági eddigi összes költeményei*. Mint kisgyerek hülye verseket írtam, irredata verseket is, természetleíró és gyermekverseket. Újabb és újabb verseket illesztettem a könyvecskémbe: egyre csak nőttek, dagadtak *Heller Ági eddigi összes költeményei*. '45 után versekben próbáltam földolgozni a holokauszt élményét [...] A háború utáni nosztalgikus, kétségbeesett versíró periódusom eltartott 48-ig. Mihelyst filozófiáról kezdtem írni, abbahagytam a versírást. Mégis ez volt az egyetlen korszak az életemben, amikor számot vettem a halottainkkal szemben viselt felelősségünkkel, s ez az akkor írt versekhez kapcsolódott.”¹⁹

„Felelősséggel tartozom a halottaimnak. Felelősséggel tartozom azoknak, akik e modern világ áldozatai lettek. Elsősorban az Auschwitzban, de a gulágban elpusztultaknak is. Úgy éreztem, hogy kötelességet teljesítek. Amíg ezt a kötelességet nem teljesítettem, nem térhetek vissza a gyerekkoromba: az esztétikához, a csillagos ég titkaihoz és végül az érzésekhez.”²⁰

Ez a vallomás emlékeimben összekapcsolódik Misu mondatával, amelyet az első randevúnkon, Dubrovnikban hallottam tőle, amikor beszélgetni kezdtünk: „Én zsidó vagyok.” És a mai napig ő is folyton vissza-visszatér intellektuális és egzisztenciális szinten is arra, ami történt: „Csak egy tetű voltam, akit meg kellett semmisíteni!”

Ági beismerte, hogy a világ megértését elvesztette a marxizmussal.²¹ Két téma foglalkoztatta egész életében: az érték és a történelem, vagyis hogy „mi az érték a történelemben? Miért ölték és ölik meg az embereket? Mi történt a modern emberrel? Miért örültünk meg ebben a racionálisnak látszó modern világban? Hogyan és miért került sor a tömeggyilkosságra? [...] hogyan építem fel én, Heller Ágnes a XX. század második felében a magam történelmi és személyes tapasztalataival a saját világot, hogy válaszadjak a kérdésre: hogyan volt lehetséges Auschwitz és a gulág. A marxizmust ott kellett hagyni, hogy más építőköveket találjak. Engedni kellett az optimizmusból, a megváltás-gondolatból. Sőt: föl kellett adni az e világi megváltás gondolatát! Hogyan lehet az abszolút jelenben élni a megváltás gondolata nélkül? Ez a kérdés.”²²

Ági ezek után megírta könyveit többek között *A történelem elméletéről*, az *Általános etikáról*, a *Személyiségetikáról*, a *Morálfilozófiáról*, a *modernitás elméletéről*, a *szükségletek feletti diktatúráról*, de még mindig úgy érezte, maradt „adóssága”. „Meg akartam érteni Auschwitzot és a gulágot. Az az eredmény: nem tudom megérteni, mert nem lehet.”²³

Úgy vélte, könyveivel és visszaemlékezéseivel le tudta közelebbé hozni a halottak iránt, s végre visszatérhet ahhoz, ami még Auschwitz előtt, tizenöt évesen foglalkoztatta: a szépséghez, az érzelmekhez. Így születtek meg újabb könyvei, *Az érzelmek elmélete* és *A szép fogalma*.

A „bölcesség szeretete” témájában, melyet jóval több mint ezer éve nyelvezetében is férfiak határoztak meg – bár Szókratész sokat tanult róla Diotima papnőtől –, Ági a kevés nő egyikeként tisztán és világosan szólalt meg, az egész világ nyilvánossága előtt jól hallhatóan fogalmazva meg saját gondolatait.

„Személyesen mindig nőként tettem fel a kérdéseimet [...] Érdekel a mindennapi élet, az »életvezetés«, az emberi szükségletek – ez is engem fejez ki” – vallja egyik könyvében.²⁴

Arra a kérdésre: „Melyik női képet érzed magadhoz közelebb? Az értelmiségiét, mint amilyen Simone de Beauvoir volt, a politikusét, vagy egy nagyobb elkötelezettséggel, nagyobb szenvedéllyel rendelkező politikusnőét?”, Ági így felelt: „Mint nő Rosa Luxemburghoz érzem magam a legközelebb.

Ez nem azt jelenti, hogy hasonlítok hozzá, de szívesen hasonlítanék. Rosa a szocializmus Kasszandrája volt; folyton óvott a várható torzulásoktól és hibáktól.”²⁵

Azóta, hogy Ági 1995-ben elkezdte magnóra mondani a *Bicikliző majomban* megjelent mondatait, megint nagyot változtak az idők, ő azonban megmaradt a mindenkori tényszerű valóság kritikusaként, és nem csupán az Orbán-rezsimmel szemben Magyarországon. Azzal az időszakkal kapcsolatban, amikor még „full professor”-ként dolgozott a New York-i New School for Social Researchön, 1995-ben elmondja, hogy tervezett reformjaira adományokat kellett gyűjtenie az iskolának, s ennek során a szponzorként szóba jöhető amerikai milliárdosok közt megkülönböztet kulturált embereket és „fajankókat”.

„A legnagyobb fajankók is támogatnak valamit, de a legnagyobb barmok az egész pénzüket csakjokra és jachtokra költik. Ez a Trump, a bunkó amerikai milliomos. [...] A bunkót megvetik, mert él a protestáns tradíció, amit Max Weber leírt: azért van sok pénz, mert Isten megáldott, és az nem szegény.”²⁶

Csak hogy időközben éppen ez a leginkább megvetett típus kapja a legnagyobb tiszteletet választói tömegétől, és Trump azon hatalmak egyike, akik a világtörténelmet azzal hevítik föl, hogy háborút hirdetnek a béke ellen.

Heller Ágnes a jobb, igazságos világ „utópiáival” szemben „disztópiákat” állít fel, melyek megmutatják, mi minden volna legrosszabb esetben lehetséges, így ösztönözve minket arra, hogy ne tegyük meg, illetve hogy akadályozzuk meg a dolog létrejöttét. „Egyfelől szomorú dolog, ha az ember felad egy utópikus reményt, másfelől jó érzés megszabadulni egy öncsalástól.”²⁷

Utoljára 2018 nyarán láttam Ágit, amikor meghívott minket Misuval, valamint Radnóti Sándorral és feleségével együtt a Lechner Ödön fasori lakásába. Szép nagy balkonjáról néztük az alkonyi fénybe borult Dunát meg a hajókat. A dudálással és mindenféle más zajokkal járó, erős vízi forgalom azonban Ágit nem zavarta. Ő mindenhol tudott koncentrálni és dolgozni, ugyanakkor fontos volt számára a mozgás is, ezért mindennap ellátogatott az épületben lévő uszodába.

Ahogy az Budapesten szokásos a társas összejöveteleken, az Ági által kínált frissítők és harapnivalók elfogyasztása után, mi is rátértünk ezen az estén az aktuális politikai, kulturális kérdésekre, illetve ismerőseink személyes sorsára: a betegségekre, elhalálozásokra, barátaink szellemi hanyatlására, köztük Adiéra is, akit halála előtt két évvel ért utol

a demencia. Az élet fontos dolgairól folyó, rendkívül nyugodt beszélgetés akkor kapott új, eleven színt, amikor Ági lelkesen beszámolt arról a Klee-kiállításról, amelyet néhány héttel korábban látott Münchenben.

Úgy éreztem, ez szépen kapcsolódik az új Klee-könyvemhez. A verseskötetet Adinak ajánlottam ötvenéves közös életünk emlékére, a címe: *Die Zeit. Aktuelle Gedichte zu Bildern aus Paul Klees Spätwerk (1933–1945)* [A kor. Aktuális versek Paul Klee kései képeihez (1933–1945)]. A festőnek ezeket a munkáit alig-alig ismerték a körünkben, de így volt ezzel a művész jó pár csodálója is. Az általam kiválasztott alkotásokban Klee félreérthetetlenül ostromozza a kort (1933!), a háború és a nemzetiszocializmus idejét, amikor a hatalom birtokosai elűzték düsseldorfi professzori állásából, úgyhogy vissza is tért hazájába, Svájcba.

Ágit nagyon érdekelte a könyv, és szándékomban is állt, hogy a megjelenése, 2019 tavasza után nyomban küldök neki egy példányt.

Azután megint csak nem volt alkalmunk beszélgetni, noha továbbra is szerettem volna sok egyetértő, másfelől kritikus kérdést feltenni neki. Ő azonban bármilyen idős volt is, fáradhatatlanul folytatta hivatását mint utazó filozófus.

„Hétesztendőss lehettem, amikor apukám megkérdezte tőlem, »mi akarsz lenni, ha nagy leszel?« »Világutazó.« Nevetett. »És ki fogja ezt neked fizetni?« Az lettem: világutazó, és fizetik.”²⁸

Július 19-én a Bodeni-tó mellett ünnepeltem fiunkkal a születésnapját, amikor sms-t kaptam Miusától: „Ági meghalt. A Balatonban.” Szomorú meglepetés volt. Ez a csupa élet asszony! A barátnőnk. Egyszer csak nincs többé? Tűnődve néztem a Bodeni-tavat, s eszembe jutott, ahogy egykor ott és a Balaton partján sétáltunk Ágival, s élveztük a látványt meg a jó beszélgetést.

Most hát Ági végleg megérkezett mindig is vágyott céljához, a szeretett tájjal körülvett Balatonhoz, amely befogadta.

Mintha rajta is beteljesült volna az, amit Feri haláláról írt: „Úgy halt meg, hogy boldog volt. [...] Jó időben meghalni – ehhez is tehetség kell.”²⁹

JEGYZETEK

¹ Heller Ágnes – Kőbányai János: *Bicikliző majom*. Második, átdolgozott kiadás. Múlt és Jövő Könyvkiadó, Budapest 2004, 470.

² In: *Die Seele und das Leben. Studien zum frühen Lukács*. Beiträge von Ágnes Heller, Ferenc Fehér, György Márkus, Sándor Radnóti, Suhrkamp 1977. 54–98.

³ *Das Alltagsleben. Versuch einer Erklärung der individuellen Reproduktion*. Magyarul 1970, németül 1978.

⁴ Lásd 110–127. oldal.

⁵ In: *Bicikliző majom*. 260–261. A „mindennapi élet globális megújítását” követelte Ági többek között *Marx szükséglet-elmélete* című könyvében is (vö. a német kiadás előszavát VSA Westberlin 1976. 10.).

⁶ Lukács. In: *Individuum und Praxis*. 9.

⁷ Die Kritik der Tatsachenwissenschaften bei Lukács und Husserl. In: *Phänomenologie und Marxismus, 4, Erkenntnis und Wissenschaftstheorie*. Hrsg. von Bernhard Waldenfels, Jan M. Broeckmann und Ante Pazanin. Frankfurt a. M. 1979. 46–74.

⁸ Barátok közt: Adi.

⁹ Huszonegy évvel az után, hogy Dubrovnikban elmondtam ezeket a fenntartásaimat, a *Bicikliző majom* című könyvet olvasva rájöttem, hogy az én tapasztalataim és nézeteim ezzel kapcsolatban megegyeztek Misuével és Ágiével. „Ma már a baloldali szó-címke-fogalom szinte behatárolható. Amikor elmentünk Magyarországról, mi is elgondolkoztunk: van-e értelme a meghatározásnak? Mint minden radikális kérdést, ezt is Vajda Misu vetette fel.” (Uo. 257.) A *Korcsulák* című fejezetben Ági sűrűn hivatkozik azokra az irányzat- és identitásbeli, mindinkább nacionalista csatározásokra, melyeket az akkori Jugoszláviában a belgrádi és zágrábi „sztárfilozófusok” folytattak egymással.

¹⁰ *Das Leben ändern. Radikale Bedürfnisse, Frauen, Utopie*. VSA Verlag Hamburg, 1981. 211. [Eredetileg Ferdinando Adornato készített Heller Ágnessel egy interjúkötetet, amely 1980-ban jelent meg olasz nyelven – *Per cambiare la vita* –, majd különböző fordításokban több országban is – a ford.]

¹¹ Ági is ír a saját útlevelproblémáinak abszurdításáról korszalai útja előtt a *Bicikliző majom* „Korcsulák” című fejezetében. 237–261.

¹² A budapesti nagy bérházakban minden emeleten függő-folyosó vezetett körbe a lakások előtt, ami igen alkalmas terepe volt a spicliknek, ahogy azt mi is megtapasztaltuk. Hogy hogyan éltünk az ilyen lakásokban, azt meg is írtam *Heimatlos [Hontalan]* című esszémben, amely a Tamás Gáspár Miklós 60. születésnapjára készült emlékkönyvben jelent meg *Erinnerungen an Zeiten um und mit Tamás Gáspár Miklós (1978–1989)* alcím-mel.

¹³ *Bicikliző majom*. 432.

¹⁴ Uo. 433.

¹⁵ Vö. uo. 450.

¹⁶ *Die Bedeutung der Bildenden Kunst in der Philosophie Georg Simmels*. Ezzel szereztem doktori címet 1994-ben.

¹⁷ *Bicikliző majom*. 453.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo. 64

²⁰ Uo. 461

²¹ Vö. uo. 308.

²² Uo. 462.

²³ Uo.

²⁴ *Das Leben ändern*. 210. A fejezet címe: Die Bewegung von 1968, die Gewalt, der Feminismus.

²⁵ Uo. 211.

²⁶ *Bicikliző majom*. 407.

²⁷ 2016. december 24-én Johannes Nichelmann-nal folytatott beszélgetésében Heller Ágnes „megelevenedett disztópiának” nevezte Trumpot. In: *Deutschlandfunk Kultur*, Archiv Beitrag am 03.09.2019.

²⁸ Uo. 464.

²⁹ Uo. 453.

Aloisia Moser*

„Mindig nagyvonalú és nagyszerű volt”

Heller Ágnessel akkor találkoztam először, amikor doktorandusz voltam New Yorkban a New School for Social Research filozófiai intézetében. Ez 1999-ban volt, nem emlékszem már az első kurzusra, amit hallgattam nála. Amire világosan emlékszem, az az első intézeti fogadás volt, amikor Ágnes és az intézetvezető, Richard Bernstein mellett álltam. Bécsi és berlini filozófiai mesterképzéseim idején hozzászoktam ahhoz, hogy minden tekintélyes személyt provokáljak. Ágnes rögtön megakadályozott minden ilyesemben, mert Dick Bernsteinhez fordult és hallhatóan ezt mondta: „Aloisia egy igazi személyiség.” Meglepett ezzel és meg is nyert. Akkoriban nem értettem, miért kedvelt meg rögtön. Azért, mert bennem látta személyiségelméletének megtestesülését. Modernitáselméletében annak a paradoxonnak az elfogadására szólít fel bennünket, hogy bár mindannyian egyformának születtünk, arra kell törekednünk, hogy magunkat annak a személyiségnek az egyik változatává tegyük, akivé válni remélünk. Képzeld el magunkat annak, akivé válni szeretnénk. Bizonyos értelemben ez egy kategorikus imperativus: „Cselekedj úgy, hogy azzá a személlyé válj, aki a jövőben szeretnél lenni.”

A New Schoolon töltött második év előtti nyarat azzal töltöttem, hogy *Az eltűnt idő nyomában* olvastam Marcel Prousttól, mivel Ágnes erről jelentett be egy szemináriumot. A következő évben Hegel *A szellem fenomenológiájáról* szóló kurzusán vettem részt, aztán egy doktori szigorlatra készültem fel erről úgy, hogy egyszerre olvastam a *Fenomenológiát* németül és angolul. Egyedül töltöttem el egy hetet egy hegyi tónál: olvastam, beleugrottam a tóba, átúsztam a túlsó partra, azután vissza; ez tökéletesen tükrözte a szöveg olvasását.

Úszni, ez volt a mód, ahogyan Ágnes a világban létezett. Egyszer megkérdeztem tőle, hogyan képes minderre – körülrepülni a világot, előadásokat és szemináriumokat tartani, mindig az utolsó pillanatban visszaérni és a repülőtérrel rögtön a szemináriumra sietni. Nem ismerte a jetlaget? Azt válaszolta, hogy sosem fogadta el az időeltolódást, mindig ott fogadta el az időt, ahova érkezett. Ez úgy volt lehetséges, hogy minden nap úszott, soha nem foglalt szállást uszoda nélküli szállodában. Néhány napja kiúszott a Balatonba és nem tért vissza.

Minden évben osztrák karácsonyt tartottam különböző New York-i albérleteimben, így ápoltam a hagyományokat. Egyszer, amikor barátommal a keleti Williamsburgban laktam a Boerum Streeten, Ágnes túl korán érkezett a partira, mivel később meg akart nézni egy orosz filmklasszikust a tévében. Korán jött, még éppen a tésztát készítettem elő a híres vaníliás kiflimhez, amelyet a sütőből kivéve frissen-melegen szoktunk enni a vendégeimmel. Ágnes mellém ült, és miközben összegyúrtam a vaját, a porcukrot, a darált diót és a lisztet, mesélt. Arról, hogyan tudott két gyerekkel konferenciákra utazni, úgy, hogy minden napra külön ételt készített nekik, ráírta, hogy „hétfő”, „kedd”, „szerda”, stb. és a mélyhűtőbe tette a csomagokat. Nem volt feminista, ennél a témánál mindig tartózkodóan viselkedett. De egyszer egy újságíró megkérdezte tőle, miért van olyan kevés sikeres nő a filozófiában. Ezt válaszolta: „A nők a múltban nem voltak vagy gazdaságilag vagy érzelmileg önállóak, többnyire egyik értelemben sem, ezért nem járultak hozzá a magaskultúrához. Mióta a nők önállóak pénzügyileg és érzelmileg is – elkezdtek komolyan teljesíteni.” Ez érvényes az irodalomra, a művészetre, a filozófiára és sok más területre. Ágnes gyakran mesélte, hogy az édesapja azt akarta, filozófus vagy zeneszerző váljék belőle – szóval egy olyan foglalkozást választott számára, amely a nők számára elérhetetlennek tűnhetett. Valószínűleg ez a lehetetlenség volt az oka annak, hogy azt vettem a fejembe, filozófus leszek, nem pedig fodrász vagy bolti eladó, ahogyan a szüleim elképzelték.

2009 nyarán a férjemmel Ausztriába repültünk családlátogatásra. A lányunk betöltötte az első évét, egy kedves magyar barátnőnek pedig esküvője volt Budapesten. Éppen leadtam a doktori értekezésemet, októberben akartam megvédeni. Ágnessel Budapesten a zsidónegyedben találkoztunk, ahol egy utcai ünnepségbe csöppentünk bele. Ragaszkodott hozzá, hogy megvendégel bennünket, hozott süteményt és teát. Jól emlékszem, milyen fürgén mozgott és hozta nekünk nagy örömmel a jellegzetesen magyaros édességeket. Az emailjeit ettől kezdve „Love, Agnes” aláírással küldte, ezen a látogatáson kezdett el velünk anyáskodni.

Aloisia Moser és Heller Ágnes

Ami nekem Ágnes filozófiájában a legfeltűnőbb, az a modernség elméletében kifejtett azon meggyőződése, hogy a modernség a szabadságra épül, ami paradoxon, mivel a szabadság nem lehet alap. Ha lehetne, a szabadság nem lenne szabad. Nem tudjuk feloldani ezt a paradoxont, Heller azt javasolja, hogy ne tekintsük paradoxonnak, bár mindig úgy jelenik meg, ha gondolunk rá. Heller Ágnes számára úgy működnek a paradoxonok, hogy ugyanannak a szintnek vagy szférának a két oldalán, ugyanabban a történetben merülnek fel, de különböző irányba mutató nyilakkal. Az számít egyedül, hogyan bánunk a paradoxonnal. Mindig lesz két csoport, minden oldalon egy. Az egyikhez tartozók úgy gondolják, hogy ha megfelelő módon cselekszünk, a paradoxon eltűnik. Szerintük a paradoxon egy megoldandó probléma. Ez a technikai vagy racionális gondolkodásmód. A másik csoport tagjai egyszerűen nem veszik figyelembe a paradoxon másik oldalát, számukra illúzió, hagyomány vagy előítélet, amely legyőzhető a felvilágosítás erejével. Ez a történeti vagy romantikus gondolkodásmód, amely a paradoxont elméleti problémaként kezeli.

Heller alternatív gondolata az volt, hogy más keretet adott a modern gondolkodásmódnak. Olyant, amely keretbe foglalja a modernséget magát. Azt mondja, mindnyájan szembekerülünk a két gondolkodásmóddal és a két igazságfogalommal. Ezek egyike sem azonos a múlt metafizikájának vagy vallásának igazságfogalmával. A technikai és a romantikus gondolkodásmód soha nem eshet egybe, korlátok választják el őket egymástól. Ez a paradoxon. A modernség heterogén, minden alapelvet szétromboltak vagy dekonstruáltak. A modernség alap-

elve a szabadság. Heller szabadságértelmezése az, hogy egy alapelv nélküli világgal van dolgunk, egy olyan világgal, amelynek állandóan újra ki kell saját magát találnia. Ezért nem létezik a modernség számára koherens elbeszélés. Ami ma igaz, pár évtized alatt megváltozik. Heller mondott két példát a modernség dinamizmusára, ezek közül az első a másodiknak a bábája. Az igazság vagy igazságosság minden domináns modern koncepcióját állandóan meg kell kérdőjelezni. A dinamika a radikális nihilizmustól a fundamentalizmusig terjed. Ez ma igazabb, mint bármikor máskor. Éppen mivel minden ember egyenlőnek született, meg kell tagadni azt a premodern igazságot, hogy egyesek szabadok, mások nem. Az emberek természetesen különböző helyet foglalnak el az intézmények társadalmi hierarchiájában. A szabadság itt azt jelenti, hogy minden határt átléphetünk, és ezt meg is kell tennünk. Az egyetlen megmaradt határ az egyén halála. Ez a csikicsuki maga a szabadság paradoxona a gondolkodásmód perspektívájából tekintve.

Mióta megtudtuk, hogy Ágnes kiúszott a Balatonba, sokan feltesszük magunknak a kérdést: saját döntése volt vagy nem? A paradoxon, az a tény, hogy a kérdésünkre nagy valószínűséggel sose kapunk választ, Ágneset nagyon mulattatná. Az ő modernségelmélete a szabadságon alapszik, amely nem lehet igazi alap, hiszen, ha szabad, nem szolgálhat semminek alapjául. Mindig arra kell gondolnom, hogy Ágnes lóvá tett bennünket és a sorsot, mindörökre nyitva hagyva a kérdést, a paradoxonnak melyik oldala a helyes. Mesélhetjük azt a történetet, hogy Ágnes eldöntötte, kiúszik és nem tér vissza. Vagy megpróbálhatjuk a történeteket megmagyarázni. Éppen ez elméletének az a pontja, hogy csak a fejlődésben, a cselekvésekben lehetséges a modernségnek vagy bármi másnak a jelentését meglátni.

Nehéz a szívem, de ismertem, mindig nagyszerű volt és nagyvonalú. Néhány hete hallottam Harcsa Veronikát, ezt a csodálatos magyar énekesnőt, akinek az éneklése olyan, mint a gondolkodás maga. Elhatároztam, megmutatom Ágnesnek ezt a hangot, de már nem tehetem meg. Ahogy Ágnes sem foghatja és szoríthatja meg a kezemet, ahogyan két nappal a kilencvenedik születésnapja után Bécsben tette. Egyszer, doktori értekezésem megírásának legnehezebb szakaszában azt mondta: „Aloisia, az utolsó, amit a filozófiában meg fogsz érteni, az az

Aloisia Moser gyereke Heller Ágnes karjában

Én lesz!” Meg vagyok róla győződve, hogy ő megértette saját magát. Minden, amit tudunk, az, hogy kiúszott a tóba és nem tért vissza.

Ezt az életrajzot Ágnes maga írta és küldte el nekem 2019. május 10-én, két nappal a 90. születésnapja előtt:

Heller Ágnes 1929-ben Budapesten született egy magyar-zsidó családban. Édesapját Auschwitzban meggyilkolták, ő és édesanyja a budapesti gettóban éltek túl a vézorkorszakot. Tizennyolc évesen csatlakozott a kommunista párthoz, amelyből kétszer zárták ki: másodszer és véglegesen 1958-ban.

Miután elvégezte a gimnáziumot, filozófiát kezdett tanulni Budapesten. Lukács György tanítványa lett, majd az asszisztense. 1957-ig az egyetemen oktatott. 1957-ben az 1956-os forradalomban való részvétele miatt egy fegyelmi eljárás keretében kirúgták az egyetemről. Öt évig egy magyar gimnáziumban tanított irodalmat, később alkalmazták a Szociológiai Intézetben, de tiltva volt számára az egyetemi oktatás. Az 1960-as években egy filozófuscsoport (Márkus, Vajda, Fehér, Heller) tagja lett, ezt Lukács „Budapesti Iskolá”-nak nevezte el. Ez a baráti kör a hivatalos marxizmus-leninizmus és a „létező szocializmus” alternatíváit dolgozta ki (legalábbis elméletben). A csoport néhány tagja (köztük Heller Ágnes) 1968-ban Korčulán tiltakozott az akkori Csehszlovákia szovjet megszállása ellen. Ezután párthatározatot adtak ki a csoport tagjai ellen, amelynek következtében valamennyien elveszítették az állásukat. Hellert antimarxistaként

bélyegezték meg, ettől kezdve nem volt hely számára Magyarország tudományos életében.

Ebben a korszakban a fő művei: *A mindennapi élet*, *A reneszánsz ember*, *Az érzelmek elmélete*.

1977-ben Heller Ausztráliába emigrált, ahol kilenc évig oktatott a melbourne-i La Trobe Egyetemen.

Ebben a korszakban a fő művei: *A Theory of History*, *General Ethics*, *The Power of Shame*, *Beyond Justice*.

Heller 1986-ban New Yorkba költözött, ahol elnyerte a Graduate Faculty of New School for Social Research Hannah Arendt filozófiai professzúráját. 2006-ban nyugdíjba vonult, de 2009-ig tovább oktatott.

Ebben a korszakban a fő művei: *Philosophy of Morals*, *An Ethics of Personality*, *Philosophy of History in Fragments*, *A Theory of Modernity*, *The Immortal Comedy*, *The Concept of the Beautiful*.

A Kádár-korszak összeomlása után Heller és férje, Fehér Ferenc rendszeresen ellátogatott Magyarországra. New York-i nyugdíjaztatása után Heller visszatért Magyarországra, Budapestre, ahol polgárként is aktív tevékenységet fejtett ki. Itt írta többek között a *Filozófiám rövid története* és *Az álom filozófiája* című műveit.

Díszdoktora perui, argentin, olasz, osztrák, ausztrál és izraeli egyetemeknek. Elnyert díjai: többek között Lessing-díj (Hamburg), Hannah Arendt-díj (Bremen), Sonning-díj (Dánia), Goethe-érem (Németország), Willy Brandt-díj (Németország), Ossietzky-díj (Oldenburg), Wallenberg-díj (University of Michigan, USA), Széchenyi-díj (Magyarország).

Vendégprofesszor volt többek között Berlinben, Konstanzban, Buenos Airesben, Limában, Pisában és néhány magyar város egyetemén.

Kétszer élt házasságban. Van egy lánya és egy fia, hat unokája és két dédunokája.

* Aloisia Moser a New School for Social Researchen doktorált Alice Crary és Heller Ágnes témavezetésével. A Berkeley Egyetem filozófiai intézetében volt vendégkutató és lektor, jelenleg határozott időre kinevezett professzor a linzi Katolikus Magánegyetem filozófiatörténeti intézetében. 2020-ban fog megjelenni *Kant and Wittgenstein. A Theory of the Act of Thinking* című könyve, jelenleg a „kitalálás”-nak a gondolkodás folyamatában játszott szerepével foglalkozik.

Forðította: Huszár Ágnes

Búcsú Heller Ágnestől

Ha rá gondolok, először mindig a pápai találkozásunk jut eszembe, a zsinagógában az *Elfeledett szomszédok – Családok, sorsok, történetek a pápai zsidóság két évszázadából* című kiállítás 2012. július 15-i megnyitóján. A hatalmas templom falain elhelyezett fotók és dokumentumok, a mennyezetre függesztett „szellemképek” azoknak a pápai polgároknak az emlékezetét idézték fel, akiket 1944-ben munkaszolgálatra és koncentrációs táborokba hurcoltak. 2600 embert vittek el Pápáról, a város akkori lakosságának több mint egytizedét. Túlnyomó többségüket megölték, Pápará mindössze háromszázan tértek vissza.

A Múlt és Jövő Könyvkiadó azzal járult hozzá az emlékezéshez, hogy 2011 őszén megjelentette meg a pápai holokauszt túlélő László András *Lábjegyzet a történelemhez* című önéletírását. Ő Bergen-Belsen poklából visszakerült Pápará, de szinte az egész családja elvesztése után nem bírt az ellenségessé vált környezetben maradni. Nagybátyja segítségével az Egyesült Államokban telepedett le, ahol sikeres operatőr lett, világhírű filmeket fényképezett. Idős korában, angol nyelven írt megemlékezésében hitelesen idézte fel a két világháború közti Pápát, benne a megbecsült zsidó polgárok életét.

Heller Ágnes a Múlt és Jövő munkatársaival érkezett Pápará, azt mondta, neki is voltak pápai ősei, nyilván a Fürst család tagjai. Róluk akartam beszélgetni vele októberben, a PÁZSIT (Pápai Zsidók Társasága) találkozáján, amelynek a meghívására olyan kedvesen mondott igent.

A megnyitóra egy kicsit későn értünk, a templom már majdnem megtelt a három kontinensről érkezett vendégekkel. Ezeröttszáz leszármazott akarta leróni a kegyeletét a pápai ősök előtt. Nekünk már nem jutott ülőhely. Próbáltam intézkedni, hogy legalább ő leülhessen, de leintett, mondta, szívesen elálldogál. Politzer Sándorhoz fordultam, a Pápa és Vidéke Zsidó Hagyományörző Egyesület elnökéhez. Ő felállított egy, az első sorban elterpeszkedő kiskamaszt, így Ági leülhetett. Rögtön beszélgetésbe elegyedett a körülötte levőkkel, talált

Heller Ágnes előad a balatonfüredi cionista táborban

néhány „auschwitzi csajt”, akikkel remekül megértette magát.

Aztán többször is találkoztunk, leginkább a Magyarországi Cionista Szövetség balatonfüredi „táborozásán”. Izgalmas előadásokat tartott, leginkább Izraelről, annak múltjáról és jövőjéről. Mindenkivel szívesen beszélgetett, vitatkozott. Hatalmas tudásán kívül nem volt benne semmi professzoros, semmi nagyképűség, semmi gög. Őszintén érdekelte, mit olvastunk, milyen filmet láttunk, hogyan gondolkodunk a világról. Komolyan vett bennünket.

Egyszer vettünk bort a boltban, és felmentünk az üdülő tetőteraszára beszélgetni, csak mi, nők. Ági sajnálta, hogy nem lehet velünk, de ő már elígérkezett rokonlátogatásra Olti Feriekhez. Gyönyörű augusztusi éjszaka volt, ragyogtak a csillagok az égen. Későre járt már, amikor meghallottuk a hangját: „Ott vagytok még, csajok?” Feljött hozzánk és együtt ittuk meg az ajándékba kapott füredi rizlinget.

Ezeket a sorokat Almádiban írom szeptember első napjaiban, az MTA Üdülőjének strandján ülve. Gyönyörű a Balaton, nyugodt, kékeszöld. A part melletti sekély vízben kacsák úszkálnak, buknek alá eleségért. Ezt a képet láthatta ő is utoljára. Csend, béke, nyugalom.

Huszár Ágnes

Mira Zakai halálára

André Hajdu estjén a jeruzsálemi Bet Avihaj kulturális centrumban
André zenészeivel a háttérben köszöntőt mond, 2014

A magyar zsidóság is sok ágra szakadt – elsősorban a holokauszt következményeként. Diaszpórájuk – diaszpóra a diaszpórában – szinte felöleli az egész glóbuszt. A kisebbségi magyar zsidók mellett – akik a magyarság kisebbségbe kerülésével sodródtak kétszeres kisebbségbe – a legnépesebb magyar zsidó „törzs” olyan kisebbségbe vándorolt ki, illetve vissza, amely a zsidó többséget célozta meg. Ilyen volt a palesztinai jisuvba történt kirajzás – amely honfoglalásban kiemelkedő szerepet vitt elődünk, a Patai József szerkesztette *Múlt és Jövő*. Igazi honalapító dinasztia – akik személyes életükkel is példát mutattak a „zsidó kérdés” megoldását illetően. (Nem egy izraeli idős magyartól lehet hallani: „az életemet a *Múlt és Jövő* mentette meg, mert a lap hatására időben kijöttünk, s elkerültük a *soát*.”) A Patai család az utolsó hajók egyikével hagyta el a II.

André Hajduval a Jeruzsálemi Könyvvásáron
a *Múlt és Jövő*-stand megnyitóján, 2012

világháborúba és a zsidók ellen viselt háborúba süllyedő Európát.

É család példája is bizonyítja a veszteséget, amely a modern Magyarországot a zsidók elpusztítása és elüldözése miatt sújtotta: Patai József egyik fia, Rafael, világhírű folklorista lett. Még Heller Bernát tanítványaként az Országos Rabiképzőben kezdte a tanulmányait (a jeruzsálemi Héber Egyetemen ő volt az első, aki PhD-fokozatot szerzett), a másik fiú, Saul, világhírű kémikus lett, az izraeli tudomány egyik dísze. Lánytestvérüknek, Évának – aki magyar költőnek indult – csak a lánya emelkedett világhírűvé: Mira Zakai énekes és zenepedagógus.

A Givat Ajin-i Patai utca lakója már nem beszélt ugyan magyarul, de magyarnak vallván magát érdekelte a magyar kultúra, nagyszülei öröksége.

Unokatestvérével, Daphne Pataival (Raphael Patai lányával) a New York Public Library kertjében, 2006
Itt kutattam a PhD-mhez a Patai file-ban,
mindketten segítettek a disszertációm elkészítésében

Sokszor voltam vendég a házában, mint a régi *Múlt és Jövő* morzsáinak felszededegetője és gyűjtője, s nemkülönben: csak úgy.

Élete vége felé André Hajdúval dolgozott együtt, közösen adtak ki könyvet. (Szó volt magyarra fordításáról is.) Érdekelte a Kodály-módszer, s énekelt Bartókot is. (Lásd az *Izraeli szellem ma* című interjúkötetemben [Budapest, 2010] – az életútját.)

A *Múlt és Jövő* hívét és barátját, ügye jóakaróját vesztette el benne. S ahogy itthon – a magyar-zsidó kultúra kibocsátó centrumában –, úgy a másik házában is, folytathatatlanul (ez külön téma, de nem attól elszigetelten), a magyar-zsidó kultúra ága – ahogy Herzlünk megjósolta – végtelenen elszáradni látszik.

Ungvári Benjámín

Búcsú apámtól

Tisztelt gyászolók, apám barátai, tisztelői, olvasói, diákjai és az igazságra éhes, kultúrára fogékony emberek közössége!

Anyám, Katalin, és bátyám, Dávid, nevében is köszönöm, hogy eljöttetek és közösen méltóan megemlékezhetünk apámról.

Én életem meghatározó részében, apámnak köszönhetően, angolul beszéltem, illetve angol nyelvterületen éltem. Mégis könnyen jönnek a magyar szavak, amikor apámról kell szólni. Sokan jól ismertétek publikus oldalát Ungvári Tamásnak: az életet habzsoló, nyilvánosságot és szereplést nem megvető, polgárpukkasztóan sztorizgató társasági ember énjét.

Ezt az oldalát, kisebb-nagyobb csúsztatásokkal, már sokan megírták. Én most nem erről szeretnék beszélni. Úgy gondolom, egy ember történetét, mint egy könyvet, az egésze alapján lehet megítélni, és nem abból a fejezetből, amelybe épp belelapoztunk. Inkább kiemelnék néhány más fejezetet, amelyek talán kevésbé ismertek, de a legmélyebb nyomot hagyták bennem és családjamban.

Ungvári Tamás – az örökifjú. Azt mondták egyszer az életről, hogy „a cél az, hogy fiatalon halj meg, de olyan későn, amennyire csak lehetséges”. Hetvenes évei végéig egyik kedvenc időtöltése a teniszezés és a síelés volt. Tavaly még rendszeresen járt nordic walkingozni az erdőbe, évtizedekkel fiatalabb legkedvesebb barátjával, aki sokszor panaszkodott arra, hogy alig tudta vele tartani a lépést. Azt sem felejtsem, pár hete mennyire örült annak, amikor Dávid becsempészett neki a kórháziba pár üveg kézműves sört. Állítólag attól jobban csúszott az egy szelet konzervpárizsi és a száraz fehér kenyér, amit aznap ebédre adtak. Dávidnak és anyámnak apám életének második felében, nekem az utolsó harmadában volt szerencsém jelen lenni. Amikor születtem, életkora alapján apám már öregnek számított, de azt az esélyt, hogy öregnek lássuk, soha nem adta meg nekünk.

Talán azért is ment neki a fiatalon meghalás, mert már majdnem többször megtörtént vele. Az

1944–1945-ös éveket, ha csak a családját nézzük, statisztikailag kevesebb mint tíz százalék esélye volt túlélni. Mint sok más magyar zsidó túlélő, ő sem szeretett mesélni erről az időszakról. Egy történetet azért elárult, amin, mint minden klasszikus Ungvári-sztorin, egyszerre borzongtunk és mosolyogtunk. 1944-ben, amikor a nácik bevonultak Budapestre, apám akkor tizennégy éves fiúként, a kíváncsiságtól vezérelve, lesétált az Astoriánál állomásozó Gestapo-tisztekhez, hogy németnyelv-tudását gyakorolja velük. Sok mindent tanult meg élete során, de félni se akkor, se haláláig nem tudott megtanulni. Minden

egy-egy személyes kudarcban és tragédiájában ő inkább a lehetőséget látta. Ha kirúgták egyik lábát, gyorsan növesztett egy újat. Ahogy szerette mondani, „előremenekült”. Amikor 1957-ben elbocsátották, német és angol nyelvű regényeket kezdett fordítani, később ő segítette először magyar színpadra Neil Simon, Arthur Miller darabjait és az első nagy amerikai musicaleket. Amikor az 1970-es évek végén Magyarországon elfogyott körülötte a levegő, vendégprofesszorként tanította végig a Nyugat legrangosabb egyetemét. Az 1980-as évek végén, már majdnem hatvan esztendősen, amikor kortársai még régi írógépeket használtak, megtanította magát számítógépezni, majd a számítástechnikai forradalmat népszerűsítette itthon. Végül, csaknem hetvenévesen, kiköltözött velünk Amerikába. Ez az „előremenekülés” már nem volt rákényszerítve. Mindent hátrahagyva és feláldozva vállalkozott erre a kalandra, csak azért, hogy külföldön tanulhassunk. Akármilyen idős volt, nem hagyta, hogy a múlt rabja legyen, mert neki az élet mindig holnap kezdődött. Megmutatta, hogy sosem késő változni vagy újrakezdeni. Ez az optimista életszemlélet és magabiztosság az egyik legértékesebb hagyatéka. Ez bennünk mélyen rögzült, és remélem, rátok is hatással volt.

Ungvári Tamás – a tanár. Apám utolsó leheletéig aktív volt. Mintha a nap neki kivételesen több mint

Fotó: Kőhányai János

Ungvári Tamás fiai édesapjuk sírjánál

24 órából állt volna. Élete nagy részét egy asztalnál töltötte olvasással és tanulással. Tudta, hogy míg a bankszámlán lévő pénz gyarapítható vagy költhető, addig a tudás az egyetlen univerzálisan konvertibilis valuta, amely nem veszít az értékéből, és senki sem veheti el. Hivatásszerűen emlékezett mindenre. Minden könyvet pontosan oldalszámra és sorra tudott idézni. Bezzeg a C kategóriás akciófilmeket úgy tudta megnézni, hogy csak a végén jött rá, hogy már többször látta. Az írott szó, úgy tűnik, jobban megmaradt neki. Viszont nem azért tanult megállás nélkül, hogy ezt a tudást önmagában tartsa. Hitt abban, hogy a világ jobb lesz, ha több önállóan gondolkodó ember él benne, és a legnagyobb örömét abban lelta, ha másokat inspirálhatott. Neki a tévé- vagy rádióstúdió csak egy másfajta katedra volt nagyobb osztályteremmel. Diákjaiban a reményt és a jövőt látta. Talán fiatalabb önmagát. Úgy gondolta, ha Weisz Salamon cipész unokájából és Ungár Sándor szabómester fiából lehet egy Ungvári Tamás, akkor bárkiből lehet bármi. Legyen az a szegény magyar parasztyerek vagy a mexikói eperszedő bevándorló fia.

Apám tudásánál talán csak az igazságérzete lett erősebb, ahogy egyre idősödött. Élete küldetésének

látta mások igazának megírását. Életének utolsó heiteiben, az egyik legnagyobb örömét abban lelta, hogy megjelenhetett könyve, amelyben Lőw Immanuel rabbi emlékéért perelhetett. Művei nagy részében a múlt feledett nagyjait próbálta feltámasztani, de nem hagyott ki lehetőséget, hogy élő kortársait is védelmébe vegye, amikor az igazságérzete úgy kívánta. Még akkor is, ha ők ezt csak rivalizálással tudták viszonzni. Őt ez cseppet sem zavarta, mert mindig tudta, hogy mi a „big picture”, vagyis a nagy kép. Műveivel bátorságra akarta biztatni olvasóit. Annak tudatában írt, hogy jövőnk akkor lesz, ha kiállunk az igazságért és nem engedjük, hogy mások elrabolják a történelmünket.

Ungvári Tamás – a családapá. Ez volt életében a funkció, a cím, amit legjobban szeretett, de a legkevesebb nyilvánosságot kapta. Sosem értettük, hogy ennyi könyv, fordítás, cikk és tanulmány megírása mellett hogyan jutott ideje apánk lenni. Őszintén szólva, nem könnyítettük meg a dolgát. Talán a legkritikusabb közönsége mi ketten voltunk. Könyörtelenebbül osztályoztuk, mint ő a diákjait. Jutalmul főállásban aggódhatott miattunk. De akár mennyire megnehezítettük is az életét, apám, apánk, a legfontosabb ember volt családjunk életében. Egy életre szóló személyes emlék és élmény fűződik hozzá. Nagyon szeretünk, papa, nagyon hiányzol, és most is és életünk végéig mérhetetlenül büszkék leszünk rád.

Apám egyszer azt mondta, életére visszanézve: „minden úgy volt jó, ahogy volt”. Azt gondolom, ez csak akkor lesz igaz, ha mi is hajlandók leszünk áldozatot hozni tudásunkért. Ha ezt nem tettük még eddig, akkor kezdjük el most, mert holnap már jönni van kevésbé butának lenni, mint amennyire tegnap voltunk. Ha holtnapról kevesebb könyv fog, kevesebben érdeklődnek a tudomány iránt, vagy kevesebben járnak színházba, akkor úgy érzem, ezt elszúrtuk. Nyerjünk inspirációt életéből, hogy jobb és bátrabb verziói legyünk önmagunknak. Mostanában, ha a híreket olvassuk, könnyű elkeseredni a magyar kultúra és a tudomány jövőjével kapcsolatban. De ne essünk bele a közömbösség és beletörődöttség veszélyes csapdájába. Nem hinhetnek itt annyi viszályt, hogy ne tudnánk összefogni az igazságért. És adjon az is erőt, hogy ott lesz mellettünk szövetségesnek egy egész eltávozott hadsereg, köztük most már Ungvárival és a megszenvedett magyar kultúra többi nagyjával. Ha ezt megtesszük, már megérte neki élni és meghalnia. Köszönöm szépen, hogy meghallgattak.

(Elhangzott Ungvári Tamás búcsúztatásán, 2019. július 5-én Budapesten, a Kozma utcai izraelita temetőben.)

Kőbányai János

Amikor a halott arcán már a szakáll sem nő

Újabb gyilkos nyár....

Aki majd egyszer, egyben olvassa a *Múlt és Jövő* évfolyamait, az azt tapasztalja, hogy a harminc évünk egyik alaptémája-hangja, az elszorult torokból föl szakadó nekrológok jajkiáltása volt.

Jajkiáltás kiért?

Elsősorban az elmentért, aki élete és életműve terhétől megszabadulva, ránk hagyta hiánya rop-pant súlyát.

S persze tágabb és közösségibb értelemben jaj a nemzedékért.

Amely az emberi és biológiai törvényeknek megfelelően, nagyjából azonos időben vált létezésformát. S ha kollektívumuk korszakukon nyomot hagyva, jelentős értékeket hozott létre – nem minden nemzedék hasítja ki ezt a hozadékot a saját, igaz: nem maga választotta korszakából –, a veszteség annál fájóbb. Noha az az elkísérés során ránk (magunkba) szálló emelkedettség akár pozitívnek is tekinthető, mert az isten hozzád magában hordozza a katarzis felszabadító érzését is.

Ha az elment élet után fakad új, őt folytató élet.

Azonban a mi jajunk – itt és most – tragikusan vigasztalan. Túl megy az árvaságra döbbenés megrendültségén, amelyből az alapos gyászmunka akár megerősítve épülhetne újjá. Mert a halál – más nyelven: a befejezettség – az új születés, az új hajtás felelős munkába fogása mozzanata is egyben. Hiszen az eltávozottak helyére lépésben, a helyük betöltésében – a (nemzedék)váltásban – pulzál a „megszüntette megörzödés” örök ritmusa, amely kivisz-lök a nagy univerzum végtelen folyamatos-ságába – egyszerre lenyűgözve és kozmikus reményt nyújtva.

Heller Ágnes és Ungvári Tamás szinte egyszerre bekövetkezett halála ezen a nyáron, valamint az ugyanabból a „kulturális erőteréből” gyászoló értelmiségi társaság riadt összeverbuvalódása a Kozma utca 6.-ban, túlmutat az elvesztésük nyomán keletkezett roppant hiányon, mert felhorgasztotta az ugyanerre a helyre kikísért többi társuk elvesztése fölött érzett korábbi megrendültségünk mára ki-kihunyt sajogását.

A Kozma utca 6.-ban, a „temetőben Pannóniában”, ezen a „kicsiny, intim hely”-en, ahol most új

halottainkat búcsúztattuk, megpihenni – vagy várni (a Messiásra) – választás kérdése. Egy nagyon is behatárolható történelem sorstalanságának sorssá akarása. E sorsválasztók ugyan nem voltak sokan, de voltak. S most nincsenek többé.

A minapi két távozás szimbólumerővel hatványozza föl jajunkat. *Ez a magyar zsidó szellem végét jelentő Pannóniában.* A megborzongató igazságot – épp e helyen, ahol jól felfogott érdekből, az ellenkezőjét kellene ágálni – ki kell mondani.

Heller Ágnes és Ungvári Tamás a haláluk napjáig – a kilencedik X közelében – magas színvonalon dolgoztak. Tevékenységük jelentős hányadát tette ki a magyar zsidó kultúra felélesztéséért, folytatásáért való küzdelmük. Nem fiatalon, a hetvenes éveiktől – erre esett az éppen most lezárult magyar rendszerváltás korszaka – fogták magukat e munkába.

Nem természetes, hogy valaki ilyen életkorban vegye vállára ezt a sok szempontból problematikus és megosztó súlyt. Az emberi teljesítőképesség határáig bemutatott áldozatuk – most a maguk hagyott űr kráterébe lepillantva – még életükben is sejtette, hogy nem voltak helyettük mások. Az ő egyéni választásuk nagysága és az ebből kilombosodó teljesítményük - párosulva a nem a zsidó kultúra ápolásából, hanem kívülről hozott presztízsükkel – villámfénytel mezteleníti le a környezet kicsiségét, amit megpróbáltak magukhoz emelni.

S most már nincs pardon!

Rá kell döbbernünk – ez teszi távozásukat tragédiává, minden pozitív, a gyászmunkával pozitív-vá fordítható irány nélkül –, hogy nincs folytatásuk.

Mert nem lehet.

Hiszen már az ő szereplésük és pályájuk is a csodát hajazta. Vagy inkább, a holtak lidércfényét visszahangozta, akik az ő útjuknak is megágyaztak. Az egy-két nemzedék által gyorsan és masszívan felállított – a 19. század utolsó évtizedeitől a holokausztig – épület alapjait védték, amelynek falai csak újabb két-három emberöltő után enyészett el teljesen.

(Lehet, mindez teátrálisan hangzik, de csak az minősíthetné ezt annak, aki megnevezne olyan két-három magyar zsidó szellemet, akik ma példát és

utat mutathatnának, akik rendelkeznek a zsidó kultúra iránti elkötelezettséggel, karizmával és olyan teljesítménnyel, ami kellő hitelt és vonzerőt tud gyakorolni – s ezért a folytatás ígéretét.)

Nincs elkésőbb, mint tisztán látni. (Lehet, nem is érdemes, a kis időre, amíg a pannon tájakon leledzünk.)

Felesleges a két most elment barátunk, munkatársunk, példaképünk pályáját bármilyen más szempontból – itt és most – összehasonlítani. A közös elem bennük a kollektív sorstalanság: a holokausztot fiatalon megélni, több szempontból is árvaaként elindulni a Zsidó Gimnáziumból, s onnan a Lukács-szemináriumba katapultálni, hogy majd a rendszerváltásig tartó eltérő utakat bejáró sivatagi negyven év után a zsidó reneszánsz szép illúzióját betöltendő egymás kezét erősen megfogva a magyar zsidó kultúráért dolgozzanak. (Kettőjük közül a Scheiber Sándor nevéhez kötődő, a Kádár-rendszer alatt megjelent, a tudós rabbi szerkesztette-verbuválta, kétévente kiadott *Évkönyvek* – 1975, 1985 – őr lángját csak Ungvári Tamás táplálta.)

Ez a szerep és pálya több oldalról is megvilágítja a folytathatatlanság szakadékát. Nevezetesen azt, hogy a magyar zsidó szellemet hitelesen és magas színvonalon azok tudták képviselni, akik a holokauszt előtt sajátították el a magyar zsidó szellem értékeit, levegőjét és színvonalát. A nagy „kiszántás” túlélői magukkal hozták ifjúságuk szocializálódásának kipusztíthatatlan emlékeit és értékeit, s hála érte: megosztották velünk.

Azonban nem olyan érvénnyel, hogy munkájuk és teljesítményük folytatható legyen. Ugyanis azt a környezetet – a magyar zsidóság közel milliós népességét és az abból kinőtt sokszínű- és oldalú szellemet – nem oszthatták meg velünk, ahonnan ezek az értékek kivirágoztak, vagyis a humuszt, amelyből ők maguk szervesen kinőttek. A túlélők közül szinte csak azok maradtak Magyarországon, akik szerint a zsidóság választás kérdése, azaz: zsidónak maradni partikuláris, nem egyetemes élet- és magatartásmód. A holokauszttal megszűnt az olyan nagy magyar zsidó szellemek gyakorlata – Pap Károly, Komlós Aladár, Ámos Imre –, akik egyszerre és egyenlő arányban voltak jelen a zsidó és az egyetemes „kulturális erőter”-ben. Ezért a kipusztíthatóság és a kompenzáló önfeladás halálos szorításban kimúlt a zsidó kultúrát teremtetően folytatató, és a magyar kultúrát megtermékenyítő magyar zsidó szellem.

Ha mégis valami felemelő ebben a végben, az az, hogy a történet végére a pontot Heller Ágnes révén egy olyan szellem tette ki, akinek a teljesítménye nagysága nemhogy azonos nivójú a nagy elődökével, hanem a kurta, a legmegengedőbb esetben is

kétszáz éves magyar-zsidó kultúra fejlődés csúcsára is emelkedett.

Nem elég árván maradni, de árván is élni kell.

Nem a szerkesztőnek személyesen (bár az is felvétel), hanem a lapjának, a régi (1911–1944. március) és a példájára-hagyományára indázó új *Múlt és Jövőnek* (1988).

Heller Ágnesben azt a személyt veszítettük el, aki a régi *Múlt és Jövőnek* Avigdor Hameiri volt, vagy a *Nyugatnak* Ady, a *Szép Szónak*, József Attila. (Jellemző módon nekünk már nem költő jutott, aki a műfajával is megérezkíti egy ügy lendületét és magasságát.) Heller Ágnesben megtestestült a személy, akiben összeforrott a folyóirat ügye s megcélzott színvonal eszménye. S nemkülönben a magyar zsidó funkció: a zsidó azonosságban megmaradva, abból kibontva gazdagítani az egyetemes és a világkultúrát.

Hogyan lehet folytatni azt, amiről (itt és most) bebizonyítottam, hogy folytathatatlan?

Ez a *szerk.* s a magyar zsidó történelem jelenlegi szakasza leglényegesebb kérdése.

Amikor már a halott arcán a szakáll sem nő.

A jövőbe szakadó múltnak meg kell vallani s ezért (itt és most) lerögzíteni ezt a (ön)legitimációs kétélyt.

Sok éve már a *szerk.* ezt a föl-fölsebesedő kérdést azzal vakarta el vagy csitította, hogy dolga van. Az a dolga, hogy a magyar zsidó szellemi múltat feltárja, s ami örökálló benne, arról leporolja a felejtés rétegeit, kanonizálja, s elhelyezze korszerűen a polcon vagy a felújított archívumban. Ez az (ön)kijelölt szerep és hivatás sem kevés.

Ma sem tud többet.

Csak annyival, hogy a rendszerváltás történelmi korszaka (1989–2019) lezárulván, új feladat és szempont nyílt ki előtte. A holokauszt előtt született, de életművük javát a következő időkben kiteljesített nemzedéket, akikkel együtt éltük végig ezt a hosszúra nyúlt átmeneti korszakot (ilyen békés átmenetre először nyílt lehetőség a magyar történelemben), hozzákapcsolja a magyar zsidó szellem történetéhez, mint szerves egységhez, bármennyire is széttepte a holokauszt. Dolgozzuk fel életüket és művüket, s tegyük, oldjuk a kollektív emlékezet részévé (békéjévé).

Ez ugyan nem folytatás, de olyan ügy, munka, ami hitünk szerint még darab ideig legitimációt ad a fennmaradásnak.

Ez a cikk és ez a szám már kész volt, amikor Konrád György haláláról értesültünk. Az ő csatlakozása kettőjűkhöz csak még fájdalmasabbá erősíti mindazt, amivel most szembesülni kényeserülünk.

Steven E. Ascheim

Mi a probléma a holokauszt jelentéseivel és tanulságaival?¹

„A tanításokkal az a probléma, a Griff megfigyelése szerint, hogy napról napra egyre kevesebb van belőle.”

Tony Judt²

„Reductio ad Hitlerum”

Leo Strauss³

A „holokauszt tanulságaival” foglalkozó fejezetet hadd kezdjem a legvégén. A legtöbb történész általában tagadja, hogy azért űzi a szakmát, hogy megmondja a „tanulságokat” vagy hogy egyáltalán szakmai képességük és felhatalmazásuk lenne erre. Többnyire visszariadnak a moralizálástól (még akkor is, ha eredetileg tisztán erkölcsi impulzusok vezették ehhez a szakmához, kutatásaik témájához, sőt még megközelítési módszerükhöz is).⁴ Az ellen is tiltakoznak, hogy a történelem tanulmányozása alapján megbízható jóslatokat lehetne tenni, vagy hogy egy adott esemény megértése elvezethet egy mindenki által elfogadott jelentéshez, értelmezéshez és egy ebből szükségszerűen következő cselekvéshez. A történészek épp olyan jól tudják, mint az ideológusok, hogy a múlt szinte minden mai cselekedet magyarázataként felhasználható. A tekintélyt kevésbé tisztelő A. J. P. Taylor⁵ valahol azt mondta: „A múlt hibáiból azt lehet megtanulni, hogy miként kövessünk el újabbakat.” Komolyra fordítva a szót, a szakmabeliek pontosan tudják, hogy a „múlt” kimeríthetetlen tárháza a példázatoknak, melyek végtelen sokféleképpen felhasználhatók bármire és annak az ellenkezőjére egyaránt. A történelem (pontosabban a történelemtudomány) folyamatosan fejlődik, hála az újonnan megismert tényeknek, az új módszereknek, az érdekek, nézőpontok és hangsúlyok eltolódásának, az új kérdések felbukkanásának és annak, hogy az új történészgenerációk megkérdőjelezzik az elődök eredményeit. „Ez az oka annak, hogy sosem állíthatjuk azt, hogy megoldottuk, meghatároztuk »azt, ami történt«, [mivel] maga a történelem, amelyből levonjuk a tanulságot, folyton változik” – állítja Michael Marrus a *Lessons of the Holocaust* című rendkívül fontos könyvében (melyhez még sokszor vissza fogok térni).⁶

Gyakran előfordul, hogy amikor a kutatót megkérdezi a kíváncsi közönség, hogy a holokauszt tanulmányozását követően milyen tanulságokat vont le, a történész, megkerülve a kérdést, bártortalanul annyit mond, hogy „a múlt megértése is éppen elég nagy kihívást jelent” (talán, mert a múlt – folytatva a szellemeskedést – folyton változik). Michael Bernstein mutatott rá arra, hogy sokkal mélyebb problémát jelent az a tény, hogy bár a soá egy rendkívül extrém, a hétköznapi tapasztalatokat meghaladóan drasztikus durva esemény (vagy európai eseménysorozat) volt, lehetséges, hogy semmi hasznos tanulsággal nem szolgál a mi – szerencsére jóval prózaibb – életünkre nézve. „A holokauszt – írja – csupán önmagára nézve, az adott politikai rendszerre, az elkövetőkre és persze a szenvedőkre nézve releváns.”⁷

Kultúránkban nyomasztó módon jelen van az a meggyőződés, hogy a holokauszt lényegében van valamiféle tanulság vagy tanítás, „lecke”, amelyet magunkévá kell tennünk, hogy meghatározza későbbi cselekedeteinket. A tanulságok kétségtelenül változnak a viták során, de mindegyiknek van egyfajta mítoszképző ereje. Ezek szó szerint elárasztják a kultúránkat. A számtalan oktatási intézmény, a különböző országok holokausztmúzeuma, a Jad Vasem, a nemzetközi bizottságok, az ENSZ, a Lengyelországban szervezett Életmenet – a listát végtelenségig folytathatnám – nemcsak a kutatást, az emlékezést és a megemlékezést tekintik feladatuknak, hanem – gyakran ellentmondásos módon – az állítólagos „tanulságokra”, ezek aktuális alkalmazására és az ebből következő cselekedetekre is oktatnak. E fejezet írásakor a Google 15 400 000 találatot adott ezen a címen!

Steven Ascheim és Heller Ágnes Jeruzsálemben

Ezen persze nincs mit csodálkozni. Adott a viszonylag közelmúlt hatalmas pusztítása, amit egyfajta egyetemes jelentőségű fordulópontnak kezdtek tekinteni, azután rendkívül erős, egyedülálló státusszal ruházták fel, amely megtestesíti a szélsőséges gonoszság kulturális koncepcióját, a tudatba kódolt abszolút embertelenség mértékegységét. (Amikor „kulturális koncepcióról” beszélek, akkor elsősorban az Egyesült Államokra, Nyugat- és Közép-Európára, Izraelre, valamint, kisebb mértékben és megszorításokkal, Kelet-Európára gondolok.)

Ez a centrális szerep – melynek egyik oka éppen az, hogy minduntalan kétségbe vonják a legkülönbözőbb oldalról – természetesen összefügg a történetek rettenetével, de különleges státusza és az ezen való véget nem érő, szinte már kényszeres rágódás, az állandó, egyre növekvő csodálkozás a megtörténtén, véleményem szerint sajátos, meglehetősen narcisztikus, eurocentrikus megnyilvánulás. Egy távolinak, idegennek vagy primitívnek tartott népi-értés sokkal kevésbé hat az érzelmeinkre és az értelmünkre. A holokauszt azonban Európa kellős közepén zajlott. A sokkot az okozta, hogy „civilizált” európaiak gyilkolták a civilizált európai áldozatokat.⁸

Itt azonban nem a holokauszt központi szerepével kívánok foglalkozni. Inkább annak a szüntelen igénynek a természetére, tartalmára és problémás mivoltára vagyok kíváncsi, mely felruhazza a holokausztot valamiféle megváltó tartalommal, továbbá azzal a szemmel láthatóan ellenállhatatlan és folytonos igénnyel szeretnék foglalkozni, mely gyakorlati, kulturális, nemzeti és nemzetközi, ideológiai vagy bármilyen egyéb „tanulást” kíván ebből levonni. Ez a világkatasztrófa némi késéssel – melynek okait ugyancsak érdemes lenne egyszer alaposan megvizsgálni –, de véglegesen részévé vált a nyugati, a német, a zsidó és az izraeli emlékezetnek, kultúrájának és érzékenységének. Mára talán már túlságosan is. Ez egy olyan történelmi esemény, mely szinte minden elképzelhető ideológiai, filozófiai és morális konstrukciót áthat, mely jelen van az alapvető gazdasági erkölcsben éppúgy, mint a nemzeti identitásban (ez leginkább, de nem kizárólag Németországra és Izraelre érvényes). Az is elkerülhetetlen volt, hogy a holokauszt a legkülönbözőbb ellenzékkel szemben bevethető hatékony fegyverként

is felbukkanjon. A náciizmus és a holokauszt erős érzelmi töltettel rendelkező, sötét, kézre álló paradigmaként, kiváló metaforaként szolgál, melyet számtalan módon fel lehet használni azokban a nyilvános vitákban, amelyeket a különböző politikai és pszichológiai igények és érdekek mozgósítanak és manipulálnak. Ebből következően a „holokauszt tanulsága” számomra szinte mindig a közinstrumentalizált értelmezéséhez, valamint az ideológiai és nacionalista hasznosításhoz kapcsolódik.

Michael Marrus aprólékosan dokumentálta ennek a jelenségnek a különböző megnyilvánulásait. Ha azonban meg akarjuk érteni a holokauszt különböző jelentéseit és tanulságait, és ha valamiféle koncepcionális rendre törekszünk, akkor érdemes ezeket a megnyilvánulásokat egy partikuláris-univerzális skálán elhelyeznünk (Ez sok esetben egybeesik a jobb- és baloldal megoszlásával, de akadnak köztes pozíciók is.)

A partikuláris-univerzális egyenes működésének megértése érdekében vizsgáljuk meg a holokausztdiskurzus két meghatározó „tanulsggyártójának” gondolatmenetét. Emil Fackenheim⁹ filozófus volt az, aki a legvilágosabban megfogalmazta a holokauszt egyedi tanulságát. Kiváló példája ennek híres figyelmeztetése, melyet a 614. parancsolatnak nevezett. A holokauszt teljes egyediségének és végletes gonoszságának szerinte az a parancsoló tanulsága, hogy az utódoknak igaz zsidóknak kell maradniuk és követniük kell a judaizmus tanításait. Mert ha nem, akkor Hitler „posztumusz győzelmet” arat.¹⁰ Ez azonban meglehetősen problematikus kijelentés. Michael Bernstein azt írja: „Alig leplezett kénszerűséggel Fackenheim magára vállalja annak eldöntését, hogy ki az igaz zsidó és ki nem. [...] Senki sem beszélhet a meggyilkoltak nevében, és senki sem határozhatja meg, hogy mi számít szenvedéseik utólagos elárulásának. A választás szabadsága – a filozófiai, vallási, közösségi és történelmi választás szabadsága éppúgy, mint a megemlékezés mikéntjének és az emlékek képviselőinek megválasztása – pontosan az, amitől a náciok megfosztották a zsidókat, és bár az áldozatok számára nincs jelentősége a szabadság jóváhagyásának, az egyetlen koherens elutasítása a náciizmusnak, ha nem teszünk különbséget zsidó és zsidó között.”¹¹

A holokausztdiskurzus talán legismertebb képviselője Elie Wiesel, aki – ellentétben Fackenheimmel, ahogy erre Marrus is felhívja a figyelmet – egyfajta kötéláncot jár a partikuláris és az univerzális végpontok között. Egyrészt (helyesen) ragaszkodik ahhoz, hogy a zsidókat zsidóságuk miatt üldözték, másrészt viszont makacsul ragaszkodott

a holokauszt egyedi mivoltához és elbeszélhetetlenségéhez. Azt írja: „Csak azok tudhatják, akik ott voltak, és akik ott voltak, sosem fogják elmondani.” Az évek során az általa megfogalmazott tanulságok egyre általánosabbak (és gyakran üresebbek) lettek. 2005-ben az ENSZ közgyűlésén az alábbi tanulságokról beszélt: „Aki túlélte az auschwitzi haláltábor, a reményt hirdeti, nem pedig a kétségbeesést; a nagylelkűséget, nem pedig a gyűlöletet vagy a keserűséget; a hálát és nem az erőszakot. Elkötelezettnek kell lennünk és el kell utasítanunk a közömbösséget, mert a közömbösség sohasem az áldozatot, hanem mindig a bántalmazót segíti. Mi más lehetne az emlékezés, mint nemes és szükséges válasz a közömbösségre és a közömbösség ellen.”¹² (Zárójelben meg kell jegyeznünk, hogy ez az üzenet igencsak eltér a Wieselt híressé tevő *Éjszaka* című regénye eredeti jiddis változatának meglehetősen bosszúsomjas befejezésétől.)

Itt fel kell tennünk azt a kérdést, hogy vajon miért szükséges vagy megfelelő a holokauszt arra, hogy levonjuk belőle az elkötelezettségről, a nagylelkűségről, a toleranciáról, a reményről, valamint a közömbösség elutasításáról szóló tanulságokat? Az európai zsidóság elpusztítása nem befolyásolja azt, hogy ezek számunkra fontos értékek, melyek a nyugati erkölcsi hagyomány örökségeként függetlenek bármely konkrét eseménytől. Egyet kell értenünk Marusszal, amikor azt írja: „minél általánosabb a megfogalmazás, annál kevésbé világos az útmutatásként szolgáló figyelmeztetés, és annál kevésbé segíti abban, hogy konkrét példává váljon, továbbá annál kevésbé látszanak az adott körülményekből levont megbízható következtetéseknél... Vajon a holokauszt idején többet ért a nagylelkűség, mint a gyűlölet vagy a keserűség? Lehet, hogy nem. Vajon a hála segített? Számtalan esetben nem. Vajon el kell marasztalnunk a varsói gettófelkelés erőszakos cselekedeteit? Az emberek többsége azt mondaná, hogy nem, bár sok máshol élő zsidó ellenéz minden lázadást, mondván, hogy az egész közösséget fenyegeti. És amikor elutasítjuk a közömbösséget, mi alapján kell eldöntenünk, hogy mely területen kell tennünk, hiszen annyi rossz dolog történik a világban! És mi a helyzet a tettek problémás következményeivel?”¹³

A holokausztdiskurzust leghatásosabban természetesen nem az egyes személyek, hanem azok alkalmazzák, akik mögött intézmény áll és/vagy állami támogatást élveznek. A zsidó világban és főleg Izraelben ezek sok esetben erős, identitást képző erőként jelentkeznek. Az általuk megfogalmazott tanulságok egyértelműen a holokauszt és a náciizmus partikuláris tanításaiból és tanulságaiból ered-

nek. Közeli rokonságot mutatnak a szakralizált mítoszokkal, és egyfajta civil vallás megemlékezéseiből, zarándoklataiból, valamint a gyász és az újjászületés rítusaiból merítenek erőt. Ez a tanítás a hozzá kapcsolódó politikai témák: a (természetesen örök) zsidó üldöztetés és kiszolgáltatottság, valamint az ehhez szorosan kapcsolódó védelmező, új, de állandóan fenyegetett zsidó állam megváltó szerepe körül forog.

A sebezhetőség és a kiszolgáltatottság érzéséhez kapcsolódik az ismétlődéstől való félelem összekapcsolása a hatalom igényével, mondván, ha nem lépnek, akkor megismétlődik a holokauszt. (Ezt viszont nehéz összeegyeztetni a holokauszt tejesen egyedi mivoltával.) Természetesen ez is az aktuális ideológiai célokat szolgálja és a félelmeket tükrözi. Ennek legbizarrabb megnyilvánulása a Meir Kahane rabbi követői által létrehozott Eljövendő Holokauszt Múzeum volt, mely szerencsére, tudomásom szerint, már bezárt. Daniel Greenfield¹⁴ szerint „nagyon fontos tanulságokat hordoz a holokauszt a zsidók és a nem zsidók számára. Nem az univerzális toleranciát kell megtanulnunk, hanem azt, hogy az egyéneknek és a közösségeknek meg kell védeniük önmagukat.”¹⁵ E narratíva szerint a fenyegetés töretlenül fennáll, ezt képviseli a megújuló antiszemitizmus, az arabok Izrael-ellenessége, valamint az iszlám fundamentalizmus. Ebben az értelmezésben a soá beleilleszkedik az Amalektől máig élő tradícióba.

Izrael jelenlegi miniszterelnöke, Benjamin Netanjahu az egyik fő szószólója ennek a diskurzusnak. Állítása szerint „a zsidó történelem azt mutatja, hogy a zsidó állam és az izraeli hadsereg a biztonság egyetlen záloga”. (Meglehetősen történelmietlen az a feltételezés, mely szerint, ha Izrael már 1939 előtt létezett volna, akkor nem kerülhetett volna sor a holokausztra.) 2006-ban az ENSZ közgyűlésén Netanjahu azt állította: „Most van 1938, Németország helyében Irán áll. Senki sem fogja megvédeni a zsidókat, ha a zsidók nem védik meg önmagukat.” Ehud Barak szerint viszont „az időszakos, helyi fenyegetések kapcsán fasizmust emlegetni veszélyes és egyúttal lealacsonyítja a holokausztot.”¹⁶

Legutóbb Netanjahu Haj Amin al-Husseini jeruzsálemi mufti és Hitler 1941. november 28-i találkozásáról azt állította, hogy „Hitler akkor még csak száműzni akarta, nem pedig elpusztítani a zsidókat. Haj Amin al-Husseini viszont azt mondta Hitlernek: »Ha száműzi őket, akkor ide fognak jönni Palesztinába.« Netanjahu szerint Hitler megkérdezte a muftit, hogy akkor mihez kezdjen velük, mire azt a választ kapta, hogy »Égesse el őket!«”¹⁷ Hamis az a feltételezés, hogy (az amúgy anticionista és anti-

szemita) mufti sugallta a zsidók elpusztítását Hitlernek. Netanjahu nyilvánvalóan a mai ellenfeleket kívánja démonizálni és céljaikat nácinak bélyegezni.

Természetesen az izraeli történészek felháborodva tiltakoztak a miniszterelnök al-Husseini terveiről és szerepéről szóló megjegyzése ellen. A kiváló történész, Jehuda Bauer¹⁸ egyszerűen „komplett ostobaságnak” nevezte. Az ilyen zavaros és homályos megnyilvánulások szinte mindig az egykori európai katasztrófától távoli területekről bukkannak elő. Ez a fordított eurocentrizmus készítette Bauert a rá legkevésbé sem jellemző, keletiesen lekezelő ironikus megjegyzésre: „Hitler nem kért tanácsot. Semmi szüksége nem volt arra, hogy egy arab mondja meg neki, hogy mit tegyen.”¹⁹

Hiba lenne azonban azt gondolni, hogy az ilyenfajta politikai tanulság újdonság lenne. Netanjahu egy olyan régi hagyomány folytatója, mely nem korlátozódik a politikai jobb- vagy baloldalra. Az 1982-es libanoni háború idején Menachem Begin a bunkerben rejtőző Hitlerhez hasonlította Arafatot, a leginkább visszafogottnak számító Abba Eban²⁰ pedig az 1967-es izraeli határt „auschwitz vonalnak” nevezte.

Egyes partikularista tanulsággártók időnként ezt a felfogást azokra is kivetítik, akiket Izrael és a zsidóság *belső* ellenségének tekintenek. A telepések az ellenük fellépő izraeli katonákat szokták lenácizni, és még sokan emlékszünk arra a hamisított fényképre, amelyen Jichák Rabin látható SS-egyenruhában. Időnként ez az izraeli társadalmat megosztó szefárd-askenázi ellentétben is tetten érhető. Néhány évvel ezelőtt a szefárd (másként mizrachi) Uzi Meshulam²¹ rabbi és vallásos követői (akik kormányellenes dühükben elbarikádozták magukat és hosszú tűzharcba keveredtek a rendőrséggel) a fehér izraeli vezető réteget „aske-náci”-nak nevezték, és azzal vádolták őket, hogy az államalapítást követően jemenita gyerekeket raboltak, hogy orvosi kísérleteket végezzenek rajtuk.²²

Természetesen az univerzalisták is hasonló módon hasznosítják a holokausztretorikát a politika és az ideológia színpadán. Szerintük a holokauszt legfontosabb tanulságának lényege – főleg a megújuló zsidó hatalom és szuverenitás fényében – az emberi szenvedés iránti érzékenység kell hogy legyen, el kell utasítani a kiszolgáltatottakkal és főleg a fennhatóságuk alatt élőkkel szembeni minden erőszakot. A helyzet iróniája, hogy az univerzalista tanulsággártók – saját céljaiknak megfelelően – ugyanazt a „náci” analógiát, a „soha többé” témát alkalmazzák. A nemrég elhunyt holokauszt-túlélő, Jehuda Elkana,²³ aki korábban azzal a kijelentésével vált híressé, hogy „meg kell tanulni felejtetni”,

2011-ben a *Times of Indián*nak adott interjújában nem tudott ellenállni sem a tanulság sem pedig az analógia csábításának: „Amikor felszabadultam, és Izraelbe költöztem, megfogadtam, hogy soha többé nem ismétlődhet meg az, ami a náci Németországban a zsidókkal történt. Ugyanakkor abban bízom, hogy ilyen kegyetlenségre soha többé nem kerülhet sor. Ezért hiszek abban, hogy a palesztinokat meg kell védeni az izraeli megszállóktól, akik semmivel sem kevésbé kegyetlenek, mint a megszálló nácik voltak.”²⁴ A nemrég távozott dühös izraeli filozófus, Jeshajahu Leibowitz²⁵ minduntalan „judeo-nácizmusnak” bélyegezte Izrael ciszjordániai politikáját, Moshe Zummerman²⁶ pedig a júdeai fiatal telepeket a Hitler-Jugendhez hasonlította.

Az esetek száma végtelen, úgyhogy inkább a legfrissebb példára térnék át. Meglepő módon egy katonára, az izraeli hadsereg főparancsnok-helyettesére, Jair Golanra, a holokauszt emléknapon a náci Németország tanulságai alapján magyarázta az izraeli társadalomban fokozódó erőszakot. „Ami a holokauszt történetében megrémít – írja – az a 70-80-90 évvel ezelőtti általános európai és azon belül németországi rémisztő folyamat, melynek nyomai felfedezhetők itt és most, a 2016-os mindennapokban.”²⁷

Ami igazán érdekes, hogy ezeket az univerzalista tanulságokat és analógiákat, bár sokan támogatták őket, többnyire óriási düh és csalódottság fogadta. A múlt abszolút unikális jellegének kétségbevonása a legérzékenyebb pontot érinti. A holokauszt gyakorlatilag szakrális funkciót nyert, egyfajta hitelvvé lett; tabut sért az, aki bármi máshoz meri hasonlítani.

Az egyedülállóság vagy teljes egyediség érvényes történetírói állítás, de szinte mindig egzisztenciális, politikai-ideológiai vagy kárpótlási programhoz kapcsolódik. Ez a vita meglehetősen régi. Ezek közül a legfontosabb az úgynevezett Historikerstreit volt az 1980-as években, melynek során Ernst Nolte²⁸ (és több más történész is) megpróbálta a holokausztot a korábbi szovjet gyilkosságokkal összefüggésbe hozni: „Vajon a Gulág nem volt eredetibb, mint Auschwitz? – tette fel a kérdést –, Vajon a bolsevikok osztályalapú népirtása logikailag és tényszerűen nem előzte meg a nemzeti szocialisták faji alapú pusztítását?” Ernst Nolte azt állította, hogy az Endlösung nem elsősorban a fanatikus antiszemitizmusnak volt a következménye: „ez nem csupán »népirtás«, hanem mindenekelőtt a pusztító orosz forradalom miatti szorongás megnyilvánulása volt.”²⁹ A dühös kritikusok – Németországban és azon kívül – azt hozták fel Nolte ellen, hogy relativizáló, öngigazoló érveket sorakoztat fel annak érdekében, hogy megszabadítsa Németországot ere-

dendő bűnétől, és bocsánatkérően fogyaszthatóvá tegye a német nemzeti lelkiismeret számára.³⁰

Az egyediség, megismételhetetlenség és az összehasonlíthatatlanság igénye továbbra is erőteljesen jelen van, és nem csak azért, mert vitatott kérdésekkel és a nemzet önmagáról alkotott képével áll kapcsolatban. A végső áldozati szerep speciális igényekkel és jogokkal jár együtt (mely persze ellenkövetelőket állít és az áldozatok versenyéhez vezet). Ebben a mai heves egyediségi/összehasonlíthatósági vitában – és az ebből következő feltételezett tanulságokban – a holokausztot a genocídiumok sokkal szélesebb fogalmaként értelmezik (az általános genocídiumkutatások során). Az összehasonlítás keretei között egyre nagyobb szerepet kapnak az olyan események, mint például az 1948-as palesztin nakba (a palesztinok kiűzetése Izraelből). Időnként azonban kibékíthetetlen ellenségeket állítanak egymás mellé. 2016-ban egy tudós (más kollégák feltételezett támogatásával) „a holokauszt relativizálásával, Izrael állam létének megkérdőjelezésével és a mai antiszemita témák átvételével”³¹ vádolja a *Journal of Genocide Research* szerzőit. Ez a kérdés nem csupán tudósokat, de egész intézményeket is érint. Egy kritikus például azt írta a Jad Vasemről, hogy „az intézmény több száz tudományos rendezvénye közül egy sem foglalkozott a holokauszt és a népirtás kapcsolatával”, és a kettő elválasztásának az a következménye, hogy „a holokausztot bezárják a zsidó gettóba, amely így az izraeli xenofóbiát szolgálja”.³² A Jad Vasem két történésze erre azt válaszolta, hogy sokkal inkább gátolná, mint segítené a többszempontú megközelítést, ha a holokausztot csupán az egyik népirtásként értelmeznék. Ragaszkodnak az egyediséghez, amikor a holokausztot „egyedülálló genocídium”-nak nevezik, de ez, szerintük, nem jelenti az összehasonlítás eleve kizárását. Úgy vélik, zavart kelt az a makacs igyekezet, hogy megszabadítsák a holokausztot egyedi mivoltától: „nem történelmi elemzéseken alapszik, hanem a politikai korrektségre való törekvés eredménye, amelyhez a zsidók második világháborús szenvedéseivel való direkt szembenézésről való felelem is hozzájárulhat”.³³

A holokauszt tanulságaival foglalkozó esszéiben nem feladatom, hogy állást foglaljak. Vitathatatlan, hogy egy ilyen hatalmas történelmi traumát követően a megemlékezés és az emlékezet autentikus és szükséges eleme mind az egyén, mind pedig a közösség létezésének, és a nemzeti öntudat meghatározó eleme. Ahogy láthattuk azonban, számtalan kritikusa van az államilag támogatott partikularista tanulságoknak. A már idézett Jehuda Elkan egy híres cikkében, mely 1988-ban jelent meg a *Haa-*

retzban, azt állítja, hogy „katasztrófához vezet minden olyan filozófia, amely kizárólag vagy nagyjából részét a holokausztból táplálkozik”, továbbá hogy a világ kötelessége hogy emlékezzen a holokausztra, ugyanakkor „mi [izraeliek] nem engedhetjük meg, hogy ezek az emlékek átítassák Izrael lelkiismeretét, mivel ez a legnagyobb fenyegetést jelenti az állam morális létére”.³⁴ (A libanoni-francia Amin Maalouf³⁵ ugyanezt általánosítja: „Mindenkinek be fogja látni, hogy egy ország jövője nem lehet csupán történelmének folytatása. Bármely ország számára rettenetes lenne, ha több tiszteletet érdemelne a múltja, mint a jövője. A jövőt a folytonosság szelleméből kell megkonstruálni, ugyanakkor lényeges változásokra és máshonnan érkező impulzusokra is szükség van, ahogy ezt a múlt nagy korszakaiból tudhatjuk.”³⁶)

A normatív narratíva, a járványosan terjedő antiszemitizmusról és az egyedülálló zsidó szenvedésről szóló partikularista tanítás, véleményem szerint, olyannyira beborítja a holokausztemlékezetet, hogy már a kultúra és az összes virtuális csatorna empátiás energiájának kimerülésével fenyeget. Hallgatólagosan felmerül a kérdés, hogy mit jelent mások fájdalma összehasonlítva a miénkkel? Az ilyen visszatekintő, önmagára vonatkozó kollektív empátia könnyen eltakarhatja, álcázhatja vagy igazolásként szolgálhat a jelen sokkal bonyolultabb politikai empátiát igénylő kérdéseire, sőt akár magyarázata lehet a palesztinok feletti jelenlegi uralomnak.³⁷

Ne értsenek félre, nem csak a politikai jobboldal partikularistáinak következtetéseit kérdőjelezem meg. A „baloldali” és az univerzalista tanítások sem kevésbé problematikusak és gyakran nélkülözik a tényszerű bizonyítást. Ez még általánosabban érvényes a nem-zsidó világra, melyben természetes tendencia, hogy univerzális tanulságokat vonjanak le a holokausztból, tele történelmietlen, furcsa következtetésekkel. Az Egyesült Államokban például a fegyvertartás korlátozásáról szóló vitában sokan (legutóbb a republikánus elnökjelölt, Ben Carson, aki jelenleg Trump lakásügyi- és városfejlesztési minisztere) azt az abszurd érvet hangoztatta, hogy a zsidók azért nem tudták megvédeni magukat és azért gyilkolták őket ezerszám, mert nem viseltek fegyvert. Számukra a holokauszt egyetlen tanulsága, hogy meg kell szüntetni a fegyverkorlátozást! Marrus a modernitás ennél jóval kifinomultabb univerzalista kritikáit ismerteti (többek között Baumannét, Arendtét, Adornóét), akik szerint a korlátlan technológia és bürokrácia, az erkölcsök romlása, a pénzhajszolás, az istenhité helyébe lépő felvilágosodás, valamint a természet, az ember és a társadalom feletti totális kontroll teremtette meg a

kegyetlenség, az embertelenség és a népiirtás lehetőségét. Csak azt nem tudom, hogy milyen tanulságot kellene levonni mindebből: mondjunk le a technológiáról, a kapitalizmusról, a bürokráciáról vagy hajítsuk ki a felvilágosodás tanításait?³⁸

Ezek a kritikák legtöbbször az adott események sematikus képzetéből származnak, a nácizmus felemelkedését elősegítő speciális összefüggéseket pedig nagyon gyakran teljesen történelmen kívüli, ideológiai megfontolások alapján magyarázzák. Ez pedig a részletek elsikkadásához és az ideológia túltengéséhez vezet. A legtöbb modern, liberális állam nem álmodozik népiirtásról, sőt többnyire hevesen elítéli. Tény, hogy ipari módszerekkel gyilkoltak a gázkamrákban, de az is igaz, hogy ennél jóval primitívebb technológiával sokkal több európai zsidót pusztítottak el 1939 és 1945 között. A bürokrácia többnyire inkább szolgálja, mint fenyegeti a közjót, aki pedig a felvilágosodást értelmetlennek tartja, az egyszerűen és durván ki akarja hajítani összes vívmányát: a toleranciát, az észszerűséget, az emberiséget, a kritikus gondolkodást stb.

Az utóbbi évtizedben a holokauszt emléke a fentieknél komolyabban és jóval pozitívabb módon befolyásolta az emberi jogokkal (tömegmészárlással, etnikai tisztogatással, népiirtással és más erőszakos cselekedetekkel) kapcsolatos tudatosságot, beszédet és gyakorlatot. Ennek köszönhetően a *soba többé* tanulság világméretű parancsolattá lett. 2016 júniusában a genocídiumkutatók hálózata fontos konferenciát tartott Jeruzsálemben. Adama Dieng (az emberirtások megelőzésének kérdésében az ENSZ főtitkár különleges tanácsadója) tartotta a megnyitóbeszédet *A népiirtás megelőzése ma: a múlt tanulságainak alkalmazása az eljövendő generációk megmentése érdekében* címen.

Ez a célkitűzés kétségtelenül hasznos. Ahogy erre azonban David Rieff³⁹ nemrégiben felhívta a figyelmet, azt az empirikus igényt szinte semmi sem igazolja, hogy a múlt tanulságainak hatására kevesebb büntényt követnének el vagy kevesebben válnának áldozattá. „*A soba többé* nemes érzés – írja. – Hacsak azonban nem írja elő valaki – akár vallási, akár világi alapon – a legnyersebb progresszív narratívát, nem bízhatunk abban, hogy a megemlékezések számának növelésével a világot olyanná alakíthatnánk, ahol a népiirtás az emberiség barbár múltjának részévé válik. Másrésztől Santayana⁴⁰ mai örökösei és jogutódai tévednek: sohasem ismétlődik a múlt, legalábbis nem úgy, ahogy feltételezik. Valószínűleg a múlt a jelen a fajsúlyának megfelelően szűrődik át. Auschwitz nem jelentett védőoltást a kelet-pakisztáni események ellen 1971-ben, ahogy az 1971-es vérontás sem használt a kambod-

zsaai vörös khmerekkel szemben, és Kambodzsa sem jelentett semmit az 1994-es ruandai népirtás idején.⁴¹

És ma már, hozzá kellene tennünk, hogy Ruanda sem volt semmilyen hatással a szíriai mészárlásokra. És amennyiben Rieff gondolatmenetének megfelelően a megelőzésen beavatkozást értünk, akkor igazán nem tudjuk, hogy ezt miként tegyük. Amikor 2005-ben az ENSZ békefenntartókat bevetették Líbiában, a helyzet sokkal rosszabbra fordult. Az ilyen intervenciót szokták a „felfegyverzett humanizmus álszent beavatkozásának”⁴² nevezni.

Még mindig itt vannak a mai globalizált világ azon képviselői, akik ragaszkodnak ahhoz, hogy Auschwitz tanulságának egyfajta kozmopolita emlékezetté, univerzális lelkiismeretté és az emberi jogok iránti felelősség alapjává kell válnia.⁴³ Ez önmagában hasznos lehet, bár – ahogy láttuk – a legritkább esetben akadályozza meg az eljövendő kegyetlenségeket. Viszont súlyos ellenvetések is szólnak e forgatókönyv ellen. A holokausztdiskurzus visszhangra talált Izraelben, Észak-Amerikában, Nyugat-Európában és Kelet-Európa egyes részeiben. Indiában, Kínában, Afrikában és az arab országokban azonban nem lett a lelkiismeret meghatározó sarkköve, az itt élők nem érzékelik abszolút erkölcsi vízvázalstónak.⁴⁴ Ez tulajdonképpen eurocentrikus jelenség, melyről nemrég valaki azt állította, hogy meghamisítja az európai identitást és emlékezetet. Ennek az új, kozmopolita kultúrának a megnyilvánulása lehet, hogy a holokausztot mint közös európai, nem pedig sajátos nemzeti emlékként „europizálja”.⁴⁵ Ennek a „deterritorializáló és rekodifikáló” retorikának persze azonnal megjelennek a kritikusai, akik tiltakoznak az ellen, hogy a kozmopolita emlékezet partvonalon kívülre helyezi, trivializálja, vulgarizálja (sőt, akadhat, aki hozzáeszi, hogy dejudaeizálja) a holokausztot: „A véres és kegyetlen történetet megszabadítják történelmi súlyától, már nem tartják annyira botrányosnak, hogy feltétlenül állásfoglalásra késztesse. A holokauszt-történet közéletben való széles körű sikeres terjesztése alááshatja megítélését, folytonos ismételtetése egyre ismerősebbé, végül pedig elfogadhatóvá teszi.”⁴⁶

Függetlenül attól, hogy ki milyen pozíciót foglal el a feszültségekkel teli partikularista-univerzalista megosztottságban, bizonyos fajta tiltakozást vált ki az a manapság rendkívül népszerű és leegyszerűsítő holokausztértelmezés, melyet a jó szomszédság és a tolerancia tanításának nevezhetünk. (Legnyilvánvalóbb példája a Los Angeles-i Wiesenthal Tolerancia Múzeum.) A tolerancia és a sokszínűség elve nem szorul rá arra, hogy a holokauszttal igazolják.

Az emberi értékeket, az erkölcsi eszméket és a tisztességet nem a holokauszt szülte, hanem éppen az pusztította el. Ebben az értelmezésben a holokauszt univerzalista tanításai gyakran üresek, elvesznek az általánosításban és teljesen elszakadnak attól a történelmi valóságtól, amelyet be akarnak mutatni.

Ideje, hogy megvizsgáljuk ennek az összetett kérdésnek konkrétabb példáit. Marrus könyve nyilvánvalóvá teszi, hogy a holokausztból levonható tanulságok száma szinte végtelen, gyakran egymásnak ellentmondanak, változnak és alakulnak, valószínűleg különböző mértékben érvényesek és különböző korosztályok, nemzetek, politikai és ideológiai véleményét tükrözik. Ráadásul „a tanulságkeresés sok esetben valamilyen okból vagy céllal eltorzítja az adott eseményről való tudásunkat”.⁴⁷ A biztonság kedvéért még hozzátesszi: „Meggyőződésem, hogy a holokauszt a rosszról és a jóról való gondolkodás erkölcsi mércéje, és ami még ennél is fontosabb: gondolkodásra késztett a kettő közti szürke zónáról. Hiszek abban, hogy a holokauszt-kutatás a közjót szolgálja. Ugyanakkor harcolok az olyan elképzelések ellen, amelyek olyan recepteket ígérnek, melyek alapján meg lehet konstruálni a holokauszt tanításait – vagy ami még ennél is rosszabb, a holokauszt TANULSÁGAIT... A történelem sosem beszél tiszta, intő hangon a jelenhez... egy percre meg kell állnia annak, aki a meggyilkolt milliók nevében ajánl ezt vagy azt.”⁴⁸ Marrus pontosan látja azt is, hogy a szakemberek gyakran bátoratlanok, sőt zavarba jönnek, amikor egy esemény erkölcsi tanulságairól, tanításairól és végső jelentéséről kérdezik őket. Túlságosan belemerülnek a bonyolult összefüggéseibe. Számukra a kutatás és bizonyítás törvényei is erkölcsi kérdést jelentenek: a történelmi vizsgálgóds komolysága és nyitottsága biztosítja, hogy a holokauszt emléke hitelesen maradjon fenn, ellenállva a számtalan felhasználási kísérletnek.

Nehéz vitatkozni ezekkel az érvekkel. A mítoszgyártás helyett a kutatóknak magát az eseményt kell értelmezniük némi egészséges szkepticizmussal; szigorú, logikus, empirikus elemzésre kell törekedniük a sokszínű (állandóan változó) értelmezésekre és nézőpontokra nyitott lélekkel. A történelem, Marrus szerint, fontos ellentéte a szeszélyes visszaemlékezéseknek. Elismerően hivatkozik Pierre Norára,⁴⁹ aki kvalitatív alapon tesz különbséget történetírás és visszaemlékezés között: „A memoár az élet, az adott társadalmak szüleménye... Állandóan változik, nyitott az emlékezés és felejtés dialektikájára, nem vesz tudomást a folytonos deformálódásáról, és sebezhetővé teszi a manipuláció és a kisa-játítás. A történelem ezzel szemben a már nem lé-

tező dolgok mindig problémás és befejezetlen rekonstrukciója.” Marrus még hozzáteszi, hogy a „történelemtudományhoz szükség van az objektivitásra és a megértés igényére. Ennek eredménye pedig a közös emlékezetből kihullott múlt logikus rekonstrukciója. Ehhez elengedhetetlen a bizonyítékok, összehasonlítások, elemzések, korabeli vélemények ellenőrzése, és az igazság mellett elkötelezett párbeszéd. Ezzel szemben a visszaemlékezések inkább olyan megértésre törekszenek, melyek kárpótolnak, és – különböző egyéni okokból – részei az identitásnak.”⁵⁰

Sok szempontból nagyon vonzó ez a nézőpont, ugyanakkor számomra továbbra is kissé kényelmetlen ez a túlságosan szélesen határvonal a történelem és a visszaemlékezés között, valamint a megtisztított és elszigetelt történelemtudományba vetett hit. Marrus szerint a legtöbb tanulsággal a probléma nem „annak szándéka vagy célja, hanem a holokauszt történetének nem megfelelő ismerete”.⁵¹ A történelmi vállalkozás feddhetetlenségét tisztelni kell, sőt védelmezni, ugyanakkor számtalan olyan részlet akad, ahol a visszaemlékezés szinte elkerülhetetlenül (és sokszor rendkívül kreatív módon) keresztezi a történelemtudományt. A kettőt nem lehet hermetikusan elválasztani egymástól. Úgy látom, hogy a történelemtudomány elkötelezett, sőt etikus foglalkozás vagy hivatás. Nem vitás, hogy a történészeknek mindig kritikusnak (és főleg önkritikusnak) kell lennie, és a lehető leglelküsimeretesebben kell kezelnie a bizonyítékokat és dokumentumokat. A régi, pozitivistá „objektivitás” azonban csupán hiú ábránd. A modern kori és főleg kortárs események kutatása során számtalan extrém, történelmen kívüli megfontolás is felbukkanhat. Az általunk feltett kérdések, és az ezekre adott válaszok, az események elbeszélésének és értékelésének módja – akár tetszik, akár nem – tartalmaz valamiféle önéletrajzi elemet, továbbá közvetlen erkölcsi, politikai és egzisztenciális megfontolásokat.

Három rövid példán keresztül szeretném bemutatni, hogy a szigorúan vett történelmen kívüli, személyes, generációs és nemzeti tényezők miként szivárognak be a történelmi kutatásba, miként működnek és milyen magától értetődő tanításokat hordoznak. A korábban említett hírhedt német történészvita (Historikerstreit) nemcsak a holokauszt előzményeiről és mozgatórugóiról szólt, hanem ugyanennyire célja volt, hogy csökkentse a németek felelősségét és – még hangsúlyosabban – jelezze a zsidók saját felelősségét. A holokauszt és a népiirtás kapcsolatával foglalkozó akadémikusnak tűnő kérdés sok esetben egyértelműen az identitás és az egymással versengő politikai nézetek szélesebb prob-

lémájára mutat. A Saul Friedländer⁵² és Martin Broszat⁵³ közötti 1980-as években zajló feszült vita nemcsak az intencionalista és a funkcionalista történelemértelmezés közti különbségről szólt, hanem két különböző életútról és metapozíciókról. Broszat nemzetiszocializmust historizáló törekvése egyértelműen nem csupán a tárgyyszerű történetírásról szólt. Friedländer szerint Broszat állítása valójában „a legáltalánosabb értelemben vett emlékezetről szól”. A kettőjük „történelemvitája” személyes múltjuk legérzékenyebb pontját is érintette. Broszat véleménye szerint a zsidók mint „áldozatok” (a történész Friedländer is ideértve) képtelenek „objektíven” avagy tudományos alapon írni a holokausztról. Friedländer azonban rámutatott arra, hogy ez kétirányú kijelentés. Mert miért tudnának a hajdani elkövetőkből lett történészek távolságot tartani a múlttól, ha az áldozatok erre képtelenek? Amikor ezt írta Friedländer, még nem tudta, hogy Broszat fiatalon tagja volt a náci pártnak.⁵⁴ És végül, vajon a Goldhagen–Browning-vita nem fonódott össze a különféle lelkesítő univerzalista és partikularista tanulságokkal és archetípusokkal (ami, szerintem, kreatív energiával ruházza fel a történelmi kutatásukat)?⁵⁵ Eltérő történelmi stratégiáink pontosan tükrözik azt a politikai gondolkodást és tanítást, amely írásuk alapját és lényegét képezik. Daniel Goldhagen szerint a holokausztot kizárólag a példátlan német antiszemita kultúrán keresztül lehet értelmezni, mely gyilkos történetének és eszméinek volt köszönhető a majdnem elkerülhetetlen teljes pusztítás; Christopher Browning értelmezésében viszont „hétköznapi” emberek voltak az elkövetők, és hasonló nyomás alatt és feltételek mellett minden átlagember elkövetné ugyanezt.

Marrus ragaszkodik ahhoz, hogy a történelmi kutatást el kell választani a visszaemlékezésektől, a választvonal azonban jóval keskenyebb, mint gondolnánk. „Egy világ választja el azt a megszentelt kutatást, mely a meggyilkoltak emlékét kívánja megőrizni, melyhez szorosan hozzátartozik a gyász, a megemlékezés, az igazságszolgáltatás vagy a következő generációknak szóló figyelmeztetés és az ettől teljesen eltérő elemző munkát, melynek célja a jelen kultúra fogalmaival történő alaposabb megértés” – írja a szerző.⁵⁶ „Hogy világos legyen”, Marrus szerint a történész küldetése az igazság kutatása.

Ha ez működik, akkor nincs ezzel semmi probléma, de kétlem, hogy ez megfelelően működne, és kétlem, hogy ezzel valóban meg lehet ragadni a téma kutatása iránti elkötelezettséget vagy a motivációit, ráadásul nem hagy lehetőséget arra, hogy figyelembe vegyünk a kutatást így vagy úgy, de befolyásoló személyes előítéleteket és politikai körül-

ményeket. Valamiképpen mindig kicsit fedi egymást a visszaemlékezés és a történettudomány, az akadémikus tanulmány és az (akár közösségi, akár személyes) visszaemlékezés. A holokauszt emléke oly mélyen áthatja a kultúránkat és a gondolkodásunkat, hogy a két terület szinte elválaszthatatlan. A valóságban a holokauszt áthatja erkölcsi világképünket, esztétikai látásunkat, gondolkodásunkat és érzelmeinket. A holokauszt már nem lehet a sokféle kutatási terület egyike, vagy a megemlékezés és az elbeszélés kerete. Annnyira áthatja egész életünket, hogy a legjobb, ha kiegyezünk a kölcsönös összefüggésekkel és a téma bonyolult összetettségével.

„A holokausztról szóló legfőbb tanításom lényege – összegzi Marrus –, hogy legyünk óvatosak a tanulságokkal.”⁵⁷ De pont e hatások miatt még a leglelküismeretesebb történészek is – minden figyelmeztetésünk és intésünk dacára – titokban és ellentmondásosan hajlamosak a tanulságok levonására! Az én személyes tanításom az, hogy vegyük számba az összes bűnös cselekedetet, és legyen vezérfonalunk az, amit 1947-ben Primo Levi mondott: „Az a bizonyos szégyenérzet, amelyet a németek nem ismertek; az a fajta, amely a tisztességes embert tölti el, ha a szeme láttára követnek el jogsértést másokon, amely nem hagyja nyugodni, mert túrhetetlen, hogy létezik, hogy visszavonhatatlanul bevonult a létező dolgok világába, és hogy az ember akarata semminek vagy csekélynek, az oltalomhoz mindenképp kevésnek bizonyult.”⁵⁸

Angolból fordította Margitta Nóra

JEGYZETEK

¹ A fejezet első változata 2016. június 14-én hangzott el a Bar-Ilan Egyetemen rendezett *Holokauszt és a paradigmák újrágondolása* című konferencia nyitóelőadásaként.

² Idézi David Rieff: *Praise of Forgetting: Historical Memory and its Ironies*. Yale University Press, New Haven, 2016. 89.

³ Magyarul: A náci kártya. In: *Natural Right and History*. University of Chicago Press, Chicago, 1951. 42–43.

⁴ E könyv 5. fejezetében részletesebben (bár talán ellentmondásosan) írok a történelmi elhivatottság etikai vonatkozásairól.

⁵ Alan John Percival Taylor (1906–1990) angol történész, fő kutatási területe a 19–20. századi diplomáciatörténet. – A ford.

⁶ Michael Marrus: *Lessons of the Holocaust*. University of Toronto Press, Toronto, 2016. 44. Ezt a fejezetet Marrus könyve inspirálta, és sok esetben az ő idézeteire támaszkodom, melyek a Macmillan–Taylor-féle kiadás 11–43. oldalán található.

⁷ Michael Bernstein: *Homage to the Extreme: The Shoah and the Rhetoric of Catastrophe*. *Times Literary Supplement*, 1988. március 6. 6–8. Az idézett szöveg a 7. oldalon található. Bernstein felhívja a figyelmet a katasztrófaretorika néhány el-

lentmondására is, arra, hogy ugyanaz az esemény egyszerre elképzelhetetlen és elkerülhetetlen; egyedülálló és paradigmatis; elbeszélhetetlen miközben folyton erről beszélnek.

⁸ Ezzel a kérdéssel részletesebben foglalkozom az *At the Edges of Liberalism: Junctions of European, German and Jewish History* című könyvem 10–11. fejezetében. Palgrave Macmillan, New York, 2012.

⁹ Emil Ludwig Fackenheim (1916–2003) német származású izraeli reformrabbi, filozófus. – A ford.

¹⁰ The 614th Commandment. *Judaism*, vol. 16, no. 3 (Summer 1967). 269–273. Ez később megjelent Fackenheim esszé-kötetében: *The Jewish Return to History: Reflections in the Age of Auschwitz and a New Jerusalem*. Schocken, New York, 1978. 19–24. Lásd még a *The Commanding Voice of Auschwitz* című, jóval módszeresebb III. fejezetet: Fackenheim: *God's Presence in History: Jewish Affirmations and Philosophical Reflections*. New York University Press, New York, 1970.

¹¹ Michael André Bernstein: *Foregone Conclusions: Against Apocalyptic History*. University of California Press, Berkeley, 1944. 44.

¹² Idézi Marrus 2016. 147.

¹³ Uo. 147–148.

¹⁴ Daniel Greenfield Egyesült Államokban élő izraeli újságíró, blogger. – A ford.

¹⁵ Marrus 2016. 108–109.

¹⁶ Ehud Barak's top 12 zingers and putdowns of Netanyahu and Co. *Haaretz*, 2016. június 17. 2. Ugyanezen a napon a *Haaretz* 1. oldalán az volt olvasható: „Ya'alon és Barak megfenyegette Netanjahut, hogy megdöntik a rendszerét”, amit ő úgy kommentált: „Jelen pillanatban és a belátható jövőben Izrael létét senki sem fenyegeti. Ez a régió legerősebb állama, mely a környező államok és szervezetek felett áll. Ebből kifolyólag, ideje, hogy az izraeli vezetés abbahagyja állampolgárai ijesztgetését és annak hajtogatását, hogy egy második holokauszt leselkedik ránk.”

¹⁷ „Netanyahu beszéde hatalmas vihart kavart: történészek tiltakoznak a miniszterelnök kijelentése ellen, mely szerint a végső megoldás a palesztin vallási vezető ötlete lett volna”: *Historians slam PM's claim that Final Solution was Palestinian cleric's idea*. *Haaretz*, 2015. október 22. 1.

¹⁸ Jehuda Bauer (1926), Csehszlovákiában született izraeli holokausztkutató. – A ford.

¹⁹ *Haaretz*, 2015. 1.

²⁰ Abba Eban (1915–2002) Észak-Afrikában született izraeli politikus, diplomata, nyelvész. – A ford.

²¹ Uzi Meshulam (1952–2013) rabbi, a radikális eitóp zsidók politikai vezetője. – A ford.

²² Erről részletesen írtam a *Culture and Catastrophe: German and Jewish Confrontations with National Socialism and Other Essays* című könyvemben. New York University Press, New York, 1996. 26.

²³ Jehuda Elkana (1934–2012) Jugoszláviában született izraeli történész, filozófus, a budapesti CEU volt rektora. – A ford.

²⁴ <http://timesofindia.indiatimes.com/city/Hyderabad/Var-sity-curriculum-should-reflect-social-realities/articleshow/731616.cms>.

²⁵ Jeshajahu Leibowitz (1903–1994), lett származású izraeli ortodox zsidó gondolkodó, vegyész és biokémikus. – A ford.

²⁶ Moshe Zummerman (1943) izraeli történész. – A ford.

²⁷ Morality in context of Holocaust has long been on IDF's agenda. *Haaretz*, 2016. május 11. 3. A cikk általánosabban foglalkozik az izraeli hadsereg holokausztfelfogásával.

²⁸ Ernst Nolte (1923–2016) német történész, filozófus. – A ford.

²⁹ Ernst Nolte: Between Myth and Revisionism. In: H. W. Koch ed.: *Aspects of the Third Reich*. St. Martins Press, New York, 1985. 36.

³⁰ Ezzel az egzisztenciális és ideológiai dimenzióval foglalkoztam a History, Politics, and National Memory: The German *Historikerstreit* című írásomban. In: William Frankel ed.: *Survey of Jewish Affairs*, Associated University Presses, London, 1988. 222–238. Ebben a kontextusban az egyediség, az összehasonlítás és az analógia az alapvető kérdés. Természetesen Nolte ennél jóval messzebb ment, amikor dühödten azzal érvelt, hogy a holokauszt valójában megelőző önvédelmi lépés volt (ezt az állítást, meglepő módon, szinte alig emlegették az ezt követő heves vitákban). „Aligha tagadható, hogy Hitler joggal hihette, hogy ellenségei [vagyis a zsidók] meg akarják ölni, jóval az előtt, hogy a világ tudomást szerzett volna Auschwitzról” – írja.

³¹ Israel Charny: Holocaust Minimization, Anti-Israel Themes, and Antisemitism: Bias at the Journal of Genocide Research. *Journal for the Study of Antisemitism* 7 (2016). 1–28. Meglepő, de Charny volt az egyik első izraeli tudós, aki a genocídiumok általános kérdéseivel foglalkozó kutatásokat szorgalmazta. Érvelését egy (meglehetősen vitatott) felméréssel támasztotta alá, melynek tudományos megközelítése úgy tűnt, hogy az álláspontját igazolja. Rendkívül részletes, és igen csak szarkasztikus választ jelentett meg Amos Goldberg, Thomas J. Kehoe, A. Dirk Moses, Raz Segal and Martin Shaw: Israel Charny's Attack on the Journal of Genocide Research and its Authors: A Response. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*, vol.10, no. 2 (2016),

³² Daniel Blatman: Yad Vashem has a duty to free the Shoah from its Jewish ghetto. *Haaretz*, 2016. május 19. 4.

³³ Dan Michman – Dina Porat: „A holokauszt példátlan népiértés volt: az a követelés, hogy kizárólag a genocídiumok szélesebb kontextusában vizsgálják a Jad Vashem nyílt vitáin, elfogadhatatlan.” *Haaretz*, 2016. május 30. 3-4.

³⁴ Elkana úttörő és megjelenésekor rendkívül bátor írásának címe: The Need to Forget. *Haaretz*, 1988. március 2.

³⁵ Amin Maalouf (1949) francia nyelven alkotó libanoni író, újságíró. – A ford.

³⁶ Amin Maalouf: *In the Name of Identity: Violence and the Need to Belong*. Arcade, New York, 2012. 40.

³⁷ A kérdéssel átfogóan foglalkozom a kötet 4., *Empátia, ön-életrajz, valamint a történész feladata és szorongása* című fejezetében, valamint a *The Ambiguous Politics of Empathy* című írásomban: Ascheim 2012.

³⁸ A kérdéssel részletesen foglalkozom a kötet 1., *A felvilágosodás dialektikájának új olvasata* című fejezetében. (Magyarul: *Heller Ágnes-ünnep, 90. Múlt és Jövő*, Budapest, 2019. 281–313.)

³⁹ David Rieff (1951) amerikai politikai elemző. – A ford.

⁴⁰ George Santayana (1863–1952) spanyol filozófus, író. – A ford.

⁴¹ Rieff provokatív megjegyzését lásd: Rieff 2016. 83–84.

⁴² Gil Anidjar: *Everything Burns; Derrida's Holocaust*. <https://lareviewofbooks.org/essay/everything-burns-derridas-holocaust>.

⁴³ Daniel Levy – Natan Sznaider: *The Holocaust and Memory in the Global Age*. Temple University Press, Philadelphia, 2006.

⁴⁴ A kérdéssel kapcsolatos legátfogóbb és legkritikusabb írás: Amos Goldberg – Haim Hazan: *Marking Evil: Holocaust Memory in the Global Age*. Berghahn, New York, 2015.

⁴⁵ Gerard Delanty: Models of European Identity: Reconciling universalism and Particularism. *Perspectives on European Politics and Society*, vol. 3, no. 3 (2002). 345–350, 354. <http://dx.doi.org/10.1080/15705850208438841>.

⁴⁶ Alvin Rosenfeld: *The End of the Holocaust*. Indiana University Press, Bloomington, 2011.11.

⁴⁷ Marrus 2016. 139.

⁴⁸ Uo. 11.

⁴⁹ Pierre Nora (1931) francia történész. – A ford.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo. 158.

⁵² Saul Friedländer (1932) izraeli-francia történész. – A ford.

⁵³ Martin Broszat (1926–1989) német történész. – A ford.

⁵⁴ Ezzel a vitával foglalkozom egy esszémben. Steven E. Ascheim: On Saul Friedländer. *History & Memory*, vol. 9, nos. 1–2 (Fall 1997).

⁵⁵ Steven E. Ascheim: *Archetypes and the German Jewish Dialogue: Reflections Occasioned by the Goldhagen Affair*. University of Wisconsin Press, Madison, 2001.

⁵⁶ Marrus 2016. 167.

⁵⁷ Uo. 160.

⁵⁸ Primo Levi: *Akik odavesztek és akik megmenekültek*. Európa, Budapest, 1990. 88. Ford. Betlen János.

Rockenbauer Zoltán

ViSSzaadni az emlékezetnek

*Ki volt Rác Klára, Márffy Ödön barátnője
(?–1944)*

Néhány évvel ezelőtt tanulmányt írtam a *Múlt és Jövő* számára Márffy Ödön festőművész családi hátteréről.¹ Bár Márffyról általában úgy gondolták, hogy nemesi leszármazott, valójában az apját, aki tisztviselő volt, még Márfiként anyakönyvezték, édesanyja, Scheiber Janka pedig izraelita vallású volt. Márffy Ödön tizenkét éves korában – testvéreivel és anyjával együtt – 1890-ben keresztelkedett meg. A testvérek már két-f-ipszilonnal írták a nevüket, és a későbbiekben igyekeztek homályban tartani az anyai ági zsidó származását. A harmincas évekre valamennyien szép karriert futottak be. Ödön elismert festőművész lett, tíz éven át a Képzőművészek Új Társaságának elnöki tisztét is betöltötte. Legkedvesebb öccse, Károly főként színházi területen tevékenykedett, de időközben főlevéltárosnak is kinevezték. Volt rendező, impresszárió, majd a müncheni idegenforgalmi kirendeltség vezetője. Bátyja, Oszkár az egyetemi katedrát választotta, neves nyelvésznek és műfordítóknak számított, és egyebek mellett kormány-főtanácsadóként is dolgozott. Öccsei közül Jenő tisztviselő volt, de fiatalon elesett a fronton, István jogi diplomát szerzett és törvényszéki bíróként ítélt el, húga, Anna pedagógus lett. A Márffy testvérek tartották a katolikus vallást, és később a Rákosi-rendszer idején sem titkolták keresztény identitásukat. Talán Márffy Ödön életében játszott legkevésbé szerepet a katolicizmus, ám 1938. május 5-én mint „keresztény család leszármazottja” írta alá ötvenkilenced magával az első zsidótörvény elleni tiltakozó nyilatkozatot.

A korábban aktív társasági életet élő Márffy 1934 végétől, felesége, Csinszka elvesztése után, visszahúzódott a nagyobb nyilvánosságtól, és ezért szinte alig tudunk valamit magánéletéről a következő tíz évből. A fent említett tanulmányom írásakor annyi volt csak számomra ismert, hogy a vészkorszak idején a nyilasok elhurcolták és meggyilkolták zsidó származású barátnőjét. Sem az eset körülményeiről, sem a szerencsétlen sorsú nő kitérőről nem találtam adatot, és csak feltételezni tudtam, hogy Márffy néhány festményén, illetve két

fotón, amely 1944 tavaszán Márffy kis-svábhegyi villájának kertjében készült, ő látható. Csak nemrégiben került a kezembe Zoltán Gábor *Szlavkó* című esszéje,² amely a háborús bűnös Megadja Ferenc Miklós nyilas „védelem és megtorlásvezető” (később ÁVH-s ügynök, majd emigráns hungarista lapszerkesztő) esetét dolgozza fel a jelenleg rendelkezésre álló, levéltári dokumentumok alapján. Ebben az írásban akadt meg a szemem a következő passzuson: „Márffy Ödön írásos feljegyzéséből tudom – így Zoltán Gábor –, hogy 1944. december 15-én egy Hoffmann nevű másik nyilas vezető társaságában Megadja hallgatta ki a festőművészt és öccsét, Márffy Károly nyugalmazott főlevéltárost, miután behozták őket a festő Szamáca utcai otthonából. Reggeltől este kilencig kellett egy fal felé fordulva állniuk. A kihallgatás végén a két férfit megszarolták: jelentős összeget kellett adományozniuk a nyilasok számára. Őket ezután elengedték, nem úgy a festő zsidó származású kedvesét, akit Megadja a halálba küldött – hogy pontosan milyen úton, azt Márffy Ödön sohasem tudhatta meg.”³

Kutatásaim során korábban nem találkoztam ezzel a feljegyzéssel, és a váratlan információ azonnal olyan nyomnak tűnt, amely új lendületet adhat a tragikus történet feltárásához.⁴

MI TÖRTÉNT MÁRFFYÉKKAL 1944. DECEMBER 15-ÉN?

A zárkózott Márffy nem sokat beszélt a történetekről. Barátjának, Berda József költőnek írta meg 1945. május 1-jén: „Kedves Öregem, immár negyedik helyre költöztem, mióta elkezdődött Buda ostroma. Ezért kaptam csak a napokban kézhez kedves soraidat, a melynek nagyon örültem. Engem sok szerencsétlenség ért. Elvesztettem legjobb emberemet, barátnőmet, a kit legjobban szerettem a nyilasok megölték. Ezekután házam sorsa már kevésbé érdekelt. / Gránát találat, teljes, 100 %-os kifosztás, egyetlen ruhában menekülés stb. stb. ami mindnyájunkkal

megtörtént. [...]”⁵ Személyes jó ismerőse, Zolnay László is csak futólag utal az esetre a Márffyról írt kismonográfiájában,⁶ míg a festő második felesége, Hacker Franciska mintha még bizonytalanabb lenne az ismeretekben, amikor azt mondja: „Csinszka 1934-ben (október) meghalt, utána egy tragikus szerelme volt [ti. Márffy Ödönnek], egy zsidó nő, aki nála bújt, de 1944-ben valaki feljelentette és a Dunába lőtték. Irén vagy Ilona volt [a neve].”⁷

Egyetlen sajtóbeli utalást találtam az esetre, egy bizonyos Monos (vagy Mónus) József, nyilas párt-szolgálatos bűnpere kapcsán írta a *Világosság* 1945 őszén: „Az elvetemült gyilkos saját bevallása szerint 350 zsidót, köztük 80 éves öregasszonyt és gyerekeket lőtt agyon. [...] A gázetteket egy tízes csoport hajtotta végre, amelynek vezére a hírhedt Kun páter, végrehajtó parancsnoka pedig Monos volt. Áldozataik között van Márffy Ödön festőművész menyasszonya is.”⁸ Arra, sajnos, nem derül fény, hogy a név nélkül tudósító újságíró a Márffyra vonatkozó értesülést honnan szerezte. Mónos József népbírószági aktájában – sem a kihallgatási jegyzőkönyvben, sem a vádiratban vagy az ítéletben – nem történik erre utalás.⁹ Elképzelhető, hogy a tudósításban szereplő információ magától Márffytól

származott, hiszen sok újságíró ismert, de az is, hogy nyomozati forrásból, mivel a festő közvetlenül a harcok elültével, 1945. április 5-én az ügyben feljelentést tett.¹⁰ A jegyzőkönyvet a „Náci és nyilas rémtettek kivizsgálására alakult bizottság” titkári hivatalában vették fel, s Márffy Ödön szavait a következőképpen adja vissza a dokumentum:

„1944. december 15-én megjelent Szamáca utca 12. szám alatti lakáson hat nyilaskeresztes férfi, és a ház lakóit (Rác Klárát, hamis papírjai szerint Langer Márta, Bp, 1912 évi születésű, dr. Márffy Károly ny. főlevéltárost és engem) elhurcoltak a Városmajor utca 37. szám alatti nyilas párthelyiségbe. Ott egy folyosón fal felé fordítva sorba állítottak minket. Így kellett reggeltől este kilencig várni a kihallgatásra. Közben hallottuk, hogy a másik szobában, ahol a kihallgatás folyt, a kihallgatandó személyeket pofozták, verték és kiabáltak rájuk. Este kilenc körül került ránk sor. Ekkor egyenként behívtak minket a kihallgató-szobába, ahol kihallgattak arra vonatkozólag, hogy szidtam-e a németeket, nyilasokat, hallgattam-e angol rádióállomást. Öcsémet ugyanilyen módon hallgatták ki. A kihallgatás után a kihallgatást végző Megadja¹¹ és Hoffmann¹² nevű nyilasok kijelentették, hogy megbün-

№.szám.	Név	Hozották.	Születési év	Születési hely	Anyja neve	Rendr.	Áll.fil.csoport	Lakhelye
1	Bokor Géza	pas.vesetős.	1914.	Budapest.	Kesze Ágnes	kat.nem volt.	-	XII.Obadja Gyula u.
2	Hoffmann György	pas.v.n.	1904.	Veteraosa.	Falkács Mária	-	-	1 Fery Oskár u.2
3	Botlik Hugó	pas.ig.v.	1919.	Budapest.	Joskó Julia	-	-	3 BSSüröngi u.3
4	Pehőgyegyi János	pas.ig.v.	1899.	Budapest.	Trischler Teréz	honv.	2.honv.kis.p.konor	1 Tálton u.7-9.
5	Horváth P. Miklós	véd.megt.vet.	1919.	Budapest.	Hujos Anna	tiz.	70.ter.kis.p.úgyvr.	17 Anna u.32.
6	Kassa Vince	véd.megt.vet.	1899.	Poroszán.	Hujos Eszter	tiz.	1/11.Gyulj.Budapest.	4 Csaba u.8.
7	Baloghy László	nagy.vez.	1911.	Sopron.	Liebert Karolin	kat.nem volt.	-	7 Tálton u.9-9.
8	Baloghy László	nagy.vez.	1922.	Sell.	Schlauber Hermina	honv.	7.honv.kis.p.úgyvr.	6 Városmajor u.100
9	Bartóczy Miklós	pas.	1919.	Dombjász.	Sak Eszter	kat.nem volt.	-	4 Cserecsnye u.22
10	Barthóczy László	pas.	1919.	Budapest.	Osály Eszter	kat.nem volt.	-	16 BSSüröngi u.46
11	Dankó Károly	pas.	1925.	Szurdokpályáki.	Stappen Apollonia	kat.nem volt.	-	11 Tálton u.7-9.
12	Gál György	pas.	1905.	Budapest.	Köröndi Katalin	kat.nem volt.	-	11 Kékold u.13.
13	Gönczi Soltán	pas.	1905.	Köröstarcsa.	Koma László	kat.nem volt.	-	15 Wolf Károly u.11.
14	Hajdu Antal	pas.	1910.	Dombrád.	Barna Zsófia	honv.	-	4 Cserecsnye u.22
15	Hajdu János	pas.	1914.	Zsámbék.	Ujor Kálmán	honv.	2.honv.kis.p.kir.konor	17 Hideskúti u.14.
16	Hajdu István	pas.	1910.	Sárospatak.	Barna Zsófia	honv.	106.h.munk.l.j.árás	16 Cserecsnye u.22
17	Kovács József	pas.	1910.	Budapest.	Tina Irén	kat.nem volt.	-	11 Tálton u.7-9.
18	Kovács József	pas.	1919.	Kecskemét.	Pavalka Mária	kat.nem volt.	-	19 Kurviny u.29.
19	Kovács József	pas.	1924.	Kispest.	Wittm Róza	honv.	49.nmvr.kis.p. Debrecen	16 Versei sor 19.
20	Kovács József	pas.	1924.	Szalán.	Burai Rozália	tizs.	5.vártársz. Póla	12 Mese u.11.
21	Kovács József	pas.	1918.	Békés.	Dessé Eszter	kat.nem volt.	-	21 Városmajor u.37.
22	Monos József	pas.	1896.	Békéscsaba.	Bétkó Judit	örn.	2.honv.kis.p.konor	21 Filaszkó u.11.
23	Szabó János	pas.	1900.	USA.	Spasznák Mária	honv.	04.védelm.szertár Ep.	21 Tálton u.7-9.
24	Szabó György	pas.	1892.	Vadna Sztiván.	Spasznák Mária	honv.	24.szab.hb.11.	21 Városmajor u.35.
25	Szodicsák Géza	pas.	1911.	Abonyaloki.	Vásar Róza	honv.	7.földm.11.hagyosa.	21 Sereg u.10.
26	Tinár Zsuzsa	pas.	1920.	Qyermely.	Mócsi Katalin	kat.nem volt.	-	22 Sereg u.10.
27	Varga István	pas.	1902.	Budapest.	Ujor Eszter	honv.	11.honv.kis.p.konor	22 Sereg u.10.
28	Varga József	pas.	1922.	Budapest.	Ujor Mária	örn.	3.kis.p.konor	30 Gy. u.10.
29	Vintér János	pas.	1901.	Jászakszállás.	Salus Róza	honv.zenemv.	20.v.11.44.44.44.	21 Cserecsnye u.11.
30	Vintér János	pas.	1919.	Budapest.	Salus Vera	honv.	101/11.v.11.11.11.11.	21 Cserecsnye u.11.
31	Vintér János	pas.	1919.	Budapest.	Salus Róza	honv.	111.p.kis.p.konor	21 Cserecsnye u.11.
32	Vintér János	pas.	1906.	Budapest.	Salus Róza	honv.	3.földm.11.11.11.11.	21 Cserecsnye u.11.
33	Vintér János	pas.	1910.	Lászlóváros.	Tóth Julia	honv.	106/01.munk.l.j.	21 Cserecsnye u.11.
34	Vintér János	pas.	1910.	Debrecen.	Spasznák Mária	honv.	111.v.11.11.11.11.	21 Cserecsnye u.11.
35	Vintér János	pas.	1900.	Debrecen.	Spasznák Mária	honv.	111.v.11.11.11.11.	21 Cserecsnye u.11.

Budapest Főkerület Pártszolgálat.

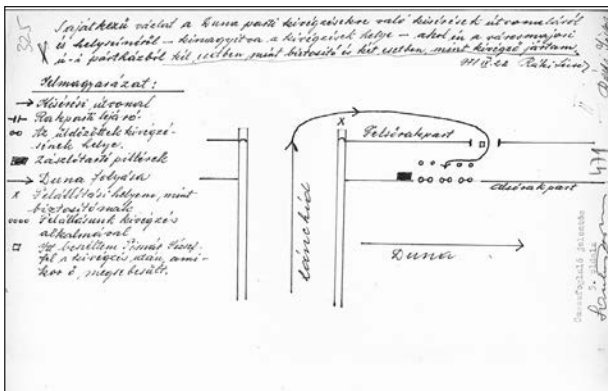
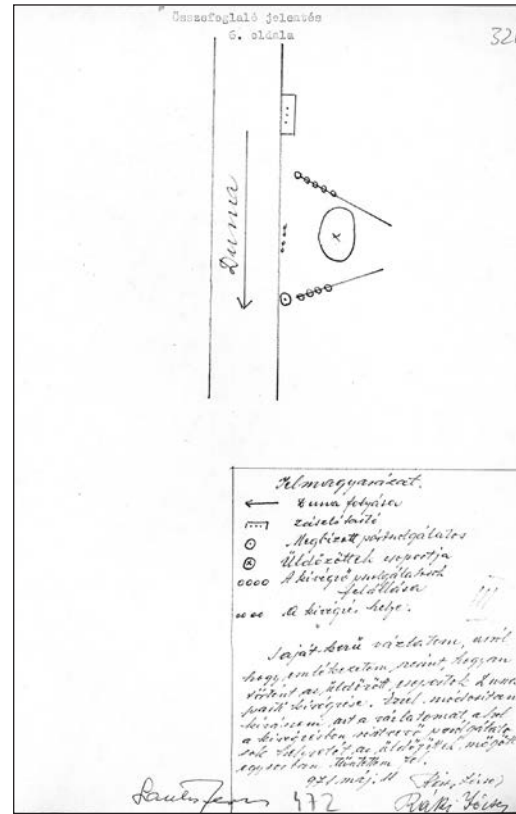
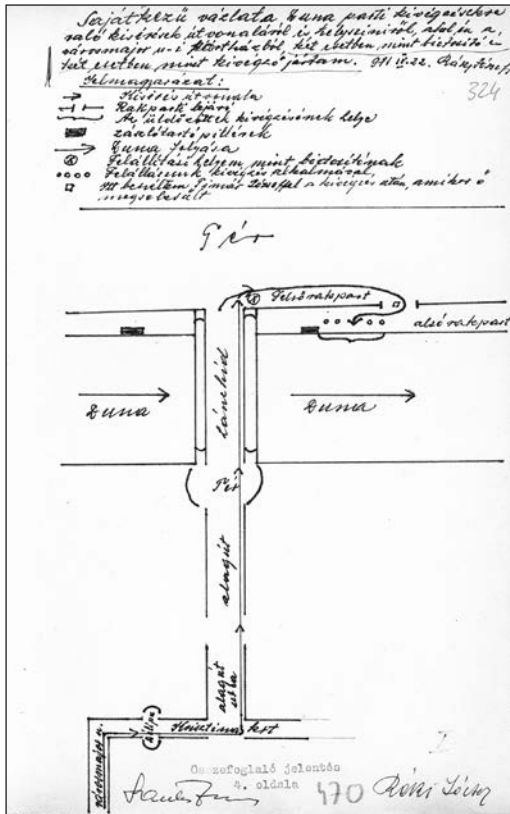
Budapest, 1944. november 30-án.

Előzetes Ellenőrzés

Hoffmann József

A Városmajor utca 37. alatti nyilas pártház pártszolgálatosainak 1944. november 30-án összeállított listája
Budapest Főváros Levéltára, HU BFL XXV 4a.

2019/3

Rákai József vádolt térképvázlata a kitérésről és a kivégzés helyszínéről Budapest Főváros Levéltára, HU BFL XXV 4a.

tethetnének minket, de ehelyett adjunk valamit szociális célra. Így ketten 2000 pengőt fizettünk ki nekik, de erről semmiféle nyugtát nem adtak. Utánunk következett kihallgatásra a nálunk elbújtatott Rác Klára. Őt azonban a kihallgatás után nem eresztették el, és azóta sem került elő. Másnap megpróbáltuk kiszabadítani. Ügyvédekkel betelefonáltattam a párthelyiségbe, de ott csak azt a választ adták, hogy már kiment."

A XII. kerületi nyilas pártszervezet 1944. november 10-én költözött a Városmajor utca 37.-be. A különítményesek karácsonyig tanyáztak ott, majd a

közeledő front miatt jobbnak látták elhagyni a házat. December 25-én átköltöztek az Andrásy út 47.-be, majd egy részük nem sokkal később az Andrásy út 60.-ban működő „Hűség házába” tette át a székhelyét. A XII. kerületi alapszervezetet Dési (Dregán) Miklós vezette, a Városmajor utcai pártszolgálat főnöke Bokor Dénes, helyettese Hoffman György volt. Megadja Ferenc „védelem és megtorlás vezetőként” a zsidók és ellenségesnek minősülő elemek begyűjtésének és kihallgatásának operatív feladatait látta el. A változó létszámú, mintegy negyven pártszolgálatost számláló csoporthoz tartozott a hírhedt Kun páter¹³ is. Az elhurcoltakat, akik túléltek a kínzásokat (illetve nem estek áldozatul az ad hoc kivégzéseknek), innen kísérték át a pesti gettóba, vagy vitték egyenesen a Duna-partra kivégezni. „Amíg a Városmajor utca 37. sz. alatti házban voltam pártszolgálat-vezető – vallotta elfogását követően Bokor Dénes –, addig kb. 12-13 ilyen, Duna-parti csoport elindításáról tudok. Egy-egy ilyen csoport 50-60 személyből állt vegyesen férfiak és nők. Ez idő alatt 550-600 személy lett így kivégezve.”¹⁴

Fényképek az 1971-es nyilasperek vádlottairól
(4-es számmal Tímár József, aki a legrészletesebb
tanúvallomást adta a történetekről)
Budapest Főváros Levéltára, HU BFL XXV 4a.

372

BELTÖRMINISZTERIUM
Vizsgálati Osztály

A 34.BM.302/1971. számú fényképalbum mutatója

1./ sz.	Brunner Tivadar /: Budapest, 1922.november 23., a: Szabó Margit :/
2./ sz.	Rákai József /: Lédabasenyő, 1910.május 5., a: Tóth Julianna :/
3./ sz.	Kreutz Ferenc /: Budapest, 1926.július 10., a: German Ida :/
4./ sz.	Tímár József /: Gyermely, 1904.március 14., a: Batori Katalin :/
5./ sz.	Brunner Oszkár /: Budapest, 1914.április 21., a: Szabó Margit :/
6./ sz.	Kerekes József /: Kecskemét, 1919.november 2., a: Pavolka Mária :/
7./ sz.	Rákai Józsefné sz. Hajnal Erzsébet /: Sátoraljaújhegy, 1912.január 26., a: Veress Erzsébet :/
8./ sz.	Halák Mihály /: Szeged, 1902.július 29., a: Halák Viktória :/
9./ sz.	Brunner Tivadar /: Budapest, 1922.november 23., a: Szabó Margit :/
10./ sz.	Vonház Pál /: Budapest, 1925.december 20., a: Németh Ilona :/

December 15-én is egész nap folyt a zsidó és zsidógyanus, illetve az őket rejtegető polgárok be-
kísérése és kihallgatása. Többek között a svábhegyi
Gestapótól hoztak át egy kisebb, nyolcfős csoport,¹⁵ valamint a Paulay Ede utcából egy textilüzem
pincéjében bujkáló mintegy huszonöt főt. Közöttük
volt Kornitzer Simon is, az üzem üzletkötője, az
egyetlen, aki az aznap esti mézszárlást túlélte. Azo-
kat, akik keresztény származásukat igazolni tudták,
elengedték.¹⁶

Így menekült meg Márffy Ödön és Károly is,
akikről sem az őket feljelentők, sem a nyilasok nem
sejtették, hogy anyai ágról zsidók. De volt okuk
félteni, mert bár származásukat ügyesen titkolták,
akadtak, akik tudták az igazat. Heltai Jenő például,
akinél a német megszállást követő napokban a festő
megfordult, és a *Néma levente* írója fel is jegyezte a
naplójába március 29-én hogy „Márffy, [Bársony]
Rózsi félzsidók, nagyon odavannak.”¹⁷ Igencsak el-
képzelhető, hogy Rác Klára is tisztában lehetett e
ténnyel, de a egyetlen kihallgatás során nem val-

Márffy Ödön: Széken ülő akt, 1943

lott Márffyék ellen. A nyilasok minden elfogott, gyanúsnak tartott vagy lebukott foglyukat – nemre és korra való tekintet nélkül (a nőket, aggokat és a gyerekeket is) – brutálisan megkínozták. A rémtettekre nem térek ki, a periratok bőséggel tartalmaznak hátborzongató részleteket.¹⁸

Az esti órákban a főként férfiakkól és néhány női fogvatartottból mintegy 50 fős csoportot állítottak össze, kettesével összekötötték és elindították őket a Duna-partra. Ezt megelőzően december 10-én volt Dunához kísérés, tehát a csoportban voltak néhány nappal korábban letartóztatottak is. A december 15-i kivégzésről számos beszámoló maradt fent a peranyagokban. Itt most a legteljesebbet, Tímár József pártszolgálatos 1971-ben felvett vallomását¹⁹ idézem:

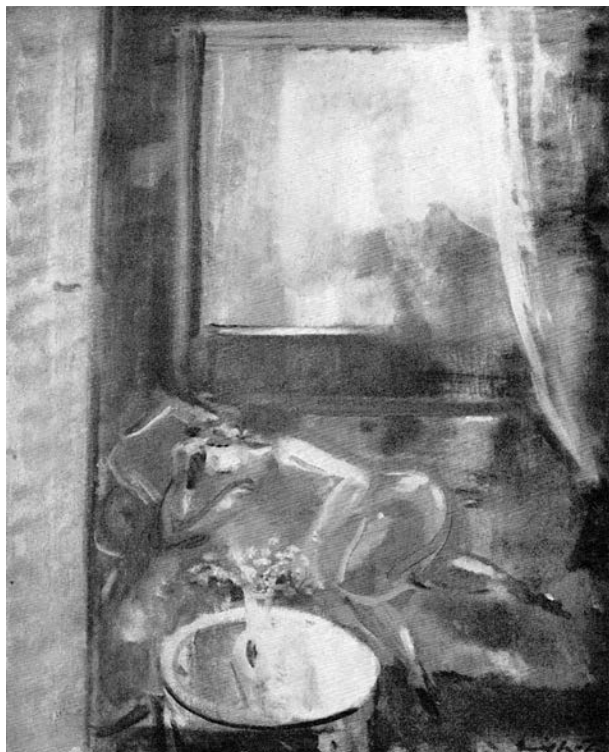
„A nyilasok parancsnoka ekkor Novák nevű pártszolgálatos [Novák András] volt, őt bízta meg

Bokor Dénes az akció teljesítésével. Határozottan emlékszem, hogy rajtam kívül kísérők voltak: Ráki József, Czigány Ferenc, Tuboly Lajos, Mónus János [Mónus József], Szabó Kálmán [Szabó Jenő], Halák Mihály, Kun páter, egy Hajdú nevű [Hajdú János] és egy előttem ismeretlen pártszolgálatos [valószínűleg Kasza Vince].²⁰

Ezen üldözött csoport is vékony ruhában volt öltözve, télikabát egyikén sem volt, és mindnyájan hajadonfőtt voltak. Az indulásnál én a menetiránytól jobbra álltam, hátul a sor mellett. Elöl Novák vezette a csoportot, Kun páter a járdán ment és úgy biztosított. A többi pártszolgálatos az üldözött csoport két oldalán helyezkedve kísért. Nekem ezúttal is karabélyom volt. Úgy emlékszem, Kun páternek, a parancsnok Nováknak, Czigánynak és Tubolynak géppisztolya volt, a többieknek pedig puskája.

A foglyokat a Városmajor utca, Krisztina krt, Alagút utca, a lánchidi Alagúton és a Lánchídon át kísértük a pesti Duna-partra. Ez a kivégzés is ugyanazon a helyen történt, mint az első [a december 10-i] volt, tehát ott, ahol a jelenlegi Roosevelt térre²¹ a rakpartról gépkocsival fel lehet hajtani. A foglyokat a Duna-part szegélyére állítottuk egymás mellé, arccal a Dunának. Amíg a foglyok odaráncigálása folyt, az egyik különálló kb. 30 év körüli fogoly nő pillanatok alatt hozzám rohant és könyörgött életéért. Ezzel szinte egyidőben egy lövés dörrent és éreztem, hogy a lábamat lőtték meg. A mai napig sem tudom, hogy melyik nyilas lőtt, de az biztos, hogy az életéért könyörgő nőt akarta lelőni, és közben az én lábamat találta el. A nőt azonnal visszaráncigálta a partszegélyhez valamelyik nyilas. Én közben a fájdalomtól térdre estem, de ezeknek a másodpercekben Novák »Tűz!« parancsára eldőrdültek a nyilasok fegyverei az áldozatokra. A kivégzők most is 3-4 lépés távolságra álltak fel egymás mellett és úgy nyitottak sortűzet. Én a kivégzők jobbszélén voltam, térdelő helyzetben és kissé hátrább a társaimtól. A »Tűz!« vezényszóra az áldozatokra egy lövést adtam le karabélyomból. Sebesült helyzetem révén pontos, célzott lövést leadni nem tudtam. Tény azonban, hogy minden áldozat a sortűz következtében a Dunába zuhant, a parton senki sem maradt. Arra is emlékszem, hogy a »Tűz!« elhangzása pillanatában egy fogoly férfi a vízbe vetette magát és úszva igyekezett menekülni. A kivégzők több lövést adtak utána, és térdelő helyzetemben én is leadtam, abba az irányba egy-két lövést. Megítélesem szerint minden áldozat a Dunába pusztult.”

A túlélő az a Kornitzer Simon volt, akit a Paulay Ede utcából hurcoltak el délelőtt. Mint az áldozatokhoz tartozó egyetlen szemtanúját az esetnek – és e büntett elszenvédőjét – több nyilas perben is

Márffy Ödön: Szobabelső, 1944

beidéztek. Ő így mesélte el a történeteket:²² „éjjel két óra tájban összekötöztek bennünket kettesével és elindítottak a Vérmező mellett az alagúton át, a Lánchídon keresztül Pestre. A pesti Duna-parton a Ritz szálló előtt a csoportot arccal a Duna felé leültették a rakpartra. Akkor láttam azt, hogy a gyilkosságok sorozata fog elkezdődni. Már előzőleg értesültem, hogy ha éjjel fognak vinni bennünket, akkor biztosan elintéznék. Tudnillik a nyilasházban volt egy fiatal férfi, akinek egy ilyen transzporthoz már egyszer sikerült megszökni és azt mesélte, hogy őket azon a címen vitték el, hogy a gettóba fognak kerülni, azonban a vége a Duna-part lett. Én a fentiek tudatában útközben meglazítottam szjubilincsemet, amely engem egy Winter nevű idősebb férfihez kötött és mire a Duna-partra értünk és ott leültünk, akkor kezem már teljesen szabad volt. Én közvetlenül a víz szélére ültem és lábam a rakpart széléről a víz felé lógott, mintha kezemmel kissé felemelkedve kissé elhúznám magam a parttól és emelkedés közben fejest ugrottam a vízbe. Az ugrás lendületétől kissé messzebb kerültem a parttól, és így az aránylagos sötétben géppisztollyal utánam lövő nyilas a bizonytalan célpontot nem tudta eltalálni. Ezért sebesülés nélkül úsztam le az Erzsébet-híd pesti hídfőig. Kb. egy velem egyidős nő is belekerült a vízbe, aki valószínűleg megsebesülhetett,

Márffy Ödön: Fekvő nő, 1944

mert későn, amikor már a pesti hídfő közelében voltam, az előzőektől külön lövéseket hallottam, valamint a nőnek segélykiáltásait. Ebből következtetem azt, hogy a nőt később agyonlőtték.”

Minden valószínűség szerint Rác Klára is ebben a csoportban lelte halálát. Hogy ő volt-e az „a harminc év körüli nő”, aki Tímár lába elé vetette magát az életéért könyörögve, vagy az eset idején a 36 éves Kornitzer Simonnal „kb egyidős nő”, aki sebesülten zuhant a folyóba, azt nem lehet megállapítani. Márffy élettársa, Rác Klára – legalábbis a hamis papírjai szerint – ekkor 32 éves volt.

MILYEN VOLT RÁCZ KLÁRA?

Márffy Ödön élettársáról – feljegyzések hiányában – e szomorú eseményen kívül több nem ismert. A festő művei között akad azonban néhány, amely meglátásom szerint őt ábrázolja. A húszas évektől Márffy leginkább a környezetét festette – ideértve a külföldi nyaralások emlékeit és a csendéleteket is, amelyekhez döntően a Szamóca utcai kertből származó virágokat és gyümölcsöket használt mintául. Első feleségéről, Csinszkáról, mintegy száz festményt, illetve rajzot ismerünk tőle: megörökítette portréban, jeleneteken és aktban is. Másodjára 1949 tavaszán házasodott, és az akkor 33 éves Hacker Franciskáról (Cseszkáról) ugyancsak készített sorozatot, bár kevesebb és minőségben kevésbé jelentős képet. Kézenfekvőnek tűnik, hogy élettársát is megörökítette a negyvenes években. Csak fekete-fehérben ismert, mivel jelenleg lappang, az az 1944-re datált *Szobabelső* című vászon,²⁵ amely ablak alatt, pamlagon heverő nőt ábrázol, de jó kiindulási ala-

Gegesiék látogatása Márffy Ödön Szamóca utcai villájában, 1944. április;
Janus Pannonius Múzeum, adattár

Forgács Hann Erzsébet és Gegesi Kiss Pál

Márffy Ödön és Gegesi Kiss Pál

Márffy Ödön

Rác Klára (?), Márffy Ödön,
Forgács Hann Erzsébet

Ismeretlen házaspár, Márffy Ödön, Rác Klára (?),
Forgács Hann Erzsébet, Gegesi Kiss Pál

pot jelent, hiszen ha nem is ruhátlanul, de intim helyzetben ábrázolja a fiatal asszonyt. Márffy 1944 júniusában egy olajképpel fizette ki egyik ügyvédjét,²⁴ s ezen a képen ugyanez a nő látható a Szamóca utcai villában, zöld blúzban, háttal állva, amint az ablakon keresztül kitekint a szabadba. E festmény párdarabján a zöld blúzban álló nő az ablak előtti asztalon épp virágcsokrot rendezget. A jelenet bensőséges, az otthon nyugalmát árasztja.²⁵ Hasonló beállítású képet Márffy bő húsz évvel korábban Csinszka-ról is festett, egykori lakhelyükön, a Dráva utcai műteremlakásban.

Portrét egyelőre nem ismerünk róla, de jellegzetes hajviselete – akárcsak Csinszka esetében – a későbbiekben is azonosításul szolgálhat. A családi idillben ábrázolt társ homlokán oldalra fésült frufurja, félhosszú, a nyakba göndörödő, barnásvörös haja feltűnik néhány korabeli rajzon, sőt akvarellben készült akton is.²⁶ Csinszka halála után Márffy sokáig nem állított ki – feltehetően nem is festett – fedetlen testű nőt ábrázoló képet, ám 1943 októberében a KUT tárlatán bemutatott öt művéből kettő is akt,²⁷ melyek gyaníthatóan ugyancsak akkori barátnőjét ábrázolhatják.

A viszonylag csekély számú, de ugyanarról a modellről született alkotás mellett ismert még egy öt képből álló fényképsorozat, amely Gegesi Kiss Pál és felesége, Forgács Hann Erzsébet a Márffy-villában tett látogatása alkalmával készült 1944 áprilisában.²⁸ A szobrásznő kabátján ott világít a zsidók számára e hónap 5-én kötelezővé tett megkülönböztető jel, a sárga csillag. A Márffyval láthatóan egy párt alkotó filigrán asszony két fotón szerepel. Az egyikben szemből, ahol a frivolan előrekapott kis kalapja némileg beárnyékolja mosolygós arcát, a másikon, ami hátulról készült, jól látszik a tarkóra hulló hajfürt. Természetesen, amíg nem kerül elő egy feliratozott alkotás vagy fénykép, addig nem állíthatjuk száz százalékos biztonsággal, hogy ezeken a festményeken, rajzokon és fotókon Rác Klárát látjuk, de a körülmények és az idősödő Márffy habitusa alapján úgy vélem, több érv szól emellett, és semmi ellene.

Vajon ki lehetett Márffy élettársa? Kideríthető-e róla valami? Levéltári és sajtóbeli kutatásaim alapján két azonosítási lehetőség merült fel számomra.

RÁCZ ARTHUR LÁNYA

Rác Arthur neve gyakran felbukkan a nyilas perekben 1945 és 1950 között. Mivel szinte megszállottan kutatott a budai nyilasok után, számos feljelentéssel élt, és tanúként is többször beidézték. Egyebek közt Bugsch Gusztáv, Czigány Ferenc, Fehérhegyi Katalin, Szedlacsek Géza és társai bünpereiben tett tanúvallomást.²⁹ Rác Arthurnak szeméiben indítéka volt rá, hogy bitófára igyekezzen juttatni a Városmajor utca 37. különítményeseit, mivel lányát 1944 decemberében elhurcolták és meggyilkolták Bokor Dénes emberei.

Rauchberger Arthur 1885. december 25-én született, édesapja, Dávid, bádogos volt Budapest VII. kerületében. Nevét – testvérei sorából egyedül ő – 1907-ben Rácra változtatta.³⁰ Kezdetben hivatalnokként, majd építési vállalkozóként dolgozott, neve fel-felbukkan a közlönyökben és a hírlapok gazdasági vonatkozású, mínuszos híreiben. 1922-ben már mint dr. Rác Artúr bank- és értékpapír-ügyletekkel foglalkozó iparüzlet-tulajdonos jegyezte magát.³¹ Felesége (leánykori nevén Grünmandel Sarolta)³² középpolgári zsidó családból származott, és a háztartás vezetése mellett ingatlanügyeket is bonyolított. Egyebek mellett 1935-től a XII. kerületi Bán utca 1/a. számú bérház tulajdonosa is volt.³³ Dr. Rácék a tőzsdei ügyletek, és a bérház üzemeltetés mellett szőnyeget, festményeket is gyűjtöttek, ha a szükség úgy hozta kereskedtek is velük.³⁴

Márffy Ödön: Interieur 1.
1940-es évek első fele

Márffy Ödön: Interieur 2.
1940-es évek első fele

Amikor 1944 júniusában felmérték a budapesti lakóingatlanokat, hogy kijelöljék a csillagos házakat, a Bán utca 1/a minősítése „nemzsidók által lakható” lett, mivel csak a ház tulajdonosa, dr. Rác Arthurné, valamint a 19 főbélő közül egy volt sárga csillag viselésére kötelezve.³⁵ Hogy Rác Arthurné miként élte át a vészorszakot, nem tudjuk. Mindenesetre dr. Rác Arthur a periratok adatfelvételei során mint „nő” és nem mint „özvegy” szerepel,³⁶ és a feleség neve még 1965-ben is felbukkan egy családi gyászjelentésben.³⁷ A bankár elmondása szerint³⁸ ő maga 1945 áprilisában tért haza a fogságból – hogy ez pontosan mit jelent, nem részletezte –, és ekkor kezdett el nyomozni szerettei sorsa után. Hivatalos passzusa volt rá, hogy a már letartóztatott budai nyilasokkal, köztük Kun páterrel, a börtönben beszéljen. Rác az engedélyt Ries István akkori igazságügy-minisztertől szerezte. (A sors kegyetlen fintora, hogy Ries később a kommunista tisztogatások áldozata lett, 1950-ben ávósok verték agyon kihallgatás közben a váci börtönben.) Rác Arthur a Kun páterrel, Kasza Vincével – és más, közelebbről meg nem nevezett, de időközben kivégzett városmajori nyilassal³⁹ – való konzultáció alapján 1947 januárjában tette meg első feljelentését, amelyben egybeként a következőket állítja:

„Alulírott dr. Rác Arthur, bpesti lakos ezennel feljelentést teszek Czigány Ferenc és Szabó Jenő bpesti lakosok (jelenleg a bpesti gyűjtőfogházban büntetésüket letöltő rabok) ellen többrendbeli gyilkosság és rablás bűntette miatt, és midőn kérem ellenük a bűnvádi eljárás megindítását, a tényállást az alábbiakban adom elő. Egyetlen gyermekemet, leányomat és vőmet a nyilasbrigantik 1944 december havában elhurcolták, és a Városmajor utcai nyilasházba vitték. Miután további sorsukról nem tudtam, kutatást folytattam, mi is történt velük. Kun András pátertől, ki azóta méltó földi büntetését elnyerte, sikerült megtudnom, hogy gyermekemet és vőmet, ő és banditársai állítólag legyilkolták. Ezen banditák között, miként vélem közölte, szerepelt a fent említett 2 briganti is.”⁴⁰

Rác Arthur magánnyomozásai és feljelentései a lánya ügyében semmilyen konkrét eredményt nem hoztak, ám tevékenysége fontos szerepet játszott a XII. kerületi nyilasok Maros utcai és Városmajor utcai kórházakban 1945. január 12-én és 14-én elkövetett mérszárlásait⁴¹ feltáró perekben, amivel hozzájárult Czigány Ferenc és Szedlacsek Géza halálra ítéeléséhez. Rácot annak ellenére is szerepeltették a tárgyalásokon tanúként, hogy nem volt jelen egyetlen bűncselekménynél sem, s a vádlotta-

kat korábban sosem látta, valamint azt sem titkolta, hogy elsősorban a lánya halála miatti bosszú vezérli.⁴² Ezt persze a vádlottak és a védelem kifogásolták. Bugsch Gusztáv – aki végül megúszta az akasztófát – fellebbezésében írja: „Dr. Rác Arthur nem közvetlen tanú, csak közvetetten tud állítólag annyit, amennyit előadott. Ez azonban nagyon valóságos. Dr. Rác Arthur maga sem tagadja, hogy leánya elvesztése miatti bosszú vezeti, és ő saját maga nyomozott ki számos nyilas bűncselekményt, csaknem minden nyilas bűnperben megjelen, adatokat szolgáltat és vallomást tesz, ennek következtében joggal feltételezhető, hogy Dr. Rác Arthurt is leánya elvesztése miatti fájdalom vezeti akkor, amikor minden nyilasban gyilkost vél felfedezni és minden nyilasra azt hiszi, hogy leánya gyilkosa. Dr. Rác Arthurt emiatt elfogulatlan tanúnak elfogadni nem lehet, és az általa hallomásból előadott tényeket ugyancsak nem lehet valóknak elfogadni. [...]”⁴³

Dr. Rác Arthur nem érte meg az 1971-es, utolsó nagy nyilaspert, pedig ott a Városmajor utca 37.-ből olyan különítményeseket is perbe fogtak, akiket nem ismert meg a korábbi tárgyalások során, és esetleg tudtak volna valamit mondani a lányával kapcsolatban.

De vajon tényleg Rác Kláráról van-e szó, Márffy Ödön élettársáról? Sajnos, a bankár egyetlen alkalommal sem említi lánya keresztnévét, így nem tudjuk, hogy Klárának hívták-e. 1908 és 1914 közötti születési anyakönyvek közül a lakóhely miatt legvalószínűbbnek tűnő VII. kerületieket végignézve nem sikerült rábukkannom Rác (Rauchberger) Arthur és Grünmandl Sarolta gyermekének nevére. Mindenesetre az apa 27 éves volt 1912-ben, azaz abban az évben, ami Márffy szerint Rác Klára születési dátumaként szerepelt hamis papírjaiban. Ha néhány évvel előbb vagy későbben jött is a világra Rác Arthur leánya, szemre nagyjából egykorú lehetett Márffy Ödön barátnőjével. Egybevág az a fontos tény is, hogy mindkét nőről úgy tudjuk, 1944 decemberében hurcolták el a nyilasok a Városmajor utca 37.-be. Rác Arthur lánya jól szituált, művészetkedvelő zsidó családban nőtt fel, műtárgyaik közt egy időben Rippl-Rónai-festmény is volt, olyan pesti körökben mozogtak, ahol a lány megismerkedhetett Márffy Ödönnel. Ezek az ismérvek erősíthetik a feltételezést, hogy Rác Arthur lánya és Rác Klára (Márffy kedvese) ugyanaz a személy.

Ámde van, ami ellent mond ennek a hipotézisnek. Rác Arthur nemcsak leánya, de veje gyilkosait is kereste. Férjes asszonyról volt szó tehát. Úgy tűnik a bankár szavaiból, hogy együtt élt hites urával, akit mintha vele együtt hurcoltak volna el – mindenesetre így is lehet értelmezni Rác Arthur

egy további kérvényét, amelyben a tőle elrabolt ingóságokat próbálja visszaszerezni:

„Tisztelt Népbíróság! Bokor Sándor és Társai nyilas tömeggyilkosok elleni bűnügyben a nyomozás folyamán nagy mennyiségű ingók foglaltattak le és bűnügyi letétbe helyeztetek. Tekintettel arra, hogy nevezettek gyermekeim legyilkolásakor százazreket érő tulajdonomat képező ingóimat is elrabolták, tisztelettel kérem annak engedélyezését, hogy a letétben lévő ezen ingókat megtekinthessem, hogy nem e ismerem fel bennök tulajdonomat képező tárgyakat. [...]”⁴⁴

Az is figyelemre méltó, hogy Rác sehoh sem említi Márffy Ödönt. Pedig ha tudomása lett volna arról, hogy lánya együtt élt a festővel, vagy legalábbis nála bujkált elhurcolása idején, csak beidézette volna tanúnak. Ezek a bizonytalansági tényezők arra sarkalltak, hogy komolyan fontolóra vegyék egy másik eshetőséget is.

RÁCZ KLÁRA, FRANKFURT JÓZSEFNÉ

Miközben Rác Klára után kutattam a korabeli sajtóban – sokkal kevésbé volt gyakori név egyébként, mint vártam –, rábukkantam egy gyászjelentésre, amelyben „Frankfurt Józsefné szül. Rác Klári” tudatja édesapja elhunytát.⁴⁵ A házastársi kapcsolat, pontosabban a férj neve, azonnal megragadta a figyelmem. Nemcsak azért, mert Frankfurt József építész jeles műgyűjtő volt, és kollekciójában – Csontváry, Mednyánszky, Tihanyi, Vaszary festményei mellett – több Márffy-kép is szerepelt,⁴⁶ hanem azért is, mert azonnal felrémlent, amit jó másfél évtizeddel ezelőtt Barki Gergely művészettörténész kollégám mondott nekem. Barki Frankfurt József unokaöccsénél, a műtárgykereskedéssel foglalkozó Frankfurt Gábornál járt, aki említette neki, hogy Márffy Ödön barátnőjét a nyilasok a Dunába lőtték. Akkoriban megpróbáltam Márffy kapcsán egyébként is felvenni a kapcsolatot Frankfurt Gáborral, telefonon röviden beszélünk, de súlyos beteg volt, nem tudott fogadni, és nem sokkal később sajnos elhunyt.⁴⁷

Rác Klára 1910. április 16-án született a Józsefvárosban, izraelita családban.⁴⁸ Édesanyja leánykori nevén Abeles Sarolta, édesapja Róthról magyarosított Rác Dánielre.⁴⁹ A Monarchia idején népszerű nőruha-kereskedő volt, és amikor 1933-ban meghalt, szép nekrológot írtak róla a *Magyar Divatipar* elnevezésű lapban:⁵⁰ „Meghalt Rác Dániel a régi gárda nagyszerű alakja. Valamikor fogalom volt Rác Dániel neve Budapest–Bécs–Páris divat-

• Rockenbauer Zoltán •

2019/3

VISSZAADNI AZ EMLÉKEZETNEK

1899	1899	Frankfurt József	Frankfurt Nánán	25
1899	1899	Frankfurt József	Frankfurt Nánán	22

Frankfurt József	Frankfurt Nánán	1899. máj. 13.	1899. máj. 13.
------------------	-----------------	----------------	----------------

Frankfurt József születési anyakönyv. Budapest VII. ker. 1899.

Folyószám	A házasságkötés helye és ideje (év, hó, nap)	A vőlegény		A menyasszony		A házasságkötési tanúk családi és utóneve, lakhelye
		családi és utóneve, állása (foglalkozása), vallása, születési helye és ideje, lakhelye	szüleinek családi és utóneve	családi és utóneve, állása (foglalkozása), vallása, születési helye és ideje, lakhelye	szüleinek családi és utóneve	
1	2	3	4	5	6	7
589	Budapest 1932 aug 28	Frankfurt József építész r. kath szül. Budapest 1899. máj. 13. lak. Budapest V Fátma u. 20/b	Frankfurt Nánán néhai Pinkusz Gizella	Rács Klára író szül. Budapest 1910. ápr. 16. lak. Budapest VII Főherceg-láncos 167/4	Rács Dániel néhai Abelas Sándor	Perl Miksa Budapest III Főherceg-láncos 9 Szentos István Budapest VII István út 57

Frankfurt József és Rács Klára esküvője, 1932. augusztus 28.

Házasságkötési anyakönyv. Budapest, V. ker. 1932.

ipari társadalmában. A legfinomabb és legdisztingváltabb konfekciós ízlést képviselte, amely már egészen összeolvadt a szalónszabósággal. A bécsi Zwiebaknál nevelkedett s párisi és londoni segédvei után a Váci-utcában volt igen előkelő vevőkör által látogatott üzlete. Saját műhelye is volt s a régi jó világban 40-50 munkást foglalkoztatott amellyel, hogy egész csomó kisiparost ellátott munkával." Majd bővebb szakmai méltatást követően a nekrológ írója kitér a családra is: „Feleségének hosszú éveken át tartott betegsége⁵¹ egy vagyont emésztett föl, és amilyen mértékben visszavonult emiatt az üzlet személyes vezetésétől, olyan mértékben hanyatlott az, hogy végül – öt éve már – végleg elvesztette azt. Azóta nehéz viszonyok között élt. Egyetlen öröme, leánya, Frankfurt Józsefné volt, akit szintén a szakmának nevelt." Feltehetően a leány,

Klára volt az, aki megpróbálta újra indítani az üzletet, és 1935-ben az övé lehetett az édesapja Kígyó és Váci utca sarkán található eredeti bolthelyiségétől alig pár lépésnyire, a Váci utcában lévő „Rács Klára divatszalonja”,⁵² amelyet egy év múlva azonban már mint „Rács Klára és társa divattermet” egy bizonyos Rács Kálmánné tulajdonolt. A telefonkönyvek 1939-ig tudósítanak a ruhaszalonnak a létéről.⁵³

Rács Klára 1932. augusztus 28-án ment nőül Frankfurt József építészhöz.⁵⁴ Férje 1899-ben született, apja Frankfurt Nánán iparosmester volt, anyja Pinkusz Gizella a háztartást vezette. Frankfurt József 1921-ben katolizált, míg Klára az esküvőre is megtartotta izraelita vallását.⁵⁵ Házasságuk csak néhány évig tartott, de a válásra hivatalosan csak 1941 augusztusában került sor,⁵⁶ közvetlenül azt megelőzően, hogy Frankfurt József újranősült,

Folyószám 1	A bejegyzés ideje (év, hó, nap) 2	A születés ideje (év, hó, nap) 3	A gyermek utóneve, neme, vallása 4	A szülők			A születés helye, ha a születés nem az anya lakásán történt 8
				családi és utóneve állása (foglalkozása), lakhelye 5	vallása 6	életkora 7	
1147	1913 ápr 16	1913 ápr 13	Márta leány n.kat	Langer Károly mérnök Radó Aranka Irén Erzsébet Budapest VI Király u. 82.	n.kat n.kat	33 26	—

Langer Márta születési anyakönyve
Budapest Fővárosi Levéltára XXXIII.1.a.

Folyószám 1	A házasságkötés helye és ideje (év, hó, nap) 2	A vőlegény		A menyasszony		A házasságkötési tanúk családi és utóneve, lakhelye 7
		családi és utóneve, állása (foglalkozása), vallása, születési helye és ideje, lakhelye 3	szüleinek családi és utóneve 4	családi és utóneve, állása (foglalkozása), vallása, születési helye és ideje, lakhelye 5	szüleinek családi és utóneve 6	
1231	Budapest 1936 júl. 19	Holstein Imre festőművész, grafikus ker. Hokava Híradásvizsgáló (Gömrői és Kishonb vár) szül. 1902. január 27. lak. Budapest VI Néjennéhar u. 31.	Holstein Armin Gullmann Imre	Langer Márta kerék. szül. Budapest 1913. április 13. lak. Budapest VI Fokai tér 3.	Langer Károly Radó Aranka Irén Erzsébet	H. Kulal Lajos Budapest VIII Nap u. 23 Kallós Berlalan Budapest VI Deák tere u. 4 21

Holstein Imre és Langer Márta házasságkötése, 1936. július 19.
Házassági anyakönyv. Budapest, VI. ker. 1936.

és elvette Lendvay Márta színésznőt. Lendvay Márta – aki ekkor már mindinkább Legindi Mária íróként szerepelt a nyilvánosság előtt – eredeti neve Langer Márta volt.

Azaz Frankfurt József első feleségét éppúgy Rác Klárának hívták, mint Márffy Ödön tragikus sorsú barátnőjét, második feleségének a neve pedig meggyezik azzal a névvel, amelyen Rác Klára bujkált.

KI VOLT LANGER MÁRTA (LENDVAY MÁRTA, LEGINDI MÁRIA)?

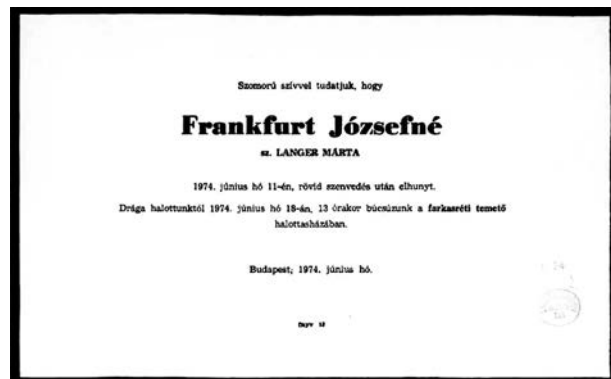
1913. április 13-án született a Terézvárosban, apja Langer Károly, mérnök, anyja Radó Aranka Erzsébet Irén, mindketten római katolikus vallásúak.⁵⁷ Langer Márta érettségi után Bécsben építészetet tanult, majd Budapesten elvégezte a színiakadémiát. 1934-től a Nemzet Színház, majd a Magyar Szín-

ház tagja. „1936-ban fedeztek fel mint színésznőt – mesélte utóbb a *Film, Színház, Irodalom* című lapban.⁵⁸ – A »Méltóságos asszony« »Hirschfeld«-jét játszottam az Andrásyúti Színházban és egyik napról a másikra mindenki tudott rólam. Egyed Zoltán azt írta »A Reggel«-ben – még ma is elpirulok, ha eszembe jut –, hogy nem szabad rólam kritikát írni, mert a tehetségem minden bíráló fölött áll. Női Chaplinnek nevezett és hasábos interjúban mutatott be a pesti közönségnek. A gázsimat fel-emelték, sokéves szerződést kaptam és röviddel a bemutató után férjhez mentem életem első nagy szerelméhez.” Férje Gömör Imre festőművész lett. A Gömör felvett név, és a festő tágabb születési helyére, Gömör vármegyére utal. Zsidó családban született, eredeti neve Holstein. Lendvay (Langer) Márta beleegyezett, hogy születendő gyermekeik is valamennyien a férje vallását kövessék.⁵⁹

Erre azonban nem került sor, mert a színésznőt váratlan balszerencse érte: „A »Magdát kicsapják« című film egyik főszerepét rám osztották, de a vászon bizony kicsire zsugorodott a nagy szerep – folytatta a színésznő. – Az ötödik felvételi napon összeestem, mentőkocsi vitt a Szent István-kórházba s azután három esztendeig feküdtem ágyban, legcsekélyebb reménye nélkül annak, hogy valaha egészséges, dolgozó ember lehessen. Felbontották a szerződéseim, és felbomlott egy életre kötött szerződés is: a házasságom. Elváltam, szabadabb tettem az uramat, mert nem akartam, hogy ő, aki egészséges, fiatal lányt vett feleségül, élete végéig beteg asszonyhoz legyen kötve.” Gömör Imre 1939-ben kivándorolt Franciaországban, és ott is telepedett le. Házasságukat „házastársi elhagyás” címen bontották fel 1940-ben.⁶⁰

Hogy Lendvay (Langer) Márta mikor és hogyan ismerkedett meg Frankfurt Józseffel, csak találgatni lehet. Kétségtelen azonban, hogy festő férjének (és így feltehetően ő magának is) törzshelye volt a Fészek,⁶¹ ahová Frankfurt József is járt. „Frankfurt József építészmérnökként volt a Fészek Klub tagja, és itt ismert meg képzőművészeket is. A harmincas évektől kezdve egyre szorosabb barátságuk alakult ki, és stabil gyűjtőjükké vált” – írja Ébli Gábor a magyar műgyűjteményekről szóló könyvében.⁶² Megjegyzendő, hogy megalakulásától a Fészek törzshelye volt Márffy Ödönnek is, így történetünk szereplői valamennyien innen is ismerhették egymást.

A színésznő már három éve volt súlyos beteg, amikor, úgymond, „elkezdődtek a csodák. Jött valaki, leült az ágyam mellé és azt mondta, hogy szép vagyok, okos és jó és betegen is többet jelentek a számára, mint a világ összes egészséges asszonyai

Frankfurt Józsefné szül. Langer Márta gyászjelentése

együttvéve – folytatja élete regényét Lendvay (Langer) Márta anélkül, hogy kimondaná a gavallér nevét, de tudjuk, csakis második férjéről, Frankfurt Józsefről lehet szó. – Megkérte a kezemet. Visszautasítottam. Okultam a tapasztalataimon és nem akartam még egy tragédiát felidézni. De ő nem nyugodott, meg a válaszomban. Azt mondta, ha csak azért nem leszek a felesége, mert beteg vagyok, akkor meggyógyítat. És elkezdődött az orvoszarándoklás. Volt olyan nap, hogy egyszerre három komoly egyetemi tanár úr állt az ágyam mellett. Végül egy szerény kis doktor jött, olyan »doktorbáccsis« orvos, keveset beszélt és két hónap alatt talpraállított.”

A színészi pálya kényszerű elhagyásával és az írói elkezdésével 1941-től új művésznevet választott magának: könyveit Legindi Máriaként jegyezte.⁶³ 1941 őszén ment feleségül Frankfurt Józsefhez, és élete végéig jóban-rosszban mellette maradt. A fordulat éve után ugyanis írói karrierjét már nem tudta folytatni, férjét pedig később perbe fogták.⁶⁴ Frankfurt Józseffel egyazon évben, 1974-ben halt meg. Gyászjelentésén a „Frankfurt Józsefné, sz. Langer Márta” név szerepel.⁶⁵

KÖVETKEZTETÉSEK

A világháló térhódításával jelenleg aligha akad olyan ember abból a budapesti körből, amelyhez Márffy Ödön is tartozott, akiről ne lehetne valamiféle nyomra bukkanni a digitalizált napilapokban, közlönyökben, cím- és telefonjegyzékekben, anyakönyvi kivonatokban, gyászjelentésekben. Az internetes keresések összekapcsolva a könyvtári és levéltári kutatásokkal, relatíve jó eredménnyel kecsegtetnek egy keresett budapesti polgár megtalálásához az elmúlt bő száz esztendőre visszamenő-

Márffy Ödön: Akt fátyollal, 1940-es évek

Márffy Ödön: Ülő akt, 1943 körül

leg. Az ilyenformán azonosítható, izraelita vallású, korban és földrajzi hely tekintetében a történetbe illeszthető Rác Klára nevű személyek száma erősen korlátozott. Jelenlegi ismereteim alapján a két eshetőség közül, az utóbbit, Frankfurt József első feleségét tartom valószínűbbnek, hogy megegyezik Márffy Ödön meggyilkolt kedvesével. Míg Rác Arthur lánya esetében – akinek tragikus halála ugyan lényegében azonos az általam keresett Rác Klaráéval – találunk a hipotézis ellen ható adatot (nevezetesen, hogy úgy tűnik, férjével együtt hurcolták el), Frankfurt Józsefné esetében pillanatnyilag nincs ilyen diszkrépancia.

Kétségkívül bizonytalansági tényező, hogy nem ismerjük pontosan Rác Klára sorsát azt követően, hogy elvált Frankfurt Józseftől. A házasság felbontását ugyan csak 1941-ben jelentették be hivatalosan, de az építésznek Lendvay (Langer) Mártához fűződő viszonya mutatja, hogy már korábban megromlott a házasságuk. Márffy Ödön a harmincas évek második felében szinte bizonyos, hogy ismerte a műgyűjtő Frankfurt Józsefet, ha máshonnan nem, a Fészek Klubból. Az is valószínű, hogy a

klub társasági rendezvényein, amelynek egyikén-másikán Frankfurt is szerepet kapott,⁶⁶ a felesége is megjelent.

Márffy Ödön barátnője, Rác Klára – akárcsak Frankfurt felesége – zsidó volt. Az 1944. évi 1240. M. E. számú, „a zsidók megkülönböztető jelzéséről” szóló kormányrendelet értelmében köteles lett volna viselni a sárga csillagot, de inkább a bujkálást választotta. Márffy tekintélye – akinek anyai ági zsidó származása széles körben nem volt ismert – egy ideig védelmet jelentett számára. A német megszállást követően azonban hamis papírokra volt szüksége, ha el akarta kerülni a gettót, illetve a deportálást.

Frankfurt József, aki ugyan maga is zsidó volt, de több mint húsz éve katolizált, társadalmi összeköttetésein keresztül igyekezett segíteni honfitársain a bajban, miként ezt Heltai Jenő naplójából tudjuk. Még 1944 novemberében – tehát bőven a nyilas hatalomátvétel után – is járt a budapesti Gestapónál Heltai érdekében.⁶⁷ Sejtésem szerint ő lehetett az, aki az első feleségén oly módon próbált meg segíteni, hogy saját, második feleségének „személy-

azonosságáról” állította ki számára a „nemzsidó származást” igazoló okmányt.⁶⁸ Erre leginkább azért nyilhatott mód, mivel Legindi Mária író nő eredeti családi neve (Langer) ismeretlen volt, azt lehetett róla tudni csak, hogy Lendvay Márta színésznővel azonos. Ami a születési dátumban mutatkozó kis eltérést illeti, Márffy ugyan a rendőrségen 1945 áprilisában úgy emlékezett, hogy Rác Klára hamis papírján Langer Márta születési éve 1912 (és nem 1913), azonban, mivel nem a saját személyi adatairól volt szó, egy évet tévedhetett is a bejelentésnél. Márffynál egyébként sem ritka az ilyen pontatlanság.

Hogy ki lehetett az a gazember, aki a festőt és élettársát feljelentette, valószínűleg már sosem derül ki. De Rác Klárát talán vissza tudtuk adni az emlékezetnek.

JEGYZETEK

¹ Rockenbauer Zoltán: A hetedik te magad légy! Márffy Ödön titka és a Nyolcak. *Múlt és Jövő. Új folyam*, 2016. 2. sz. 35–54.

² Zoltán Gábor: Szlavko. *Holmi*, 14. évf. 2014. 6. sz. 662–670.

³ Uo. 667.

⁴ Ezúton is köszönöm Zoltán Gábornak, hogy a szöveg levéltári forrását megadta. Továbbá köszönöm Tasnádi Ákosnak, a Fővárosi Levéltár szakreferensének a levéltári kutatásban nyújtott segítségét. – R. Z.

⁵ Márffy Ödön levele Berda Józsefnek. Budapest, 1945. május 1. MTA Kézirattár. Ms 6028/492.

⁶ „1944 őszén, a nyilas uralom idején, megrendítő egyéni csapás éri: elveszíti a hozzá legközelebb állók egyikét.” Zolnay László: *Márffy*. Budapest, Corvina, 1966. 25.

⁷ Márffy Ödönnek Hacker Franciska közlése. 1984. január 7. Kratochwill Mimi kéziratosa jegyzete.

⁸ 350 gyilkosságot ismert be Kun páter cinkosa. *Világosság*, 1945. szeptember 15. 2.

⁹ Mónos József népbírói aktája. Budapest Fővárosi Levéltára, HU BFL XXV.1.a 2788/1945.

¹⁰ Márffy Ödön bejelentése 1945. ápr. 5-én a „Náci és nyilas rémtettek kivizsgálására alakult bizottság” titkári hivatalában. Jegyzőkönyv. Budapest Fővárosi Levéltára, HU BFL XVII.2.19. doboz 37./a csomó.

¹¹ Megadja Ferenc Miklós, védelem, és megtorlásvezető (1919–1980).

¹² Hoffmann György pártszolgálat-vezető helyettes (1904–?).

¹³ Kun András (1911–1945): kiugrott, illetve kizárt minorita szerzetes, a Városmajor utcai nyilasok leghírhedtebb alakja, számtalan gyilkosság és embertelen kínzás résztvevője, sőt kezdeményezője. Kun páterről bővebben lásd Csonka Laura: Egy minorita szerzetes a nyilasok szolgálatában. Kun András élete. *Múlt és Jövő. Új Folyam*, 2015. 4. sz. 89–101.; Pelle János: A nyilas terror Budán. *Valóság*, 2015. 10. sz. 65–87.; Budai-S. Balázs: *Kun Páter. A reverendás gyilkos. A nyilas korok legbírhatóbb alak-*

jának nyomában. MPB Hungary, Budapest, 2016; Kurucz Ádám: Kun Páter a 21. századi történetírásban. *Létünk*, 2017. 3. sz. 173–193.

¹⁴ Bokor Dénes kihallgatási jegyzőkönyve. 1945. április 2. Csatolt dokumentum. Budapest Fővárosi Levéltára, HU BFL XXV 4a. Fővárosi Bíróság, büntetőperes iratok, 1971. év. 2680. doboz, Brunner Tivadar és tsai, V. dosszié. 1933.

¹⁵ Hellinger Antal kihallgatási jegyzőkönyve, 1948. március 22. Budapest Fővárosi Levéltára, HU BFL XXV.1.a 3355/1948, Bokor Sándor és társai. 256.

¹⁶ Kornitzer Simon tanúvallomása Gáncsos Zoltán vádolt ügyében. 1948. április 9. Budapest Fővárosi Levéltára, HU BFL XXV.4.a 1024/1951: Szedlacsek Géza és Czigány Ferenc btt. (Bokor Sándor és tsai.) 106.; Feljegyzés Justh Ferdinándné született Farkas Irén meghallgatásáról. 1971. április 20. Budapest Fővárosi Levéltára, HU BFL XXV 4a. Fővárosi Bíróság, büntetőperes iratok, 1971. év. 2679. doboz, Brunner Tivadar és tsai, V. dosszié. 1673.

¹⁷ Heltai Jenő: *Négy fal között. Naplójegyzetek 1944–1945*. Magvető, Budapest, 2017. 32.

¹⁸ A Városmajor utcában történt kegyetlenkedéseknek a tanúvallomások alapján készült irodalmi feldolgozását lásd Zoltán Gábor: *Oryia*. Pesti Kalligram, Budapest, 2016.

¹⁹ Összefoglaló jegyzőkönyv Tímár József terhelt kihallgatásáról. 1971. május 26-án. Budapest Fővárosi Levéltára, HU BFL XXV 4a. Fővárosi Bíróság, büntetőperes iratok, 1971. év. 2678. doboz, Brunner Tivadar és tsai, II. dosszié. 657–658. – A gyilkosságot Tímár huszonhét év távolából december 16. este teszi, de a többi beszámoló, különösen a megmenekült Kornitzer Sándor többrendbeli vallomása bizonyítja, hogy az eset december 15-ről 16-ra virradó éjszakán történt.

²⁰ A nevek pontosításához segítséget nyújt a Városmajor utca 37. alatti nyilas pártház pártszolgálatosainak 1944. november 30-án összeállított listája: Csatolt dokumentum. Budapest Fővárosi Levéltára, HU BFL XXV 4a. Fővárosi Bíróság, büntetőperes iratok, 1971. év. 2680. doboz, Brunner Tivadar és tsai, V. dosszié. 1935. – Kasza Vincét Kornitzer Simon említéi vallomásaiban.

²¹ 1944-ben Ferencz József tér, 2011-től Széchenyi tér.

²² Kornitzer Simon tanúvallomása Gáncsos Zoltán vádolt ügyében. 1948. április 9. Budapest Fővárosi Levéltára, HU BFL XXV.4.a 1024/1951, Szedlacsek Géza és Czigány Ferenc btt. (Bokor Sándor és tsai.) 106.; lásd még: Kornitzer Simon ügy. In Budai-S. 2016. 64–65.

²³ Repr.: Zolnay 1966. 32. t. – Márffy a háború után a festményt a középén levágta, és az álló formából fekvőt készített, meghagyva egészben a nőalakot. – Életműkatalógus-számok: 6.8.1; 6.8.2. (Rockenbauer Zoltán: *Márffy. Életműkatalógus / Catalogue raisonné / Complete work*. Maklár Artworks, Budapest–Paris, 2006. 375.)

²⁴ A jelenleg külföldi magántulajdonban lévő festményhez mellékelte levél szerint: „Csak ma kaptam kézhez Ügyvéd úrnak Óvári ügyvéd úrhoz intézett levelét, a melyben arról értekezik, hogy ügyvédnoki díjazása fejében hajlandó tőlem egy képet elfogadni. Levelében közölt feltételeinek megfelelően még a mai postával feladtam Ügyvéd úr címére 5 db festményemet szíves kiválasztás végett. [...]” Márffy Ödön levele dr. Buzás Lajosnak, Bánffy-Hunyadra, Budapest, 1944. június 28. Magántulajdon. – A festményt 2018-ban felvettem az életmű-katalógusba a 6.11.2-es számon.

²⁵ Életműkatalógus-szám: 6.11.1 (Rockenbauer 2006. 376.).

²⁶ Életműkatalógus-számok: G 2.8.2.2.3.1; G 3.2.1.7; G 3.2.2.6; G 3.2.2.7 (uo. 388.; 390.; 391.).

²⁷ Budapest, Nemzeti Szalon: Képzőművészek Új Társaságának kiállítása, 1943. október 31. – november 14. [Kiállítási katalógus] 136.; 138. kat. sz.

²⁸ A látogatásról készült öt fotó közül a négy első publikációját lásd *Gegesí Kis Pál műgyűjteménye*. Szerk. Nagy András. Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 2010. 52–53. A fényképek a Janus Pannonius Múzeum adattárában találhatóak.

²⁹ Budapest Főváros Levéltára, HU BFL XXV.1.a 569/1945: Czigány Ferenc; HU BFL VII.5.e 20285/1949: Bugsch Gusztáv; HU BFL VII.5.e 18029/1949: Fehérhegyi Katalin; HU BFL XXV.4.a 1024/1951: Szedlacsek Géza és társai.

³⁰ Lásd RácZ Arthur családfáját: <https://www.geni.com/people/Arthur-Racz/600000048143001823>; A névváltoztatást közli: *Budapesti Közlöny*, 1907. 06. 146.; *Pesti Napló*, 1907. június 26. 23.

³¹ *Központi Értesítő*, 1921 (46. évfolyam), 1921. 06. 16., 21.

³² Vö. Budapest Főváros Levéltára, HU BFL VII.188.a 1923–0023, RácZ Artúrné dr., 1923 (Személyrekord).

³³ Lásd többek közt: Ezeket az ingatlanokat adták el ezen a héten Budapesten. *Újság*, 1935. március 31. 41.

³⁴ Dr. RácZ Artúr az 1930-as évek végétől a Bajza utca 56. 1. em. 1. számú lakásban lakott. A festményekre, szőnyegekre, porcelánokra feladott, olykor név nélkül hirdetőik azonosításában a korabeli telefonkönyvek (cím és telefonszám) segítenek. Lásd egyebek mellett: a *Pesti Hírlap* hirdetéseit közt: 1938. április 17. 18.; 1943. február 23. 10. 1944. január 16. 9.

³⁵ Lakás-adatszolgáltatási ívek: Bán utca 1/a. Budapest Főváros Levéltára, 1944. HU BFL IV.1420.r – XII. kerület – Bán utca – 1/a.

³⁶ Lásd egyebek mellett: Tanúvallomási jegyzőkönyv Cziganó és társai ügyében, 1947. december 22. Budapest Főváros Levéltára, HU BFL XXV.1.a 569/1945: Cziganó Ferenc. 25.

³⁷ Lásd Gyulai Lászlónak – RácZ Arthur unokaöccsének – gyászjelentését: *Magyar Nemzet*, 1965. június 17. 6. – RácZ Arthur nincs a gyászolók között, tehát ekkor már ő sem lehetett az élők sorában.

³⁸ RácZ Arthur vallomása. B.III. 1024/1951/40 sz. Jegyzőkönyv. Készült háborús bűntett miatt Cziganó Ferenc és társa ellen indított bűnügyben a budapesti megyei bíróságnál Budapesten 1951. évi március hó 1. napján tartott nyilvános tárgyaláson. Budapest Főváros Levéltára, HU BFL XXV.1.a 3355/1948. Bokor Sándor és társai. I. dosszié, 319.; Valamint ld. még Cziganó Ferenc fellebbezése: uo. II. dosszié, 498.

³⁹ 1945 júniusától 1946 végéig a városmajori nyilások közül halálra ítélték és kivégezték Bokor Dénest, Kun Andrást, Vidra Mihályt, Tuboly Lajost, Bittner Mihályt, Mónus Józsefet, Dunkel Károlyt, Fehérhegyi Jánost és Torma Józsefet.

⁴⁰ Dr. RácZ Arthurnak budapesti (VI. Bajza u. 56. sz.) lakosnak feljelentése Cziganó Ferenc és Szabó Jenő (a bpi. gyűjtőfogházban büntetésüket töltő) rabok ellen. Budapest Főváros Levéltára, HU BFL XXV.1.a 569/1945: Cziganó Ferenc, 25., 78–79.

⁴¹ Az említett kórházak elleni támadásról lásd egyebek mellett: Budai-S. 2016. 70–82.; Simontornyai-Scheiber Mária – Gazda István: A budai Városmajor utcai Bíró Dániel Kórház története. *Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények*. Budapest, 2014. 159–182., 226–229.

⁴² Fehérhegyi Katalin tárgyalásán például így fogalmazott: „Én a nyilások kegyetlenkedése következtében egyetlen gyermekemet és vőmet elvesztettem. Ezért a felszabadulás után, hogy őket megbosszuljam, kutattam a gyilkosok után magánúton és sikerült is a nyilas-gyilkosok kiderítésében tevékenyen részt vennem.” RácZ Arthur vallomása. B.IV. 1006/1949/90 sz.

Jegyzőkönyv. Készült háborús bűntett miatt fehérhegyi Katalin ellen indított bűnügyben a budapesti népbíróságon, Budapesten 1949. évi október hó 13. napján tartott nyilvános tárgyaláson. Budapest Főváros Levéltára, HU BFL VII.5.e 18029/1949 Fehérhegyi Katalin, 19.

⁴³ Bugsch Gusztáv fellebbezése, 1950. június. Budapest Főváros Levéltára, HU BFL VII.5.e 20285/1949 Bugsch Gusztáv, 147. – Hasonlóan védekezett RácZ Arthurral szemben Cziganó Ferenc is.

⁴⁴ Dr. RácZ Arthur bpi (Bajza u. 56. sz) lakosnak kérelme Bokor Sándor és tsai bűnügyben. Budapest Főváros Levéltára, HU BFL XXV.1.a 3355/1948, Bokor Sándor és társai. 574–575.

⁴⁵ *Esti Kurír*, 1933. március 31. 4.; *Magyarország*, 1933. március 31. 6.; *Pesti Napló*, 1933. március 31. 2.

⁴⁶ Márffy életművét az Ernst Múzeumban bemutató tárlatra Frankfurt József hat képet kölcsönzött: *Márffy Ödön festőművész gyűjteményes kiállítása. 1958. május 24 – július 6.* [katalógus], Ernst Múzeum, Budapest, 1958. [festmények:] 91, 92, 94, 95; [grafikák:] 20, 88. kat. sz. – Frankfurturra vonatkozóan lásd még: Ébli Gábor: *Magyar műgyűjtemények 1945–2005*. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2006. 114.; Takács Gábor: *Műgyűjtők Magyarországon. A 18. század végétől a 21. század elejéig*. Kieselbach Galéria és Aukcióház, Budapest, 2012. 162.

⁴⁷ Frankfurt Gábor özvegyével felvettem a kapcsolatot, de ő személyesen nem ismerte férje néhai nagybátyját, Frankfurt Józsefet, és RácZ Kláráról nem tudott felvilágosítást adni.

⁴⁸ RácZ Klára születési anyakönyvét egyelőre nem sikerült megtalálni, de Frankfurt Józseffel kötött házasságának anyakönyvi bejegyzései tartalmazzák személyi adatait (lásd lejjebb).

⁴⁹ RácZ Dánielre vonatkozó legfontosabb személyi adatokat lásd *Halotti anyakönyv. Budapest, VII. ker. 1935.* 87. n. 518.: RácZ Dániel. – Digitalizált fotója elérhető a világhálón: Hungary Civil Registration, 1895–1980. <https://www.familysearch.org/frontier/search-bifrost/image/index?owc=https://www.familysearch.org/service/cds/recapi/sord/collection/1452460/waypoints> [a továbbiakban: HCR 1895–1980].

⁵⁰ Meghalt RácZ Dániel. *Magyar Divatipar*, 1933. 4., 11.

⁵¹ RácZ Dánielné, Abeles Sarolta 1929. augusztus 1-én 44 éves korában hunyt el szívbetegségben. Lásd Halotti anyakönyv. Budapest, VII. ker. 1929. 205. n. 1230. – Digitalizált fotója elérhető a világhálón: HCR 1895–1980.; gyászjelentését lásd *Az Újság*, 1929 augusztus 3., 4.

⁵² Vö. „Tanulóleányokat azonnalra felvesz RácZ Klára divatszalonja. Váczi ucca húsz.” *Frisz Újság*, 1935. szeptember 22. 14.

⁵³ „RácZ Kálmánné dr.-né, a RácZ Klára és társa női divatterem tul. IV. Váci-u. 20.” *A budapesti és Budapest környékén lévő m. kir. távbeszélő-bálzatok előfizetői és nyilvános állomásainak betűrendes névsora, 1936. május*. Hivatalos kiadás. Budapest, 1936., 274.; valamint az 1939-es Hivatalos kiadás, 348.

⁵⁴ Frankfurt József és RácZ Klára esküvője, 1932. augusztus 28., Házasságkötési anyakönyv. Budapest, V. ker. 1932. 197. n. 582. – Digitalizált fotója elérhető a világhálón: HCR 1895–1980.

⁵⁵ Frankfurt József 1921. március 10-én katolizált Budapesten, a Terézvárosi plébániatemplomban. Keresztlevelelének száma 431/1921. Lásd Frankfurt József születési anyakönyvében az „utólagos bejegyzések” rovatot: Születési anyakönyv. Budapest VII. ker. 1899., 283. n. 1691. – Digitalizált fotója elérhető a világhálón: HCR 1895–1980.

⁵⁶ „A házasság felbontatott (Budapesti kir. tszék 1 P. 37.308/4 – 1941 sz. végítélete). 1941. aug. 30.” – Utólagos be-

jegyzés Frankfurt József és Rác Klára házasságkötési anyakönyvében.

⁵⁷ Budapest Fővárosi Levéltára XXXIII.1.a. Állami anyakönyvi másodpéldányok levéltári gyűjteménye. 1431. sz. köt. VI. ker. 1913. Születések. 192. n. 1147. – Digitalizált fotója elérhető a világhálón: HCR 1895-1980.

⁵⁸ Két érdekes regény. Az egyiket az Élet írta, a másikat Legindi Mária. *Film, Színház, Irodalom*, 1941. 44. sz. (október 31–november 6). 29.

⁵⁹ Lásd Holstein Imre és Langer Márta házasságkötése, 1936. július 19. Házassági anyakönyv. Budapest, VI. ker. 1936. 411. n. 1231. – Digitalizált fotója elérhető a világhálón: HCR, 1895-1980.

⁶⁰ Vö. Budapest Főváros Levéltára, HU BFL – VII.155.a – 1940 – 0232. A jogszolgáltatás területi szervei. Rónay Tibor közjegyző iratai.

⁶¹ Gömörnek gyűjteményes tárlata is volt a Fészekben, ahol egyebek mellett feleségéről, Lendvay Mártáról kiállított olajképet is bemutatott. A tárlatról szóló igen kedvező kritika: Gömöri Imre kiállítása a Fészekben. *Esti Kurír*; 1938. április 3. 12.

⁶² Ébli 2006. 114.

⁶³ *Panna és a földi nők*. Dante, Budapest, 1941.; *Szeretni szabad*. Dante, Budapest, 1942.; *Cvillár egy égővel*. Grill, Budapest, 1948.

⁶⁴ Harmadik könyvének megjelenését követően a *Szabadnép* vitriolos kritikában pellengérezte ki Legindi Máriát, majd egy

év múlva már egyenesen mint a megszűnt régi világ negatív példáját említette Losonczy Géza államtitkár. (P): A Hét könyvei. *Szabad Nép*, 1948. június 23. 6.; Az év végéig háromszorosára növeljük az 1938. évi könyvkiadást. Losonczy Géza elvtárs sajtótájékoztatója a magyar könyvkiadás hatalmas távlatairól és az idei könyvnapokról. *Szabadnép*, 1949. május 25. 5.; – Frankfurt József ellen 1957-ben hecckampány indult a sajtóban, csalással, üzérkedéssel, okirathamisítással vádolták. Lásd egyebek mellett: Lakásleválasztással panamázó mérnök és társai az ügyészség előtt. *Népakarat*, 1957. november 15. 8.; Egy álmérnök üzelmei. *Népszava*, 1961. február 11. 7.

⁶⁵ Frankfurt Józsefné szül. Langer Márta gyászjelentésének digitalizált fotója elérhető a világhálón: *Hungary Funeral Notices, 1840–1990*. <https://familysearch.org/search/collection/1542666?collectionNameFilter=false>.

⁶⁶ A Korcsmáros Nándor szervezte „Művészcsere”-programon, amelynek keretében nagyszabású bálakat is rendeztek a Fészekben, az egyik vacsorán Frankfurt Józsefet kérték fel borgazdának. Lásd. Ma halottam. *Esti Kurír*; 1938. július 29. 10.

⁶⁷ Heltai Jenő: *Négy fal között. Naplójegyzetek 1944–1945*. Magvető, Budapest, 2017. 225, 347.

⁶⁸ A m. kir. minisztérium 3400/1944. M. E. számú rendelete a nemzsidó származás igazolása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1944. szeptember 8. 205. sz. 3–4.

Veszprémy László Bernát „Hungarista nagy papunk”?

*Közéleti viták Prohászka Ottokár szellemi örökségéről
a harmincas–negyvenes évek Magyarországon*

Prohászka Ottokár katolikus székesfehérvári püspök, író és politikus 20. századi tevékenysége heves vitákra ad okot a történészek között, melyek időről időre újra fellángolnak. Ennek oka – többek között –, hogy Prohászka vezette be a 20. századi politikai közbeszédbe a *hungarizmus* kifejezést, melyet később a hazai nemzetiszocialisták, elsősorban a nyilasok tettek a magukévá. A közelmúltban kiváló tanulmány jelent meg Fazekas Csaba tollából a *Múltunk* folyóiratban,¹ mely részletesen elemezte a prohászkai hungarizmusértelmezést. Ez a munka azonban pusztán a fogalom genezisére szorítkozik, és nem vizsgálja a lehetőséget, hogy milyen hatást gyakorolt Prohászka a későbbi nyilas mozgalomra. Más, a kérdéssel foglalkozó történészek – például Ungváry Krisztián vagy Karsai László – megelégedtek azzal, hogy rámutattak: Szálasi Ferenc szóhasználatára hasonlított Prohászkáéra.² Paksy Zoltán és Paksy Rudolf Prohászkát Szálasi inspirálói között tartják számon.³ Meggyőződésünk, hogy releváns kérdésfelvetés a prohászkai örökség körül a harmincas–negyvenes években zajló közéleti csaták vizsgálata. A tanulmányunk során megvizsgált közéleti viták forrásai arra engednek következtetni, hogy a korabeli közéleti szemléző okkal feltételezhető kapcsolat létét Prohászka hungarizmusa és a nyilas hungarizmus között.

Alapvetően nehéz kérdés a politikai eszmetörténeti hatások kimutatása, hiszen a nevekkel való dobálózás még nem feltétlenül bizonyítja, hogy egy ideológus befolyással volt vagy lehetett egy későbbi mozgalomra. Makray Lajos katolikus pap és legitimista képviselő helyesen látta meg, mikor azt mondta, hogy „elmondhatjuk Prohászka Ottokár munkáiról azt, hogy íme, a könyv, melyben ki-ki megleli a maga dogmáit”.⁴ Ékes példája ennek a tény, hogy Prohászka Ottokár nevével nemcsak a nyilasok éltek, de az ellenzőik is: a szocialista Buchinger Manó, a későbbi zsidómentő kispap Varga Béla, a liberális Rupert Rezső és egy kevésbé fontos ügyben Rassay Károly, illetve a nyilasokkal szemben álló keresztényszocialista Bangha Béla,

Prohászka Ottokár teológus, országgyűlési képviselő,
Székesfehérvár megyés püspöke
Történeti Fényképtár | Magyar Nemzeti Múzeum

Lendvai István és Közi-Horváth József mind-mind idéztek a püspök írásaiból, igazolandó saját hungarizmusellenes álláspontjukat.⁵ Az utóbbi két író egy „valódi”, a nyilas iránytól mentes prohászkai hungarizmus mellett tört lándzsát,⁶ Lendvai pedig egyenesen „teljességgel jogosulatlan kísérletnek” nevezte a Prohászkára való hivatkozást a nyilasok részéről. Szerinte az egyént felülíró kollektívizmus, az állam öncélúságának elve, a vér mindenhatósága, illetve a faji antiszemitizmus nem képezte részét a prohászkai gondolatvilágnak.⁷ Jellemző módon a faji antiszemitizmus kérdése volt a legfontosabb vitatéma Prohászka hívei két táborának. Remekül illusztrálja ezt az a szóváltás, mely a már említett Makray Lajos atya és a nyilas Maróthy-Meizler Károly között zajlott a parlamentben. Makray a – semmivel sem vállalhatóbb – vallásos antiszemitizmus alapján maradván azzal érvelt, hogy a zsidóságot meg kell téríteni, ezen álláspontját Prohászkával támasztva alá:

„**vitéz Makray Lajos:** Ezt hirdették egyházi és világi részről egyaránt. Hivatkozni méltóztatott [Maróthy] Prohászka Ottokárra. Én abban a

kellemes helyzetben vagyok, hogy Prohászka Ottokár Összes munkáit nemcsak ismerem, hanem át is tanulmányoztam (**Maróthy Károly:** Mi is!), én Prohászka Ottokárt igen sokszor hallgattam (**Maróthy Károly:** Mi is!), ennek következtében én ismerem Prohászka Ottokár szellemiségét és lelkeségét, (**Maróthy Károly:** Mi is!), annak a Prohászka Ottokárnak szellemiségét és lelkeségét, akit az ő felfogásával homlok-egyenest ellenkező irányzatú emberek hívnak saját álláspontjuk igazolására segítségül.”

Makray Prohászka azon szavait idézte, miszerint „van sok-sok elem a zsidóságban, amely cseppet sem zsidó vallású és ezeknek meg kell könnyítenünk az áttérést. Nyitnunk kell nők és férfiak számára katekizáló iskolát, tartani kell részükre miszsiókat és fel kell őket venni és meg kell őket tartani nagy szeretettel a kereszténység és a magyarság kebelében”.⁸ Maróthy azonban azzal támadta meg érvelését, hogy az idézet 1918-ból származik, és hogy a püspök későbbi írásaiban már mást vallott:

„**Maróthy Károly:** Az igen t. képviselő úr hivatkozott Prohászka Ottokárra, de képviselőtársunk jól tudta, hogy melyik időpontból szabad még Prohászka Ottokárra hivatkoznia. Megkérdeztem tudniillik, hogy melyik évből való Prohászka Ottokár-féle idézetről van szó. Azt válaszolta: 1918-ból. Képviselőtársamnak teljesen igaza van. Prohászka Ottokárnak 1918-ban még ez volt az álláspontja, de 1918 őszén, az őszi forradalom idején és azután, a vörös-zsidó-bolsevista forradalom után Prohászka Ottokár megváltoztatta álláspontját és nyíltan kimondta: tévedtem, faji kérdés a zsidókérdés. (Úgy van! Úgy van! a szélsőbaloldalon.) Ha tehát jóhiszeműen akar igen t. képviselőtársunk előhozakodni Prohászka Ottokár tekintélyével, akkor kötelessége lett volna e mellé az idézett mellé odaállítani Prohászka Ottokárnak a zsidókérdésről 1919-ben kelt munkáját, amelyben megmondja, hogy igenis tévedett és faji kérdésről van szó, amelyet nem lehet a kereszténységgel jobbra vagy balra elfordítani. (Úgy van! Úgy van! – a szélsőbaloldalon. **Makray Lajos:** Tagadom!) Hiába tagadja.”⁹

Maróthy nem idézte szó szerint Prohászka Ottokár, ám a püspök valóban publikált egy írást, melyben faji alapon határozta meg antiszemita nézeteit.¹⁰ Prohászka nyilasellenes hívei tehát elsősorban idoljuk korábbi írásaiból idéztek, azok közül is ignorálva az erősebben antiszemita részeket (például 1893-as cikkét, melyben a magyarság csontját rágó „fekély-

Prohászka Ottokár
Történeti Fényképtár | Magyar Nemzeti Múzeum

nek” titulálja a zsidókat¹¹). Persze kérdéses, hogy egyáltalán érdekelte-e őket Prohászka alapvető zsidóellenessége, hiszen a keresztényszocialistákat nem valamifajta filozsemitizmus választotta el a nyilasoktól, hanem a kikeresztelkedést tagadó faji kitétel és a németbarát irányultság.

PROHÁSZKA ÉS AZ ANTISZEMITIZMUS KÖRÜLI VITÁK

Annyi azonban bizonyos, hogy éppen a zsidótörvények vitájában és általában az antiszemitizmus témakörében a nyilasok és a nem nyilas antiszemiták előszeretettel merítették Prohászka munkásságából. A nyilas Meskó Zoltán már 1933-ban így definiálta világnézetének meghatározó forrását: „Mi, nemzetiszocialisták [...] Prohászka Ottokár után megyünk [...] [aki] rámutatott a liberalizmus, a nemzetköziség és a zsidóság túltengésére. Azt szokták mondani, hogy a zsidóság kovász és a kovászra szükség van. Rendben van, szükséges a kovász a kenyérben, de ha így megy tovább, végre nem kenyeret, hanem kovászt fogunk enni.”¹² A már említett Maróthy Károly egyenesen az első zsidótörvényrel kapcsolatban állította, hogy a prohászkai gondolatot valósítja meg:

„**[Maróthy-]Meizler Károly:** Azt mondjuk, hogy a zsidókérdés mostani meglátása nagy elégtétel Prohászka Ottokár [...] szellemének, mert igenis, Prohászka Ottokár volt a keresztény világnézet spirituális, Prohászka Ottokár volt az, aki közvetlenül a kommün után tettekkkel akarta megoldani a szociális problémákat [...] ő volt az, aki odaállt és sürgette a zsidókérdés intézményes

megoldását is. Ő volt az, aki nemcsak csörgette ennek a problémának a dióját, hanem fel is akarta törni a diót, meg akarta oldani ezt a kérdést [...] amit ő hungarizmusnak nevezett [...] Akik nem hallgattak Prohászka Ottokár [...] nagy tanítására, azok most egyszerre meglátják a külföldi példákból a zsidókérdés presszáns megoldandóságát és ma itt követelik a kormánytól azt.”¹³

Ugyanő a második zsidótörvény tárgyalása során idézte Prohászkat,¹⁴ a szintűgy nyilas Hubay Kálmán pedig ugyanebben a vitában hozta példának a proházkai hungarizmust:

„Hubay Kálmán: Cselekvésünk fundamentumát [...] Alba Regia nagy püspöke határozta meg ez előtt 21 esztendővel, 1918-ban, mondván: (Olvasza) »Mit akarunk? [...] Meg akarjuk akadályozni Magyarország elzsidósodását. Azt mondom« – írja Prohászka –, »hogy nem volnánk nemzet, s nem volnánk öntudatos faj, hanem ellenkezőleg, végpusztulásra ítélt faj s vágóhídra felhajtott birkanyáj, ha másképp éreznénk, és másképp akarnánk. Antiszemitizmus-e,« – kérdi Prohászka – »ha azt akarjuk, hogy Magyarországon a magyar keresztény nemzet tartsa meg hegemóniáját? Ez nem antiszemitizmus, hanem ez

hungarizmus« – mondja Alba Regia püspöke, és amikor mi ebben az értelemben vagyunk hungaristák és hirdetünk hungarizmust, vajon nem építjük-e a korszerű nemzeti jövőt és nem ágyazzuk-e be az idők végtelenségébe a magyar történelmet? T. Ház! Prohászka Ottokár szellemében vagyunk magyarok, vagyunk hungaristák, vagyunk elszántak és áldozatkészek.”¹⁵

Gürtler Dénes katolikus pap – aki ugyan nem volt nyilas, de erősen antiszemita irányvonalat képviselt – szintűgy a második zsidótörvény vitájában vélekedett úgy, hogy Prohászka tanítása világlík ki a törvény soraiból:

„Gürtler Dénes: T. Ház! Már akkor, amikor lánglelkű és nemes szívű professzoromnak, megboldogult Prohászka püspök úrnak tanítványa voltam, felmerült az országban a zsidókérdés és ő akkor nekünk a következőket mondta: »Amely nemzet jobban szereti az idegent, mint a saját fajtáját, az nem szereti a saját fajtáját, az gyűlöli a saját nemzetét.« »Én nem gyűlölöm a zsidót«, – mondotta a nagy püspök – »de amikor a zsidó boldogul, nekem fáj, ha azt látom, hogy az én testvérem rovására boldogul. A magyar

Nyilas propaganda

Nyilas falfirka vidéken

nem gyűlöl senkit, én sem gyűlölök senkit, én szeretek mindenkit, szeretem: a zsidónak a lelkét is», – mondotta Prohászka püspök – »de ha ezen a szereteten az én népem megy tönkre és én megyek tönkre, ez már nem szeretet, ez már öngyűlölet. Magyar, ne gyűlöld önmagadat« – mondta – »és ne ölj testvér, senkit se, ne öld a zsidót se, de még kevésbé öld meg önmagadat!»¹⁶

A törvényre később Tömböly Dénes kormányparti képviselő Prohászkát idézve kért szigorítást, a nyilas Szöllösi Jenő egyetértő közbekiabálásaival tarkítva.¹⁷ A harmadik zsidótörvénnyel kapcsolatban is a hungarizmus prohászka alapjait emlegette fel Andréka Ödön nyilas vezető – hivatkozásai között helyet adva még Matolcsy Mátyásnak, a holokausztért részben felelős Endre Lászlónak és Benito Mussolininak is¹⁸ –, Maróthy Károly pedig ebben a képviselőházi disputában is Prohászka alapozta felszólalását.¹⁹

Eltekintve azonban a zsidótörvények kérdésétől, a korabeli antiszemitizmus más helyeken is hivatkozott Prohászka. A *Nemzet Szava* című nyilas lap Prohászka halálának tízéves évfordulóját követően írt úgy egy találóan elnevezett cikkben, melynek *A mi gyűlöletünk* volt a címe, hogy a zsidó veszedelemre a figyelmet nem ők hívták fel először. „Nem mi állapítottuk ezt meg, megállapította már Prohászka Ottokár: »A zsidóság idegen, a kereszténységet leszorító, honfoglaló, minket kisajátító idegen hatalom. Tény, hogy általános emberszerető s liberális elvek alapján a kétszerkettő négy dialektikájával megesznek. Már most mit hirdessünk? Azt, hogy az igazság, testvériség, munka haladás? De hiszen ezen győz a rafinériájuk, más lelkiismeretük, talmudi világnézetük!» Így ír a 61-edik életévében lévő Prohászka!» A lap hozzátette még, hogy a püspök szerint „a magyarságot mindenéből kifosztotta [...]

Nyilas falfirka vidéken

Fortepan KÉPSZÁM: 14712 Adományozó: Négyesi Pál

az élelmes Icig [...] a zsidó szellemtelenség”, és hogy minderről az olvasó többet tudhat meg Prohászka *Soliloquia* címmel kiadott naplója második kötetének 16. oldalán.²⁰

Az elítélt háborús bűnös, kormányparti képviselő Károlyi Viktor hasonlóan Prohászka hivatkozott, amikor arról beszélt a parlamentben, hogy „a zsidókérdés sokáig megoldatlanul nem maradhat. E tekintetben hivatkozom minden idők egyik legnagyobb főpapjára, Székesfehérvár lánglelkű püspökére, néhai Prohászka Ottokárra, aki már évtizedekkel ezelőtt felismerte a valóságot, a való helyzetet és a következő intelligenciát fordult a magyarországi zsidósághoz, illetőleg annak egy részéhez (olvassa): »A zsidó Liberális párt fontolja meg, hogy a keresztény nép türelemfonala már eddig is túl van feszítve és hogy könnyen szétszakadhat és akkor bekövetkezhetnek olyan események, amelyeket nem akarok ecsetelni, de *a sors megtalálja útját.*« Ha Prohászka bölcs intelme süket fülekre talál, akkor azoknak a bekövetkezendő eseményeknek az okát, amelyeket ő nem akart ecsetelni, a zsidóság saját viselkedésében keresse, és saját magában keresse az okát annak, ha az ilyen módon bekövetkezendő leszámolás a szükségesnél is kíméletlenebb lesz.”²¹ Egy évvel később ugyanő citálta a püspököt annak bizonygatására, hogy vissza kell fogni a „zsidó sajtót”.²² A szintúgy elítélt háborús bűnös és antiszemita főideológus, Bosnyák Zoltán – ekkor az *Egyedül Vagyunk* szerzője, később a Magyar Megújulás Pártjának tagja – egyenesen külön válogatást is publikált *Prohászka és a zsidókérdés* címmel. Előszavában ezt írta:

Kun András ex-páterék plakátolnak 1944 októberében

„Ma a magyarságnak a zsidóság ellen vívott önvédelmi harca talán új fejezethez érkezett. Ezekben a sorsterhes időkben úgy véljük, Prohászka-hoz kell fordulnunk útmutatásért, hozzá kell fordulnunk biztatásért, bátorításért. Lesznek talán olyanok is, akik az ő tanításai nyomán feleszmélnék és visszanyerik tisztánlátásukat, amelyeket a zsidó sajtópropaganda hatása nyomán már-már elvesztettek és beállnak talán a magyarabb Magyarországért küzdő harcosok rajvonalába. Lesznek, akik ráeszmélnék arra, hogy a zsidóság elleni harc nem idegen eszme-import, még kevésbé újpogányság, hanem félévszázados gyötrő, belső kór elleni védekezés.”²³

A kiadvány Prohászka zsidósággal kapcsolatos szélsőséges megnyilvánulásainak válogatott tárháza lett, a „korrupt, kapzsi szemita fináncszellemtől” a jogrend védésének elvetésén át a vér közösségéről tartott 1924-es beszédéig.²⁴ Bosnyák konklúziója volt, hogy a püspök zsidóellenes írásaival felfegyverezve magukat, melyek „semmit sem vesztek időszerűségükből”, most a – szorosabban nem definiált – „új magyar fajvédő-nemzeti mozgalmakra vár a nagyszerű és felemelő hivatás: Prohászka nemzetpolitikai végrendeletének megvalósítása”.²⁵ Prohászka zsidóellenes írásait bizonyosan rendre idézték a zsidótörvények vitáiban felszólaló nyilasok – és nem nyilas antiszemiták –, illetve előkelő helyet biztosított neki a nyilas sajtó is. Prohászka nevét a nyilasokkal és a németbarát orientációval szemben kritikus jobboldali közéleti szereplők is citálták, mint Bangha, Lendvai vagy Közi-Horváth József. Ők azonban nem filozemita vagy toleráns idézeteket találtak Prohászkanál, hanem az autentikusabbnak vélt katolicizmus és a nemzeti szuverenitás kérdésében szólaltatták meg a püspököt.²⁶ Nem látható tehát, hogy az antiszemitizmussal, faji

antiszemitizmussal szemben hivatkozási alapot nyújtottak volna Prohászka írásai, vagy hogy ilyesfajta érvelésre akár kísérlet is történt volna a nevét felvállaló, nyilas- és náciellenes írók.

PROHÁSZKA ÉS A ZSIDÓSÁG KÁRÁRA TÖRTÉNŐ SZOCIÁLPOLITIKÁRA VALÓ HIVATKOZÁS

Különösen érdekesítő megvizsgálni a zsidóság kárára történő szociálpolitika terén való Prohászka-hivatkozásokat, már csak azért is, mert éppen a fent említett, nyilas- és náciellenes szerzők is vallottak effajta programpontokat. Bangha Béla és Lendvai István is meg voltak róla győződve, hogy a gazdagnak vélt zsidóság vagyonának újraosztása jelenthet megoldást Magyarország szociális igazságtalanságaira.²⁷ Prohászka nemzetiszocialista hívei talán nem is a faji antiszemitizmus terén hivatkoztak rá a legtöbbit, hanem a radikális – és elsősorban a zsidóság rovására történő – szociális intézkedések követelésében. Nehéz lenne vitatkozni Ungváry Krisztián azon megállapításával, hogy Prohászka antiszemitizmusa egyfajta „lázadás volt a kapitalizmussal szemben”,²⁸ már csak azért is, mert ezt maga Prohászka is így látta, amikor a kapitalista rendszer és a zsidók magántulajdon-jogának fölszámolását, illetve az antiszemitizmus és a szocializmus összefogását hirdette.²⁹ Ezen kapcsolatnak kimutatása azonban a múlt rendszer történetírása számára lehetetlen feladat volt, hiszen – Karsai László szavaiival – Marx és Szálasi nézeteinek összevetése „ideológiai aknamezőt” jelentett volna.³⁰ Ungváry Krisztián 2003-ban részletes tanulmányban mutatta be a nyilasok hasonló inspirációit.³¹

Az Andrassy 60., a nyilas párt székháza
Fotó: Történelmi Fényképtár | Magyar Nemzeti Múzeum

Nyilas propaganda Budapest ostromakor
Fortepan KÉPSZÁM: 72922 Adományozó: Lissák Tivadar

A forrásokat megvizsgálva azt láthatjuk, hogy Prohászka fontos hivatkozási alapként szolgált a nyilasok között szociálpolitika terén. Meskó Zoltán büszkén hivatkozott Prohászka mint „szociális püspökre”,³² mint „ideálomra, politikai eszményképemre”. Szociális programját, mely a nemzeti színekre festett antikapitalizmus mintapéldája volt, 1933. márciusi parlamenti beszédében teljes egészében a püspök örökségére alapozta:

„**Meskó Zoltán:** Engedjék meg, hogy Prohászka Ottokár szavaival éljek, akit én nemcsak az első keresztényszocialistának, de az első nemzeti szocialistának is tartok. Ha az ő írásait, [...] megjelent cikkeit olvassuk, azt látjuk, hogy azok olyanok, mintha ma íródtak volna. Azt az előrelátást én még emberben nem láttam, mint boldogult nagy püspökünkben, Prohászka Ottokárban, aki a következőket mondja [...] »Az emberek szegények, mert kifosztották őket, a kevesek elrabolják a milliók keresményét [...] a szegénység világot betöltő éles, rikácsoló protestáció a milliókon elkövetett jogsérelem miatt, amely nem gyógyul be azáltal, hogy a jogviszonyokat paragrafusokba szedik.« Ezt nem ma írták, nem tegnap írták, ezt 30 év előtt írta Prohászka Ottokár.

Teljesen igaza van, 100%-ig igaza van [...] A liberális gazdasági világrendnek következményeképp jöttek létre a kartellek túlkapásai, a nagytőke nemzetközisége, összefogása és ennek kiszákmányoló ténykedése, amely a mai emberiség szenvedését nagyrészt okozza. Lehetetlen állapot az – az ember esze megáll, nem tudja elhinni – amikor az egyik államban tízezer vagonszámra gyűjtják fel a gyapotot, a másikban a mozdonyokat búzával fűtik és a kávé a tengerbe öntik, Oroszországban pedig ezalatt milliószámra pusztulnak el éhínségben az emberek [...] Ennek, a nagy romlottságnak, emberi lezüllöttségnek oka semmi más, mint a nagytőke túlkapása, féktelensége, profitéhsége, amely ellen az utolsó leheletünkig küzdenünk kell, mert ha nem küzdünk, akkor mi pusztulunk el. A kérdés úgy van feltéve: a száz és száz milliók a tízezrekkel és százezrekkel szemben. És akkor a választás nem lehet nehéz. Elsősorban megmentem a száz és százmilliókat és azután törődöm azokkal, akik úgyis tudnak magukon segíteni.«³³

Természetesen vitatható, hogy Prohászka lett volna az „első nemzeti szocialista”, legalábbis 1933-as értelmében. Meskó szavaiból a tőkeellenesség egyértelműen kiolvasható, még ha ezen a ponton a zsidóságra nem is utal. Ebben azonban máshol nem volt hiány. Prohászka már a húszas években is az „igazi szocializmus apostolaként” volt ismert,³⁴ aki „népfelkelést” hirdetett „a zsidó nagykapitalizmus és uzsora” ellen. Bosnyák Zoltán deklarálta Prohászka-tól vezetett írt, hogy „a mai gazdasági rendszer nem keresztény. A pénzmegosztás nem jogos és igazságos. A tőke nagy része nincs a jogos birtokos kezében” a „zsidó pénzszerzésnek következtében”. Ez akár arra is engedhetne következtetni, hogy Bosnyák személyesen nem a tőkét támadta, hanem nem-zsidó kezekben akarta látni a tőkét.

Nyilas propaganda Budapest ostromakor
Fortepan KÉPSZÁM: 79497 Adományozó: Berkó Pál

Szálasi Ferenc nyilas rendezvényen szónokol

Majd átadta a szót: „Mert annyit senki sem lopott és zsarolt, mint a modern zsidó liberális gazdasági rendszer. Ha a művelt körök nem bárgyúk, akkor lerázzák ezt a zsidó jármot.”³⁵ Prohászka szerint a zsidók túlságosan meggazdagodtak a kapitalista rendszerben, és ezért a pénzüket el kell kobozni, illetve át kell adni a magyarságnak (a „keresztényeknek”). Meskónak a szocializmussal való kapcsolatát vizsgálva eljutott a következőkig: „Prohászka [...] akit én Magyarország legnagyobb férjijának tartottam, és akit a legelső nemzeti szocialistának tekintek, azt mondotta: keresztény szocialisták vagyunk; keresztény szocialisták: nemzeti alapon. Én meg azt mondom, hogy nemzeti szocialisták vagyunk keresztény alapon.”³⁶ A fentiek egyeztek Bakó László mint volt hungarista definíciójával a szocializmus és a nemzetiszocializmus közötti különbségről: „A szocializmust az egyik nemzeti alapokon akarta megvalósítani, a másik pedig nemzetközi alapokon. A marxizmus nemzetközi alapokon akarta megvalósítani, egy osztályra építeni.”³⁷

Maróthy-Meizler Károly a püspökre hivatkozott, amikor a „neobarokk társadalom” igazságtalanságait szidalmazta: „Prohászka Ottokárról beszélék [...] az ő hungarizmusa ma is hit és ma is friss program, ezt kellene megvalósítani, és ha tíz éven keresztül ezt megvalósították volna [...] akkor ma nem itt tartanánk. Prohászka szociális lelkét nem látjuk mi ebben a költségvetésben és én azt kérem a pénzügyminiszter úrtól, menjen el és nézzen szembe Prohászka szobrával, nézzen szembe Prohászka tanításaival és tőle megkapja majd a választ az ő költségvetésére. Ez a válasz Prohászka szavai szerint csak egy lehet: A magyar nép elmaradottsága, a magyar nép nyomora rettenetes vád, amely a vezető osztályok mulasztását kiáltja világgá!”³⁸ Szavaiból a Bethlen-rendszer gazdaságpolitikájának elutasítása is következik, effektíve deklarálva, hogy nem értett egyet gazdaságpolitikájával, nem látta keresztényszocialista-fajvédő alapúnak.

Erre további idézetek is utalnak, melyekben Prohászka „feudalizmus”-ellenességére hivatkoztak.

Vajna Gábor nyilas ideológus szintúgy Prohászka-t idézte, amikor radikális földosztást követelt, nem csupán a zsidóság, de a nagybirtokos, „feudális” réteg rovására: „Ott vannak a házhely-parcellák. Házhelyeket adtak, de úgy, hogy a házhelyek pár esztendő múlva a zsidó bankok kezébe jutottak. Ott volt egyetlen hungarista nagy papunk, Prohászka Ottokár püspök aki, amikor a világháborúból a szegény koldus magyarok hazatértek, püspökségének vagyonából – ha jól emlékszem – 3000 katasztrális holdat osztott ki.”³⁹ Beszédét lényegében szóról szóra (a proházkai hivatkozással együtt) megismételte, ezúttal blaszfém módon „krisztusi hungarizmusnak” nevezve a nemzetiszocialista politikát.⁴⁰ Matolcsy Mátyás és Szöllösi Jenő, közismert nyilas politikusok földosztási követeléseik során emlegették fel Prohászka-t,⁴¹ és hasonlóan fogalmazott Maróthy-Meizler Károly, amikor arról szónokolt, hogy „legyen szabad Prohászka Ottokár szavait idéznem, aki azt mondta (olvassa): »A zsidó erkölcsstan az igazságot és vele az erkölcsi erényeket nem ismeri; főelve a korlátlan egoizmus; következőleg zsarol, tipor, szipolyoz könyörtelenül; e tárgyban nem ismer különbséget a jó és rossz között; neki minden jó és becsületes, ami pénzt hoz; akár váltóhamisítás és hamis eskü, akár nadrág-, zubbony-, vagy leánykereskedés. A zsarolás képezi a zsidó birtokszerzés jellegét.«” A klasszikus liberális eszmékkel való teljes szembenállást mutatja a következő szóváltás is, mely Maróthy-Meizler beszéde közben zajlott le: Rupert Rezső bekiabálta, hogy „szegény Deák Ferenc megfordul a sírjában!”. A nyilas képviselő válasza az volt, hogy „nem baj, hogy megfordul, az a fontos, hogy Prohászka Ottokár ne fogjon a sírjában”.⁴²

A Prohászka körül ma kiépülő szubkultúra – mely jellemző módon egyszerre vállalja fel a püspök és Szálasi Ferenc örökségét – pozitívumként emeli ki a munkásságukban, hogy az ősi, tradicionális, feudális értékeket képviselték; kétségtelen, hogy erről sem Prohászka, sem a nyilasok nem tudtak. Az idővel nyilaspártivá állt, ekkor fajvédő alapokon álló *Új Magyarország* publicistája éppen azt méltatta *Prohászka-koszorú* című cikkében, hogy a püspök ostorozta „az ősi intézmények hivatatlan védelmezőit”, és pozitívumként emelte ki feudalizmusellenességét.⁴³ A lap szerkesztője, a később nyilasbarát, ekkor éppen a Bethlen-rendszer maradványait ostorozó Milotay István arra emlékezett vissza, hogy Prohászka szavaiból hiányzott a „kripták dohossága”, azaz szemben állt a rendszerrel, „mely Magyarország koldus népét jászolhoz köti, ott szegényes

abroncon tartja, azután robotmunkájára befogja s a néptől mindehhez türelmet s [...] édes lelkületet vár”. Idézte Prohászka szavait, miszerint „az egyház vesse [vízbe] magát [...] az elnyomott osztályok jeges-tengere felé”, mert „a magyar nép minden téren való hátramaradottsága egy sokszoros vészkiáltás, mely az uralkodó osztályoknak [...] mulasztásait kiáltja világgá”.⁴⁴ Milotay arra is visszaemlékezett egy másik írásában, hogy a húszas évek elején Prohászka kijelentette előtte: „Ha mi a nagyságos és méltóságos urak ellenforradalmát akarjuk megcsinálni, akkor ki se ragasszuk a plakátokat.”⁴⁵ Maróthy-Meizler Károly hasonlóképp azt találta becslendőnek a püspökben, hogy „Prohászka Ottokár azt mondta az uraknak a kormányzása idejére vonatkoztatva, »mi keresztény és nemzeti kurzust, feltámadást akarunk; haladást akarunk, és minden változatlanul marad tovább«. Felteszi a kérdést is, hogy miért van ez így és azt válaszolja: »Azért marad így, – és ezt a jelzőt mondta, ez az ő szava – mert jöttek a ‘rég’ politikusok, és elgáncsoltak mindent«. Valóban, jöttek a régi politikusok és politikai indexre helyezték Prohászka Ottokár szociális hungarizmusát.”⁴⁶ A korabeli nyilas, nemzetiszocialista és fajvédő kiadványok és programpontok vadul feudalizmussellenesek voltak. (Egy kisebb nemzetiszocialista párt magára Prohászka hivatkozott szociális programjának megállapításánál.)⁴⁷ Marschalkó Lajos szemléletes szavaival: céljuk „tönkreverni a liberális-feduális-zsidó frontot”.⁴⁸ Itt nem egyszer felemelgették azt a vádat, hogy – Matolcsy Mátyás szavaival – a magyar uralkodórétteg „a zsidósággal egy véleményen van, össze van vele forrva, sokszor családi, vérségi és főleg pénzügyi szempontból”.⁴⁹ Erről Prohászka is meg volt győződve: szerinte a felső öt százalékot „a beszüremelő idegenség”, azaz a zsidóság fertőzte meg,⁵⁰ máshol pedig kifejtette – szavait a nyilas *Özszelartás* vette át –, hogy a feudalizmusnak még a nyomait is el kell törölni.⁵¹ Naplója hasonlóképp telve van „urazós”, a felső réteget szidalmazó megjegyzésekkel.⁵²

PROHÁSZKA ÉS AZ AUTENTIKUSSÁG VITÁJA

Noha a hungarizmus egyértelműen a nemzetiszocializmus magyarországi válfaja volt, a nyilasok igyekeztek megvédeni saját eszmeiségük „eredetiségét”, és ehhez Prohászka kapóra jött. 1939-es választási anyagukban szerepelt, hogy irányuk „az a koreszme, melyet Prohászka Ottokár püspök évekkel ezelőtt a hungarizmus koreszméjében körvona-

Nyilas propaganda Budapest ostromakor
Fortepan KÉPSZÁM: 72843 Adományozó: Lissák Tivadar

lazott, és amelyet mi a nyilaskeresztes gondolatban viszünk be a gyakorlatba”.⁵³ Szögi Géza nyilas vezérszónok arról beszélt a parlamentben, amikor az idegenség vádjára kellett felelnie, hogy a hungarizmus „valójában nem is új, hiszen csaknem negyedszázados múltja van. Prohászka Ottokár, az aranyhajú püspök használta először ezt a kifejezést [...] [mikor egy zsidó politikus] őt barbár antiszemitizmussal, keresztényietlenséggel vádolta.”⁵⁴ Szöllösi Jenő hasonlóan Prohászka hivatkozva írta *Idegen eszme?* című cikkében, hogy a hungarizmus idősebb, mint a náciizmus.⁵⁵ Kerekes Béla pécsi nyilas politikus kijelentette, hogy „a mi pártunk nem működik idegen eszmék alapján, hanem a hungarizmus gondolatát a lánglelkű magyar püspök, Prohászka Ottokár által körvonalozott gondolatkörre építette fel”,⁵⁶ beszédét máshol is megismételve.⁵⁷ Vágó Béla nyilas ideológus arról beszélt, hogy a nyilaskeresztes mozgalom „fajtudatát Istóczy [Győzőtől] és Méhely professzortól, hitét [pedig] Prohászkaótól kapta”,⁵⁸ s végül a *Nyilas Roham* című lap fogalmazott úgy, hogy „igenis valljuk és hirdetjük”, hogy „[pártunk] lelki vezérének tartja egyházunk díszét, Ottokár püspököt”.⁵⁹ Ennek, mint fentebb utaltunk rá, megvoltak a maga ellenzői. Bangha

Szálasi Ferenc az 1944. októberi nyilas-hungarista hatalomátvétel során

Béla bárányi ártatlanságot látott Prohászka gondolataiban,⁶⁰ Lendvai István pedig több cikkében is felszólalt a szellemi örökség felvállalása ellen. Mint írta, a Prohászka-ra való nyilas hivatkozás „tökéletesen jogosulatlan kísérlet”. Prohászka egy liberálisabbnak tűnő gondolatát is idézte a hazafias zsidósággal való összeforrásról, majd ironikusan hozzátette, hogy „majd adott volna akkoriban ilyen képtelenségért a [szélsőjobboldali] Főszerkesztő Vezércikkíró Úr!”. Hozzátette továbbá, hogy Prohászka szerint az erőszakot sem pártolta. Lendvai szerint a véres és örült Rettegett Iván is Augustustól vezette le magát, „módja pedig megvolt hozzá, mert a halott Augustus nem tiltakozhatott”, de a szellemi leszármazás esetében „a cselekedetek tiltakoznak”.⁶¹ Prohászka sírjának nyilas megkoszorúzását „képmutatásnak”, „farizeizmusnak” nevezte.⁶² Némi önellentmondásba keveredve azonban más-hol Prohászka-ra hivatkozva fejezte ki támogatását az első két zsidótörvény mellett.⁶³

Lendvai és Bangha kritikáját főleg az váltotta ki, hogy a nyilasok a nemzetiszocializmus első magyar hírnökeként láttatták Prohászka-t. Ez a kérdés már a harmincas–negyvenes években is felmerült: a parlamenti naplók több olyan bekiabálást örökítettek meg, mint hogy „Prohászka nem lett volna hitlerista”, vagy, hogy Prohászka ma nem ülne a nyilasok soraiban.⁶⁴ Olyan értelemben vizsgálható Prohászka Hitlerhez való viszonya, hogy a náci politikus már a húszas évek elején aktív volt, rendszeresen szerepelt a keresztényszocialista lapok hasábjain, Mussolini pedig Hitler sikertelen 1923-as puccsa előtt egy évvel került hatalomba. Mindez természetesen véletlenül sem jelenti, hogy Prohászka korai megnyilatkozásai értelmezhetőek lennének a későbbi események (világháború, holokauszt) tükrében. Az 1927-ben elhunyt Prohászka ekkor még aktívan politizált, és nemegyszer ki is fejtette véle-

ményét az olasz és (leendő) német diktátorról. Dacára minden múlt századbéli marxista történetírói kísérletnek, mely „német fasizmusként” aposztrofálta a hitlerizmust, a fasizmus és a náciizmus – elsősorban korai éveik során – még több ponton eltérő eszmék voltak.⁶⁵ Annyi azonban bizonyos, hogy korabeli magyar híveik egyazon jelenség – a kapitalizmus és a „zsidó liberalizmus” ellen való nemzeti felkelés – megtestesítőiként látták Mussolinit és Hitlert, avagy Prohászka szavaival: „1918-ban a »haladás« szégyellnivalónak állította be a nemzet fogalmát. Ha azóta is valahol megmozdul a nacionalizmus, a zsidósajtó valóságos pergőtűzzel árasztja el és varangyméreggel fecskendezi be ezeket a jelentkezéseket. Legyen az akár Mussolini, Hitler, [vagy a náci Erich von] Ludendorff: ázsiai, félvad, vagy egész barbár lesz belőlük a zsidó sajtón keresztül, mert hiszen ezek a férfiak nagy érdekszövetségek ellen mennek.”⁶⁶ Ebből a felvetésből kiindulva a korabeli magyar szélsőjobboldal a hitlerizmus, a fasizmus és a hungarizmus kifejezéseket egymás szinonimáiként használta, általában magyar és német „fasizmusnak” nevezve mind a hármat.⁶⁷

Bizonyos, hogy Prohászka esetenként hivatkozott az olasz fasizmus példájára: „Olasz földön már ez a szellem élteti és ragadja magával a nemzeti ébredést, s ez éneklő indulóját, hogy *giovinezza, giovinezza primavera di bellezza*. Nálunk küszködőbb az élet, nehezebb a munkabírás és az érvényesülés, mert a gazdasági Magyarország is elfoglalt terület, megszállt terület.”⁶⁸ A *Nép* című vehemensen antiszemita keresztényszocialista lapnak – stílusosan – 1922. október 15-én arról beszélt, hogy a fasizmus a bankok elleni harc „és az antiszemizmus helyes útja, és nincs annál hálásabb, eredményesebb antiszemizmus, mint amikor a magyarság szörnyű gazdasági elnyomorodását a maga igazi méreteiben állítjuk a tömegek elé”. Ezért – vélte a püspök - „a fasizmusnak okvetlenül társadalmi szervezetnek kell lennie” amely a pártoskodó nemzetet „egységes organizációba fogja [...] Mindenütt [...] ahol a zsidó előnyomulás jelentkezik, ott ennek a társadalmi értelemben vett fasizmusnak kell ellene frontot képeznie és az idegen próbálkozást csúrába fojtania” – közölte.⁶⁹ 1924-ben a bolsevizmus által tagadott „faji lélek” fontosságáról adott ki nyilatkozatot, hozzátéve, hogy „tévednek, akik azt hiszik, hogy a jelen idők igazi nagy politikusai, teszem egy Mussolini, nem ezekbe a hatalmas erőtevényezőkhöz akasztják bele magukat. Az olasz közgondolkodással szemben élesebb ellentétet el sem lehetne képzelni, történelmi időkhöz visszamenőleg, mint aminő az orosz szovjet világa”.⁷⁰ Az említett év karácsonyán azt a gondolatot osztotta meg olvasóival, hogy „ha mi az erkölcsöt, a fajiságot

akarjuk érvényesíteni odakint, akkor nem becülhetjük le azokat a benyomásokat, azt az *esztétikai fasizációt*, amely ezt a törekvést belülről kívánja megtámasztani”.⁷¹

Itt Prohászka egyfajta faji küzdelem keretébe helyezte a fasiszta jelzõt, és az idõszakban együtt adott elõ Kurt Lüdecke korai náci pártszervezõvel, aki „a rokon német mozgalomról” osztotta meg gondolatait közös hallgatóságukkal.⁷² Tény, hogy Prohászka halála után a náci lapok is hivatkozási alapként kezelték a zsidókérdésben német nyelven megjelent antiszemita cikkeit⁷³ és hogy Meskó Zoltán 1940-ben így értékelte a püspök szerepét európai kontextusban: „Nem kisebb ember állott ott mellettünk, –; amikor mint belügyi államtitkár tettem az ébredõknek fogadalmat – mint Prohászka Ottokár, a nagynevû apostol, a püspök. Ez volt az az idõ, amikor mi kezdtük meg tulajdonképpen Európában a keresztény reneszánsz korszakát, mi kezdtük meg a zsidó szellemiség kiirtását ebben az országban. Sajnos, magunk voltunk az egész világ ellen, s nem vehettük fel vele a küzdelmet [...] azért, mert az egész világ liberalizmusával és zsidó kapitalizmusával állottunk szemben.”⁷⁴ Meskó a kérdés általa vélt eldöntését így fogalmazta meg, amikor egy bekiabálásra – mely szerint Prohászka nem támogatta volna Hitlert – a következõket felelte: „Nem lehet ilyen kicsinyeskedéssel mindent elintézni. Mindig ebbe a kicsinyes pártoskodásba esnek vissza. Százszor megmondtam, hogy mi nem egy párt, hanem egy hatalmas mozgalom vagyunk, hatalmas világnézeti állásponton állunk.”⁷⁵ Prohászka érvelése szerint nem pártokban, hanem egységes európai zsidó- és kapitalizmusellenes lázadásban gondolkodott, és az általa meghirdetett hungarizmust ennek részeként képzelte el.

A HIÁNYZÓ LÁNCSZEM: PROHÁSZKA ÉS SZÁLASI KAPCSOLATA

Amennyiben kísérlet tételne a Prohászka és Szálasi hungarizmusa közötti kapcsolat felállítására, mindenképpen megkérdõjelezné egyetlen „hiányzó láncszem”: a tény, hogy Karsai László szerint a nyilas vezetõ egyszer sem hivatkozott Prohászka.⁷⁶ Ennek ellenére Paksa Rudolf történész vonatkozó monográfiájában arról írt, hogy Prohászka inspirálta Szálasit.⁷⁷ Annyi bizonyosan ismert, hogy Szálasi beszédei során rendre felaggatták a falra Prohászka Ottokár portréját,⁷⁸ Fiala Ferenc, Szálasi sajtófõnöke pedig azt bizonygatta utólag, hogy Szálasi személyes világnézete „Prohászka Ottokár szocializmusában gyökeredzik, mint ahogyan a Hungariz-

Szálasi Ferenc egy pártrendezvényen

mus gondolatát is a nagyemlékű fehérvári püspök vetette fel először”.⁷⁹ Mindezzel kapcsolatban figyelembe kell venni, hogy a püspök és Szálasi ismert olvasmányai között nem nagyon mutatható egyezés,⁸⁰ és Szálasi börtönaplójában felsorolt olvasmányai között nem szerepel Prohászka (helyet kap azonban a nyilasellenes Bangha Béla – igaz, a jezsuita atyának nyolckötetes egyháztörténete, és nem *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című antikapitalista és zsidóellenes filippikája került Szálasi kezébe). Jellemző módon az egyedüli két könyv, amelyet mind a ketten bizonyíthatóan olvastak, a Szentírás és Marx *Tőkéje* volt – utóbbival kapcsolatban egyaránt arra jutottak, hogy sok igazság van benne, de teljes ateizmusa miatt kritizálták. Szálasi 1943-as szegedi beszédében tisztázta is, hogy „kívülről ismerem Marx és Engels munkáit”, melyekben van „igaz és hasznosítható”, és „vitaképes vagyok a legortodoxabb kommunistával is”.⁸¹ Máshol azonban leszögezte, hogy szerinte a marxizmus zsidó érdekeket szolgál.⁸²

Prohászka hatása szintúgy felmerült Szálasinak a zsidókérdésről alkotott véleménye terén. A nyilas vezetõ meg volt róla gyõződve, hogy *aszemitizmus*ának, azaz „zsidómentes” irányultságának a legmegfelelõbb eszköz a politikai cionizmus támogatása, és a zsidó állam háború utáni felállítása Palesztinában vagy valahol máshol.⁸³ Hasonló nézeteket Prohászka is megfogalmazott,⁸⁴ de maga az aszemita kifejezés ismét Banghánál, és nem nála fordult elõ.⁸⁵ Mindazonáltal a szakirodalom nem ismer olyan forrást, ahol Szálasi Prohászka hivatkozott volna, és mostanra okkal lehet feltételezni, hogy ilyen írása vagy szövege nincs. Az egyértelmű kapcsolat tételte tehát Szálasi és Prohászka között jelen források ismeretében nem áll.

Okkal lehet azonban felételezni, hogy a korabeli megfigyelõ – ha csak nem ismerte mélységében a nyilas írásokat és Prohászka írásait – számára Prohászka Szálasiék szellemi kútfõjeként mutatkozha-

tott meg. Amikor a nyilasok nyilvánosan megkoszorúzták Prohászka sírját⁸⁶ és Meskó Zoltán azzal büszkélkedett, hogy szobája falán ott lóg a püspök képe,⁸⁷ amikor Budinszky László nyilas képviselő Prohászka *Iránytű* című válogatott írásainak nyilas-keresztes kitűzővel ékesített példányait ajándékozta tehetséges fiataloknak,⁸⁸ vagy Csia Sándor nyilas képviselő és kivégzett háborús bűnös arról számolt be, hogy betegágyában a Prohászka öszeszt olvasgatta, melyben „csodálatos megállapításokat talált”,⁸⁹ nehéz is lett volna nem látni kapcsolatot a püspök szellemisége és a hungaristák között. A nyilas és nyilasbarát lapok, mint az *Öszesztartás* és az *Egyedül Vagyunk* rendszeres *Prohászka Ottokár írta és Prohászka püspök mondta* című rovatokkal jelentkeztek,⁹⁰ a nyilasokat támogató Oláh György és a hungarista Fiala Ferenc lapszerkesztők pedig gyakorta hivatkoztak rá.⁹¹ A parlamentben tőle idézett a nyilas Rajniss Ferenc,⁹² illetve még további alkalmak során Maróthy Károly⁹³ és Hubay Kálmán is. Utóbbi előszertettel olvasott fel a püspök naplójából⁹⁴ és összes munkáiból,⁹⁵ és ő volt az, aki egy másik, 1939-es beszédében hasonlóságot vélt felfedezni a birodalmi Japán „szamuráj- és busidó-etikája”, illetve Prohászka hungarizmusa között.⁹⁶ Meskó Zoltán további kilenc parlamenti hivatkozását Prohászka Ottokárra és tanításaira csupán helyszűkében nem elemzem.⁹⁷ Más, nem nyilas elítelt háborús bűnösök, mint a notórius cigánygyűlölő Gesztelyi Nagy László⁹⁸ vagy Imrédy Béla szintúgy a püspöktől idéztek beszédeikben.⁹⁹ Imrédy és pártjának Prohászkaéhoz való viszonya külön tárgyalást érdemelne, mely később kutatási irányok lehetséges vonala lehet.

A nyilas *Öszesztartás* nem sokkal a náci megszállás előtt is képzeletbeli beszélgetést folytatott Prohászkaival,¹⁰⁰ a megszállást követően pedig a püspök gyakori hivatkozási alap maradt szélsőjobboldali lapokban.¹⁰¹ Ez utóbbiak valós fényt vetnek arra, hogyan is lehetett értelmezni Prohászka antiszemita örökségét a holokauszt idején. Az *Egyedül Vagyunk* cikket közölte *Katolikus papok a sárga csillagról és a gettóról* címmel, ahol egy a deportálásokat igazoló pap idézte a püspök 1893-as írását. „Mi katolikus elveinket nem változtatjuk – szölte a cikk –, a zsidókérdésben is ugyanazt a megoldást kérjük ma is, amit a magyar faj védelmezői a múlt század legvadabb zsidóimádatában is bátran követeltek: »Kidobni a zsidó mérget a magyar nemzet testéből, túladni a zsidóságon, ahol, és ahogy lehet.«”¹⁰² A cikk lényegében szó szerint idézte Prohászka zsidó mérgező „túladsáról” – ez a mondat *Iránytű* című könyvének mindjárt legelső oldalán szerepel.¹⁰³ Ortutay Elemér görög katolikus teológus és elítelt háborús

bűnös szintúgy a deportálások csúcán cikkezett arról, hogy Prohászka – a „nagy zsidófaló” (pozitív kitétel!) – szerint a „zsidó fekélyt” „nem lehet megtéríteni, beolvasztani a magyarságba”. „Hiába mondja [a zsidó], hogy magyar érzésű. Az én nagy [...] nemzetem harcát nem bízom a zsidóságra” – idézte Prohászka zsidó, igazolandó a „radikális intézkedéseket”.¹⁰⁴ 1944 novemberében Nagy László még a nyilas parlamentben is Prohászka nevét idézte fel, Szálasi Ferenc mellett a magyarság idolként méltatva a püspököt.¹⁰⁵

Tanulmányunkban a Prohászka Ottokár püspökre való hivatkozások az 1930-as és 1940-es évekbeli, nemzetiszocialista, illetve náci- és nyilas-ellenes részről (főleg Bangha Béla, Lendvai István, Közi-Horváth József) történő összeütköztetését vizsgáltuk. Megállapítottuk, hogy a legfontosabb kérdésekben Prohászka nyilasellenes méltatói nem találtak megfelelő kútfőket Prohászka írásaiban. Ügyüket nehezítette, hogy számos zsidóellenes sztereotípiát maguk is osztottak. Megvizsgáltuk a Prohászka zsidósággal kapcsolatos és gazdasági nézeteire való hivatkozásokat a nemzetiszocialisták részéről, és nem találtunk meggyőző forrásokat az ellenoldaltól, amelyekben Prohászka műveinek félremagyarázást tudták volna bizonyítani. Megvizsgáltuk a „prohászkaizmusra” való hivatkozás autentikus mivoltának kérdését is, melynek eredménye, hogy jelen források ismeretében nem lehet felállítani a közvetlen inspiráció tételét Szálasi és Prohászka között. Fontos tisztázni, hogy más nyilasok Prohászka-ra való hivatkozása nem jelentette, hogy a nyilasok általában a katolicizmussal összeegyeztethető nézeteket képviseltek, hiszen itt idézt kritikusait is mind katolikus oldalról támadták őket. Prohászka vizsgált írásai azonban minden kétséget kizárólag erősen antiszemita írások, melyek nem tisztelték a magántulajdon elvét a zsidóság esetében, alkalmanként a korabeli keresztény elitet is támadták. Nem ismerünk olyan írást Prohászka részéről, melyekben erőszakra buzdította volna olvasóit. Ennek ellenére kétségesnek tűnik, hogy Bangha helyesen látott-e meg keresztényi szeretetet Prohászka sorai mögött. Okkal fordulhat meg az objektív szemlélő fejében a gondolat, hogy azok a keresztényszocialisták, akik a harmincas–negyvenes években a nyilasok ellen foglaltak állást, nem Prohászka-követésükből fakadóan, hanem annak dacára ellenezték a hungarista irányt. Ők saját – a klasszikus magyar szabadságeszmére, vagy katolikus lelkiismeretükre építő – egyéni álláspontjukból kiindulva értelmezték egyéni perspektívájukban Prohászka írásait.

JEGYZETEK

¹ Fazekas Csaba: Prohászka Ottokár és a „hungarizmus” fogalmának genezise. *Múltunk*, 2015/2. 5–34.

² Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege*. Jelenkor–OSZK, Pécs–Budapest, 2012. 242.; Karsai László: *Szálasi Ferenc: Politikai életrajz*. Doktori disszertáció, 2012. 319.; Uő: Görények a tyúkolban. Prohászka Ottokár szélsőjobb recepciója, 1927–1944. *Élet és Irodalom*, 2011. április 30. 17.

³ Paksy Zoltán: *Nyilas mozgalom Magyarországon, 1952–1959*. Gondolat, Budapest, 2013. 19–20.; Paksy Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1950-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai politikái, sajtója*. Osiris, Budapest, 2013. 11.

⁴ Makray Lajos 1942. június 2-ai felszólalása, *Képviselőházi napló*, 1939. XIII. kötet. 317. A kiemelt részben Samuel Werenfels svájci protestáns teológust idézi.

⁵ Buchinger Mangó például a demokrácia ügyében idézte méltatóan Prohászkat. Lásd 1933. július 6-ai beszédét. *Képviselőházi napló*, 1931. XVII. kötet, 570. Varga Béla 1939. október 24-én citálta a püspököt: Ua. 1939. II. kötet. 394. Rupert Rezső azt idézte Prohászka naplójából, hogy a keresztény kurzus egy feneketlen hordó. Ua. 1935. XXII. kötet. 391. Rassay Károly 1939. november 29-ei beszédéhez lásd Ua. 1939. III. kötet. 511. Lendvai Istvánhoz alább idézett cikkei mellett lásd Lendvai István: A nemzeti génusz szolgálataiban. *Szabadság*, 1942. április 24. 2.; Nomád levele a domokosi végvárról, *Mai Nap*. 1943. május 26. 2. Közi-Horváth Józsefhez alább idézett beszéde mellett lásd 1939. november 30-ai felszólalását. *Képviselőházi napló*, 1939. III. kötet. 566. Bangha Béla cikkéért lásd Bíró Bertalan szerk.: *Bangha Béla SJ összegyűjtött munkái*. XXVIII. kötet. Szent István Társulat, Budapest, 1942. 521–522.

⁶ Lásd Közi-Horváth József 1940. június 6-ai beszédét. *Képviselőházi napló*, 1939. VI. kötet. 154. és Lendvai István *Földkérdés, zsidókérdés, nyilasokkérdés* című 1939. december 6-ai kéziratát (másolat a szerző birtokában).

⁷ Nomád levele egy hamis bevallásról. *Mai Nap*, 1944. február 19. 3. Hasonló cikkeket idéz még Fazekas 2015. 5–6. 6. lábjegyzet.

⁸ Makray Lajos felszólalása 1942. június 2-án. *Képviselőházi napló*, 1939. XIII. kötet. 317.

⁹ Maróthy Károly felszólalása. Uo. 319–321.

¹⁰ Prohászka Ottokár: *The Jewish Question in Hungary*. The Hague, 1920.

¹¹ Prohászka Ottokár: *Iránytű*. Szent István Társulat, Budapest, 1929. 1–2.

¹² Meskó Zoltán 1933. május 12-ei felszólalása. *Képviselőházi napló*, 1931. XV. kötet. 365.

¹³ Meizler Károly 1938. március 31-ei felszólalása. Ua. 1935. XVII. kötet. 410–411.

¹⁴ Meizler Károly 1939. március 7-ei felszólalása. Ua. 1935. XXII. kötet. 167.

¹⁵ Hubay Kálmán 1939. február 4-ei felszólalása. Uo. 192–193.

¹⁶ Gürtler Dénes 1939. február 28-ai felszólalása. Uo. 35.

¹⁷ Tömböly Dénes 1940. december 11-ei felszólalása. Ua. 1939. IX. kötet. 63.

¹⁸ Andréka Ödön 1941. június 25-ei felszólalása. *Képviselőházi napló*, 1939. X. kötet. 238.

¹⁹ Maróthy Károly 1941. július 1-jei felszólalása. Ua. 362.

²⁰ A mi gyűlöletünk, *Nemzet Szava*, 1937. május 38. 6.

²¹ Károlyi Viktor 1937. május 5-ei felszólalása. *Képviselőházi napló*, 1935. XII. kötet. 577.

²² Károlyi Viktor 1938. május 10-ei felszólalása. Ua. XVIII. kötet. 404.

²³ Bosnyák Zoltán: *Probászka és a zsidókérdés*. Held, Budapest, 1938. 6–7.

²⁴ Ua. 8., 16., 20.

²⁵ Ua. 9., 48.

²⁶ Veszprémy László Bernát: Keresztesharc a nyilasok ellen. Bangha Béla nyilasellenes publicisztikája, 1936–1940. *Actas*, 31:2 (2016). 122–133.; Uő: A másik Lendvai. Lendvai István publicisztikája 1936 és 1944 között. In: *Veritas évkönyv 2016*. Szerk. Ujváry Gábor. Magyar Napló, Budapest, 2017. 185–203.; Közi-Horváthhoz lásd ezen tanulmány 5. lábjegyzetét.

²⁷ Veszprémy László Bernát: Egy avított jezsuita antijudaista. Bangha Béla SJ a zsidókérdés útvesztőiben. *Történelmi Szemle*, 2017/5. 459–462.; Veszprémy 2017.

²⁸ Ungváry 2012. 242.

²⁹ Prohászka 1929. 3., 22.; Sík Sándor: *Gárdonyi, Ady, Probászka. Lélek és forma a századforduló irodalmában*. Pallas, Budapest, é. n. 341.

³⁰ Karsai 2012. 110., 469. sz. lábjegyzet.

³¹ Politikai eszmétörténeti szempontból kiemelkedő ezen a téren Ungváry Krisztián tanulmánya: Kik azok a nyilasok? *Beszélő*, 8. köt. 6. sz. (2003. június). <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kik-azok-a-nyilasok>.

³² Meskó Zoltán 1933. május 12-ei felszólalása. *Képviselőházi napló*, 1931. XV. kötet. 365.

³³ Meskó Zoltán beszéde 1933. március 17-én. Ua. XIV. kötet. 136.

³⁴ Szocializmus kell. *Testvér*, 1920. január 8. 1.

³⁵ Bosnyák 1938. 9., 24–25.

³⁶ Meskó Zoltán felszólalása, 1934. május 28. *Képviselőházi napló*, 1931. XXIII. kötet. 306.

³⁷ Karsai László – Molnár Judit szerk.: *Az Endre-Baky-Jaross per*. Cserépfalvi, Budapest, 1994. 101.

³⁸ Maróthy Károly felszólalása, 1937. május 10. Ua. 1935. XIII. kötet. 36.

³⁹ Vajna Gábor felszólalása 1939. szeptember 28-án. Ua. 1939. II. kötet. 135. Prohászka uradalmihoz és a földosztás kérdéséhez lásd Fazekas Csaba: Ismeretlen Prohászka-dokumentum a Tanácsköztársaság korából. *Publicationes Universitatis Miskolcensis*, 4. kötet (1998). 147–161.

⁴⁰ Vajna Gábor felszólalása 1939. június 26-án. *Képviselőházi napló*, 1939. I. kötet. 194.

⁴¹ Matolcsy Mátyás felszólalása 1941. november 12-én. Ua. 1939. XI. kötet. 169.; Szöllösi Jenő 1940. június 26-ai beszéde. Ua. 1939. VI. kötet. 373.

⁴² Meizler Károly 1938. május 11-ei felszólalása. Ua. 1935. XVIII. kötet. 481.

⁴³ Prohászka-koszoru. *Új Magyarország*, 1937. április 2. 1.

⁴⁴ Milotay István: Prohászka. *Új Magyarország*, 1937. március 28. 1–2.

⁴⁵ Milotay István: Az „Új Nemzedék” az ellenforradalomban. *Egyedül Vagyunk*, III. kötet, 6. sz. (1940. június). 13–16.

⁴⁶ Meizler Károly 1938. március 31-ei felszólalása. *Képviselőházi napló*, 1935. XVII. kötet. 410–411.

⁴⁷ *Magyarországi pártprogramok, 1919–1944*. Szerk. Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc. Kossuth, Budapest, 1991. 408., 429., 473., illetve 498., 502.

⁴⁸ Marschalkó Lajos: Revideálhatott-e Gömbös. *Egyedül Vagyunk*, V. kötet. 19. sz. (1942. szeptember 11). 4.

⁴⁹ Ungváry 2012. 334. Lásd még: 275., 284.

⁵⁰ Milotay 1937; Prohászka 1929. 8-9.

⁵¹ Prohászka Ottokár írja. *Összetartás*, 1937. március 14. 4.

⁵² Prohászka Ottokár: *Soliloquia* 1–2. Szent István Társulat, Budapest, 1929. 1. kötet, 316.; 2. kötet, 45, 61.

⁵³ Karsai 2012. 174.

⁵⁴ Szögi Géza 1943. november 23-ai felszólalása. *Képviselőházi napló*, 1939. XVIII. kötet. 79.

⁵⁵ Szöllösi Jenő: Idegen eszme? *Összetartás*, 1943. október 10. 1–2.

⁵⁶ Kerekes Béla 1939. június 21-ei felszólalása. *Képviselőházi napló*, 1939. I. kötet. 106.

- ⁵⁷ Paksy Zoltán: *Nyilas mozgalom Magyarországon, 1952–1959*. Gondolat, Budapest, 2013. 211.
- ⁵⁸ Karsai László – Kovács M. Mária: Horthytól Prohászkaig. *nol.hu*, 2012. június 30. (Letöltés ideje: 2016. május 16.)
- ⁵⁹ Kereszténység és nemzeti szocializmus. *Magyar Roham* [ké-sőbb *Nyilas Roham*], 1938. augusztus 28. 8.
- ⁶⁰ Bangha Béla: Korképek (1940). In: *Bangha Béla SJ össze-gyűjtött munkái*. XXVIII. kötet. Szerk. Bíró Bertalan. Budapest, 1942. 511–512.
- ⁶¹ Nomád levele egy hamis bevallásról. *Mai Nap*, 1944. február 19. 3.
- ⁶² Lendvai István: Akik nem ünnepelnek. *Nemzeti Élet*, 1940. március 16. 1.
- ⁶³ Lendvai 1939.
- ⁶⁴ *Képviselőházi napló*, 1931. XIV. kötet. 1933. március 17-ei ülés. 136.; Ua. 1939. XII. kötet., 1941. december 1-jei ülés. 222.
- ⁶⁵ Ezeket az eltéréseket – igaz, a korabeli szóhasználattól terhelten – elemzi Ormos Mária: *Nácizmus – fasizmus*. Magvető, Budapest, 1987. 415 skk. Újabbán lásd Uő.: *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században*. Napvilág, Budapest, 2009. 129.
- ⁶⁶ „A keresztény egyházak a hazafi-testvériségben találjanak egymásra” – mondja Prohászka Ottokár. *A Nép*, 1925. január 20. 7.
- ⁶⁷ Ennek az ideológiai zavarnak példái a következő cikkek is: A német fascisták tavaszra nagy változásokat készítenek elő Németországban. Hitler bajor fascistavezér nyilatkozik A Nép-nek. Ua. 1922. december 31. 3.; És mégis mozog a föld! Megalakult a Magyar Fascista Hungarista Tábor. Ua. 1922. december 19. 3.; A fascista gondolat. Ua. 1922. november 7. 1.; Mussolini, Hitler szelleme. Ua. 1924. április 8. 1.; Nem fascista, hanem hungarista. Ua. 1922. november 12. 1–2. Az utóbbi cikkben a cím dacára azt fejtegeti a keresztényszocialista Haller István, hogy a fasizmus magyar viszonylatban a hungarizmus.
- ⁶⁸ Bosnyák 1938. 5. Soraiban az olasz fasiszta indulót idézi.
- ⁶⁹ Prohászka Ottokár a politika és kultúra főkérdéseiről. *A Nép*, 1922. október 15. 1–2.
- ⁷⁰ El kell végre következnie a lelkek szanálásának. Prohászka Ottokár nyilatkozata. Ua. 1924. június 8. 1.
- ⁷¹ Beszélgetés Prohászka Ottokárral. Ua. 1924. december 25. 1–2.
- ⁷² Beszámoló és seregszemle az ébredő gondolat táborában. Ua. 1924. december 21. 3.
- ⁷³ Nyírváry János: Német könyv a magyarországi zsidókérdésről. *Magyar Kultúra*, 49. kötet (1938). 6. sz. 229–231.
- ⁷⁴ Meskó Zoltán felszólalása 1940. november 19-én. *Képviselőházi napló*, 1939. VII. kötet. 569.
- ⁷⁵ Meskó Zoltán 1933. március 17-ei felszólalása. *Képviselőházi napló*, 1931. XIV. kötet. 136.
- ⁷⁶ Karsai–Kovács 2012.
- ⁷⁷ Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1950-as évek új szelvényéből mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Osiris, Budapest, 2013. 11.
- ⁷⁸ Szálasi Ferenc megszémmeltelte a Pártszolgálat budai különítményét. *Összetartás*, 1944. január 18. 3.; Csonka Emil: *Szálasi Ferenc országjárása*. Könyv- és Lapkiadó Rt., Budapest, é. n. 104.
- ⁷⁹ Fiala Ferenc: Szálasi. *Hídfő*, 1959. szeptember 10. 6.
- ⁸⁰ Prohászka személyes könyvtárának részleges leírásához lásd Szabó Ferenc SJ: *Prohászka Ottokár élete és műve, 1858–1927*. Szent István Társulat, Budapest, 2007. 351. Szálasi olvasmánylistája börtönévei során: Sipos Péter: *Szálasi Ferenc börtönnaplója, 1938–1940*. BFL, Budapest, 1997. 106., 145., 158., 200.
- ⁸¹ Prohászka Marxszal kapcsolatos véleményéhez lásd Prohászka 1929. I. kötet, 326.; Szabó 2007. 87 skk., 91–92., 207. skk. Arról, hogy Szálasi olvasta Marxot, lásd: Ungváry 2012. 325.; Sipos 1997. 15. skk. Szegedi beszédéhez: Szálasi Ferenc Szeged városában. *Összetartás*, 1943. december 19. 7.
- ⁸² *Szálasi Pártvezető Testvér Munkánagyitanácson elmondott beszéde 1942. X. jó 18-án*. Csaba Magyar Egyesület, Osiek, 1942. 15.
- ⁸³ Karsai László: *Holokauszt*. Pannonica, Budapest, 2011. 56., 288.
- ⁸⁴ Prohászka 1929. 245–259. Egyetértek Fazekas Csabával, aki szerint „nála ez az érv is az asszimiláció lehetetlenségének feltételezéséből indult ki”. Lásd Fazekas Csaba: Prohászka Ottokár zsidóellenességéről. *Egybáztörténeti Szemle*, 9. kötet. 4. sz. (2008). 85., 57. lábjegyzet.
- ⁸⁵ Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Osiris, Budapest, 2012. 78.
- ⁸⁶ Lendvai István: Akik nem ünnepelnek. *Nemzeti Élet*, 1940. március 16. 1.
- ⁸⁷ Udvarvölgyi Zsolt: *Meskó Zoltán. Egy politikusi pályakép*. PhD-értekezés, 2008. 79.
- ⁸⁸ Budinszky László felszólalása 1943. november 17-én. *Képviselőházi napló*, 1939. XVII. kötet. 380.
- ⁸⁹ Csia Sándor felszólalása 1940. november 13-án. Ua. 1939. VII. kötet. 281.
- ⁹⁰ Prohászka Ottokár írta. *Összetartás*, 1943. szeptember 25. 4.; Prohászka püspök mondta. *Egyedül Vagyunk*, II. évf., 2. sz. (1943. január). 1.
- ⁹¹ Oláh György: Voltaire, Freud, Marx. *Egyedül Vagyunk*, IV. évf. 11. sz. (1941. november). 3.; Uő: Vér és föld. Ua. V. évf., 12. sz. (1942. június 5.). 1.; Uő: A „harmincadik” előadásán. Ua. V. évf., 22. sz. (1942. október 2?) [olvashatatlan]. 1.; Uő: Hősök és paraziták. Ua. VI. évf. 10. sz. (1943. május 7.). 1.; Fiala Ferenc: Tizenöt ezer fiú kopogtat. *Összetartás*, 1937. április 11. 3.
- ⁹² Rajniss Ferenc közbekiabalása 1941. november 12-én. *Képviselőházi napló*, 1939. XI. kötet. 112.
- ⁹³ Maróthy Károly felszólalása 1940. október 29-én. Ua. 1939. VII. kötet. 185.
- ⁹⁴ Hubay Kálmán felszólalása 1938. december 14-én. Ua. 1935. XXI. kötet. 97.
- ⁹⁵ Hubay Kálmán felszólalása 1939. június 28-án. Ua. 1939. I. kötet. 270–271.
- ⁹⁶ Hubay Kálmán 1939. június 27-ei felszólalása. Ua. 1939. I. kötet. 224.
- ⁹⁷ Ezekhez lásd Meskó következő felszólalásait: 1941. december 1-jei felszólalása. Ua. 1939. XII. kötet. 240.; 1941. február 14-ei felszólalása. Ua. 1939. IX. kötet. 378.; 1940. november 21-ei felszólalása. Ua. 1939. VIII. kötet. 725.; 1939. december 1-jei felszólalása. Ua. 1939. III. kötet. 581.; 1943. december 2-ai felszólalása. Ua. 1939. XVIII. kötet. 508.; 1942. június 3-ai felszólalása. Ua. 1939. XIII. kötet. 350.; 1942. június 18-ei felszólalása. Ua. 1939. XIV. kötet. 88–90.; 1939. október 20-ai felszólalása. Ua. 1939. II. kötet. 356.; 1940. november 15-ei felszólalása. Ua. 1939. VII. kötet. 433. Szintúgy helyhiányból nem kerülnek idézésre más, Prohászka-ra hivatkozó nyilas cikkek. Egy ilyenért lásd Paksy Zoltán: A nemzetiszocialista pártok története Zala megyében, az 1930-as években. *Zalai történeti tanulmányok*, 67. (2009). 236.
- ⁹⁸ Gesztelyi Nagy László felszólalása 1939. október 17-én. Ua. 1939. II. kötet. 280.
- ⁹⁹ Imrédy Béla felszólalása 1942. március 19-én. Ua. 1939. XIII. kötet. 111.
- ¹⁰⁰ Beszélgetés Prohászka-ival. *Összetartás*, 1943. december 25. 7.
- ¹⁰¹ Ungváry 2012. 241.
- ¹⁰² Katolikus papok a sárga csillagról és a gettóról. *Egyedül Vagyunk*, VII. évf., 12. sz. (1944. június 16.). 8.
- ¹⁰³ Prohászka 1929. 1.
- ¹⁰⁴ Ortutay Elemér: Prohászka és a zsidók. *Egyedül Vagyunk*, VII. évf. 13. sz. (1944. június 30.). 4.
- ¹⁰⁵ Nagy László felszólalása 1944. november 3-án. *Képviselőházi napló*, 1939. XIX. kötet. 269.

Voigt Vilmos
Fényszóró drágakövek

Lőw Immanuel válogatott művei II.
Szerkesztette Hidvégi Máté – Ungvári Tamás

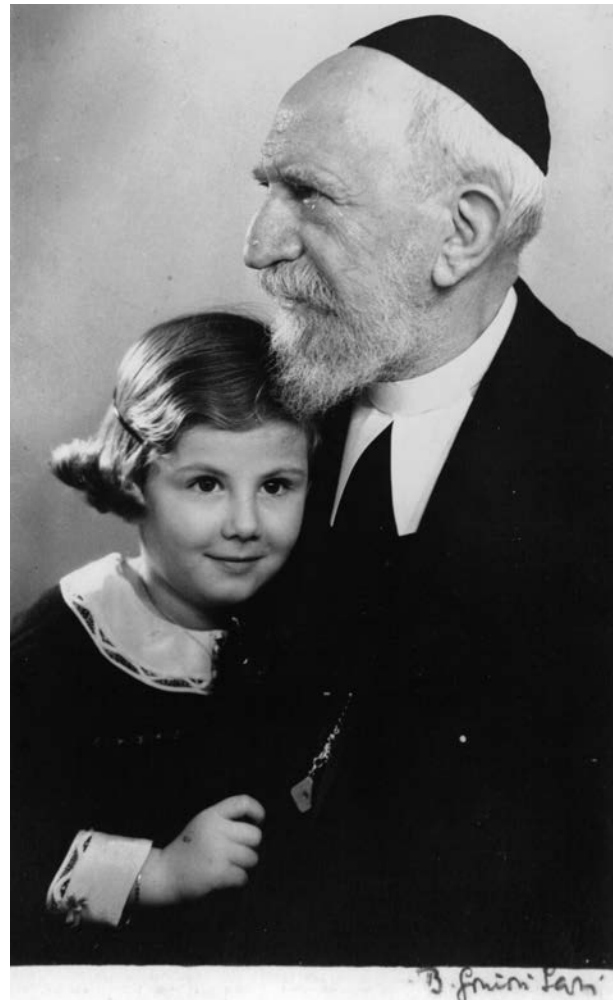
Lőw Heritage, Scholar Kiadó, Budapest, 2018, 271 lap, illusztrációk

Szerencsére alig pár hónappal Lőw művei kiadásának első kötete után már kezünkben csillog a második kötet. Minthogy az első kötet kiváló módon és megfelelő terjedelemben bemutatta a tudós szegedi rabbi életútját, a mostani kötetnek ezt nem kellett megismételni. Csupán annyi kommentárt közölt a két szerkesztő, amennyi szükséges ahhoz, hogy az olvasottakat jól megérthessük. Hidvégi utolérhetetlen a Lőw-filológiában. Most is tüzetesen bemutatja, milyen széles volt is Lőw biológiai érdeklődése a zsidó hagyományokban. A „flora” és „fauna” egyaránt érdekelte, ilyen tárgyú művei a tudós rabbik hatásos remekművei. Emellett Lőw az „ásványok” (és fémek) különböző fajtáinak is szívesen szentelt tanulmányokat. Ezek gyűjteménye található e kötetben a *Mineralien der Juden – A zsidók ásványai* címmel, Kövér András kitűnő fordításában. Voltaképpen még Scheiber Sándor szedte egybe a tizennégy írást, a magyar címek ábécésorrendjében, az antimontól a vasig és a vízig. A mostani közlés bevezetéseként leírja a dolgozatok letkezését. (Egyébként minden egyes tanulmány pontos forrásadatokat közöl. Lőw évtizedekig dolgozott egy-egy fejezeten, és sajnos az eredeti forráskijegyzések elpusztultak a soá idején.)

Lőw módszere mindig ugyanaz. Megnevezi témáját, indokolja a tárgyalásmódot és rendszerét, majd bemutatja és értelmezi a vonatkozó adatokat. A mai adatbankos szép új világunkban igazán csodálnivaló ismereteinek mennyisége és mélysége. Minden régi szövegadatot ismert és értelmez. Van, ahol néhány oldalon már végez is témájával (például a „gyöngy” esetében). Másutt, érthető módon éppen a „só” fejezetében, egész kis monográfiát készített, amely annak idején meg is jelent külön német kiadványban.

A kötetben szereplő hivatkozások alapján készült közös irodalomjegyzék másfél nyomtatott ívet tesz ki. Lőw Immanuel tudományos munkáinak bibliográfiáját különböző forrásokból állították

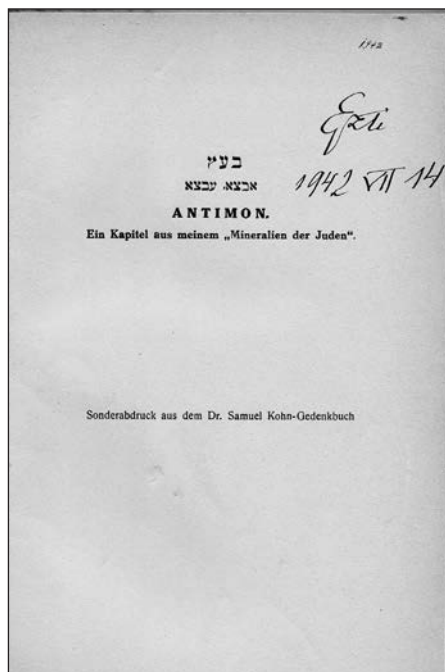
össze a szerkesztők. Ez is, mint az egész könyv, a szó szoros értelmében kincsesbánya – ezerféle irányba mutat.

Lőw Immanuel unokájával, Löw Terivel
Fotó: Dr. Bedőné Gömöri Sári, Szeged, 1935. március
Hidvégi-gyűjtemény

Lőw Immánuel saját kezű feljegyzései
A só különlenomata feleségének,
Brenning Bellának ajándékozott
példányán
Hidvégi-gyűjtemény

Lőw Immánuel *Antimon* című
tanulmányának különlenomata
leányának, Lőw Eszternek szóló
saját kezű feljegyzésével
Hidvégi-gyűjtemény

A legtalálhatóbb a könyv címadó dolgozata: az eredetileg magyarul írt „fényszörő drágakövek”. Ebben a drágakövek természetes csillogása csakúgy helyet kapott, mint a Noé bárkájában vagy Jónás cethalában világító drágakövek. Magam folklorista vagyok, azaz szinte az egész könyvet a sziklaszilárd zsidó vallás és a népi hiedelmek metszőpontján látom. Az itt közölt dolgozatok (az említett kivétellel) először olvashatók magyarul. Így adnak közvetlen képet arról, hogyan és mit kutatott a zsidó „reália”-vizsgálat klasszikusa. Ilyen szempontból tipikusan sokrétű például az, amit a mágnesről megtudunk, beleértve a világszerte ismert említést: „Ég és Föld között lebeg, mint Mohammed koporsója”, ti. négy mágnes közé van állítva.

Lőw munkásságának „csillogó drágaköve” ez a tanulmánygyűjtemény is. Természetesen, mint más „filológiai-orientalisztikai” művei, vallásos témájú összegezés, megvilágítja, mit kell tudnunk e régi műveltségről. A nem-zsidó ókori drágakőismeret is érdekes stúdium. A könyvben gyakran előfordul, hogy a rabbinikus művek összevethetők a klasszikus antikvitás ránk maradt, gyakran csak töredékes ismereteivel. Például az ón és az ólom olykor egymással összetévesztése mindkét forrásanyagban felismerhető. Lőw szereti az ilyen bonyolult összefüggéseket egyszerűsítve kibogozni. Ez a mélységesen hívő rabbi egyszersmind születetten racionális természettudós és ókortörténész. Ilyenek voltak régen a legkiválóbb zsidó tudósok, emléküket a mostanéhoz hasonló enciklopédikus művekkel kell újból ismertté tenni.

Szomorú ténnyel fejezem be az ismertetést. A közelmúltban hunyt el Ungvári Tamás, a Lőw Heritage kuratórium tagja, e könyv és könyvsorozat társszerkesztője. Csak remélni tudjuk, hogy ennek ellenére folytatódik Lőw munkáinak magyar közreadása.

Lapszámunk szerkesztésekor kaptuk a hírt Péter László szegedi irodalomtörténész professzor, az alapításkor háromfős Lőw Heritage kuratórium tagja haláláról. [Szerk.]

Hidvégi-gyűjtemény

Czingel Szilvia

Egy kép többet mond ezer szónál

A Fortepan és ami mögötte van

Gondolatok a „*minden múlt a múltam*” című kiállításról

Magyar Nemzeti Galéria, 2019. április 16. – szeptember 29.

Talán Joseph Nicéphore Niépce és Louis Daguerre sem gondolták, amikor 1839. január 7-én François Arago nagy tekintélyű fizikus és csillagász a Francia Akadémián bemutatta első fényképezőgépjüket, hogy a fényképezés az egyik legnépszerűbb műfaj lesz, és a korábban csak igen jómódú emberek kiváltságának számító „megfestett” élet, fénykép formájában, mindenki számára dokumentálható valósággá válhat. A fényképészetet, ezen belül a privát és családi fotók létrejöttét társadalmi igény hívta létre. A „vizuális háttértörténetek”, amire ez a műfaj lehetőséget ad, egy olyan világba adnak betekintést, ahová a nagy történelmi események dokumentálói sohasem. Jobb esetben, ahol a kép mögött történet is van, az oral history módszere további ismeretanyagot hoz felszínre az adott korban készült kép „alulnézeti” perspektívájáról.

Az úgynevezett privátfotózás az egyik legizgalmasabb műfajjá nőtte ki magát. Töretlen a karrierje, olyannyira, hogy a közösségi média számos platformján (Instagram, Facebook stb.) másodpercek alatt képek tömkelege nézhető a világhálón, ami kordokumentum, függetlenül attól, hogy ízlésese vagy sem.

Jómagam, 2006 óta a Centropa Alapítvány kutatójaként, egy közel 20 000 magyar és nemzetközi családtörténeti fotóanyagot kezelek, ahol zsidó családok mindennapjait dokumentáltuk, 100-120 éves időtávlatban. Ezért is volt számomra izgalmas, amikor tudomásomra jutott a Fortepan megalakulása, amelynek a kezdetektől figyelemmel kísérem a tevékenységét. Még jobban örültem, amikor a Nemzeti Galéria felvállalta, hogy a Fortepan képeit görccső alá vegye és kiállítást szervezzen a fényképarchívum képeiből, egy, Rakovszky Zsuzsa *Fortepan* című verséből vett idézettel: „*minden múlt a múltam*” címmel. A kurátor, Virágvölgyi István 200 kép kiválasztásával, sajátos szempontrendszer szerint rekonstruálja a 20. századi Magyarország mindennapjait, gyakran olyan mindennapi intimitást is

megmutatva, amire csak a privát fotók képesek. A kiállításban szereplő fényképek képzeletbeli életkorok köré rendezett fotók. Személyes szűrőn keresztül azt a heideggeri gondolatot boncolgatják, mely szerint mindent meg tudunk változtatni, de a kort, amelyben élünk, nem. A kiválasztott képek pedig erre a gondolatra reflektálnak.

A bemutatott képek privát, de – ahogy a kurátor is kiemeli – nem kizárólagosan amatőr képek. A kiállítás koncepciója, hogy a fotókat a csecsemőkor/gyerekkor/nagygyerekkor/fiatal felnőttkor/idősebb kor tematikája köré rendezték, azért is izgalmas, mert így egymás mellé kerülhetnek olyan képek is, melyek közt akár 70-80 év is lehet időben, de tematikailag mégis összetartoznak: ilyenek például az emberélet nagy fordulói.

Budapest IX., Ráday utca a Kálvin tér felől nézve, 1945.
Fortepan KÉPSZÁM: 58305 ADOMÁNYOZÓ:
FORTEPAN/JEVGENYIJ HALDEJ FELVÉTELE

Bár a hazai fényképekkel foglalkozó múzeumok, gondolok itt a Mai Manó Háza, vagy a kecskeméti Magyar Fotográfiai Múzeumra, sőt szinte minden helytörténeti múzeum is őriz hasonló fotókat, a Fortepan áldozatos munkája kellett ahhoz, hogy ne csak mindig fotóművészeti kiállításokon vegyünk

Budapest VII., Kazinczy utcai orthodox központ, 1946.

Fortepan KÉPSZÁM: 104693
ADOMÁNYOZÓ: HÁMORI GYULA

részt, nem lebecsülve fontosságukat és értéküket. Hozzá kell tennem, hogy a Fortepan számos olyan amatőr fényképész képeit is archiválta, akik művészi szinten fotografáltak; említést érdemel például Berkó Pál, aki nagyon tehetséges amatőr fotós volt. A képek között számos Klösz György-felvétellel is találkozhatunk, akit a magyarországi városfotózás úttörőjeként tartunk számon. Nagyon fontos kiállítást sikerült a Fortepan csapatának megalkotnia, mert a bemutatott anyagban, a hivatalos történelem mellett az „intim történelem” is létjogosultságot kapott, aminek révén láthatóvá vált a korábban láthatatlan.

Nem tudjuk az órát visszaállítani. Nem tudunk 1917-ben bemenni Budapesten abba a családi üzletbe, amely előtt egy család fényképezéshez pózol. Abbáziában vagy épp a Balatonon sem lehetünk együtt 1920-ban egy jómódú nyaraló családdal. Ugyanúgy, ahogy nem léphetünk be abba a magyarországi fotóműterembe sem, ahol 1930-ban egy ifjú fiú bar micvája után, éppen portrét készül csináltatni. Nem vehetünk részt egy fiatal zsidó pár Bethlen téri esküvőjén sem, amely 1930-ban igazi hagyományos zsidó lakodalom volt és nem vásárolhatunk Verpelét kóser pincészetében sem, ahol 1965-ben Weisz Márton, az Orthodox Rabbitanács elnöke épp a rituális alkalmasságot vizsgálja. A képek viszont mesélnek az I. világ háború előtti és utáni, egészen a jelenkorig kiterjedő közel 120 évről, egyúttal a közép- és kelet-európai életforma sokszínűségéről. A családi fotók révén a képek olyan mindennapi területeket is felölelnek, mint a gyereknevelés, a fiatalabb generációknak továbbadott hagyományok, életmód és szokások, értékek és viselkedésminták, melyek a hagyományos történetírás módszereivel egyébként nehezebben megközelíthetők.

A Fortepan vállalkozás nem előzmények nélküli. Az 1980-as években az akkori Művelődéskutató Intézetben a Vitányi Iván által irányított Privátfotó-program hasonlót tett,¹ csak akkor még az internetnek híre hamva sem volt. A Fortepan ezt a nagy-szerű lehetőséget használta ki, és egy kattintással tette sokak számára ingyenesen hozzáférhetővé közel 120 év mindennapi valóságát.

A fotográfia világa rabul ejti az embert, és annak, aki belecsöppen ebbe a rendkívüli milióbe, nincs menekvése. A Fortepan pontosan erre a gondolatra apellál: egy szabad felhasználású, közösségi fotóarchívumot hozott létre, ahol több mint száz-ezer archív fénykép található. Több száz család, amatőr és hivatásos fotós, illetve közgyűjtemény fényképei alkotják az adatbázis anyagát. A Fortepan digitális gyűjtemény fényképeit, két középiskolai osztálytárs, Tamási Miklós és Szepessy Ákos kezdték el gyűjteni még az 1980-as években. A kidobált, ócskapiacokon felbukkanó amatőr fotók és negatívok rendszeres gyűjtésével jött létre ez a páratlan gyűjtemény. Kultúrtörténeti egyediségét a fényképek hatalmas száma adja, ugyanis több mint 110 000 fénykép van most a birtokában, ami hónapról hónapra bővül. A Fortepan online adatbázisának idővonalra felfűzött képsorait nemcsak nézegetni való jófajta időtöltésnek gondolom, hanem számos tudományos publikáció, kiállítás képanyagát biztosítják ingyenesen nap mint nap az egyedülálló projekt munkatársai.

Arcát púderező nő, 1938.

Fortepan KÉPSZÁM: 62460 ADOMÁNYOZÓ: A R

A kiállítás kapcsán polémia alakult ki arról, hogy kevés a zsidósággal és a holokauszttal kapcsolatos kép a kiállításban és általában a Fortepan archívumában. Ha beírjuk a keresőbe a zsidóság szót, 665 képet ad ki.² Ez a szám még alacsonyabbra szűkül,

1927. Albertfalva, Holcsek József fodrászüzlete
Fortepan KÉPSZÁM: 32030

ha a keresést a vézskorszakra szűkítjük. Fotótörténettel foglalkozók egyöntetű véleménye, hogy a holokauszti időszaka a hazai zsidóságról készült képeket tekintve szinte teljesen fehér folt a magyar fotótörténetben. Az okokat Tamási Miklós abban látja, hogy a zsidó családoknak a háború alatt be kellett szolgáltatniuk főbb vagyontárgyaikat, így fényképezőgépeiket is.³ A Centropa fényképgyűjteményében sem jobb a helyzet: pár sárga csillaggal pózoló családon, munkaszolgálatban dolgozó embernél, illetve Bergen-Belsenben felszabadult, a svéd Vöröskereszt által megmentett túlélők kórházi ápolásán kívül más kép nem található. A csodával határos az az egy darab fénykép, amely Buchenwaldban készült, és az egyik felszabadító amerikai katona készítette a foglyokról. A lélektani összetevőkön túl, ami a „saját szégyen” azonnali feledése, tudatos nem dokumentálása az átélt borzalmaknak, véleményem szerint azért is hiányos, mert definiálásra vár még az a fotótörténeti kategória, hogy pontosan mit tekintünk holokausztfotónak. Erre jött létre az a legújabb kezdeményezés, a holo-

kausztfoto.hu. A Fortepan munkatársai is az életrehozó stáb között vannak. A legfrissebb kezdeményezés a következőként értelmezi a holokausztfotó fogalmát: „Holokausztfotó” – ami zsidók diszkriminációját ábrázolja és a történelmi Magyarországon készült 1938–1948 között, vagy ami magyarországi zsidók külföldi meghurcolását mutatja be ugyanebben az időszakban.”

A magyar zsidóság kutatóinak és a Fortepan munkatársainak is felhívnom a figyelmét a Centropa igen jelentős fotóarchívumára, ahol igen nagy fotóanyag található. Olyan közös pontokra is tennék ajánlást, mint például Kinszki Imre igen jelentős, de torzón maradt életművének privát-családtörténeti képei, amelyeket fellelhetjük a Centropa, de a Fortepan adatbázisában is. Ezeket a képeket hosszú családtörténet egészíti ki, így amit a Fortepanon nem tudhatunk meg a képről, azt a Centropa oral history anyagából igen.

Vajon visszakereshetők-e az elmúlt század eseményei az egyéni életidőben rögzített családi fényképkorpuszokon? Nemcsak a meglévő, de a hiányzó események is beszédesek, a zsidóság esetében különösen azok. A kor divatja szerint elkészült családi fotók a zsidók körében is népszerűek voltak, a családi albumokban számos ilyen kép lapult. Ezzel szemben – a képi megörökítés tilalma miatt – a zsidó ünnepeket megörökítő fotó alig található. A családok birtokában levő fényképek az egyéni életutak vizuális kísérői: több felületen is érintkeznek a szövegekkel, miközben olyan tartalmakat hordoznak, amelyek más módon nem válhatnának nyilvánvalóvá.⁴

Itt térnék vissza e nagyszerű és hiánypótló kiállításhoz. Van a kiállításban 15 plusz egy olyan kép, ahol 15 plusz egy izgalmas történet is megjelenik, amelynek elmesélése a képek elkészítésének háttértörténetével is megismerteti a kiállítás nézőit. Ilyen történet az 1956-ban meghalt Hegedűs István öt-tusa-világbajnok története, aki modellje volt a régi 20 forintos bankjegynek. A Kádár-kori BRFK-helyszínélő fotókon pedig azt a nyomort láthatjuk, amelyben gyakran ma sincs változás.

A Fortepan gyűjteményében és a kiállításban sem áll meg az idő 1945-ben, mint sok történeti kiállítás esetében. Láthatók képek a Sztálin-szobor 1956-os ledöntéséről, az 1970–1980-as évek lázadó ifjúságáról, vagy ingázó munkásokról készült, betiltott fotók 1964-ből.

A privát fotó jellegzetesen 20. századi jelenség. Ezek a fényképek a nagy történelmi eseményeket és a személyes történeteket lokális, alternatív jelentésekkel egészítik ki, vagy árnyalják. Ilyen fotópár a kiállításban annak a lánynak két fényképe, aki

Budapest XV. Rákospalota, Régi Fóti út 77., zsinagóga, 1943,
Fortepan KÉPSZÁM: 92625 ADOMÁNYOZÓ: FORTEPAN/ALBUM002

ugyanabban a könyvtárszobában kislánként, jó pár évvel később pedig nagylánként látható.

A kiállításinstallációban utalásszerű tárgyakat is elhelyeztek: stílusosan az egykori váci Forte gyár negatív filmjének tekerceit, amelyről a Fortepan archívumot elnevezték, de a ledöntött Sztálin-szobor letört füle is látható itt. A tárlat erős érzelmi hatást kelt, elég csak elolvasni azokat az olvasói leveleket, ahol családok megható levelekben próbálják átmenteni a múltjukat, reménykedve abban, hogy ezzel hozzájárulnak és részesévé válnak annak a „nagy családi fotóalbumnak”, amiről a Fortepan százezres képgyűjteménye szól.

A Fortepan sokkal több képgyűjteménynél. Olyan vágyott és manapság hiányzó emberi vágyakra reagál, mint a nagy közösséghez való tartozás, a szabadság, a befogadás és az önkéntesség, hiszen bárki segíthet képek, helyszínek, történetek és személyek felkutatásában, azonosításában és az archívum folyamatos bővítésében, önzetlenül. Mivel a képeknek nincs jogdíja, így a munkatársak nem is tudják, milyen nagy micvét teljesítenek nap mint nap.

Otthoni fotó albuma jó esetben mindenkinek van. A fotográfia feltalálásával megnyílt az út a

mindennapi élet vizuális dokumentálása felé. A korszerű információs technika gazdag lehetőségeinek kihasználásával az eredmény izgalmas, szellemes és fordulatos, igazolja a mondást: egy kép sokszor többet mond, mint ezer szó. A műfaj és a tárlat sikerességét mi sem bizonyítja jobban, hogy meghosszabbították a kiállítás nyitvatartását.

JEGYZETEK

¹ Szegő György: *Privátfotó (Szimbólumszótár)*

http://fotomuveszet.net/korabbi_szamok/199912/szego_gyorgy_privatfoto_szimbolumszotar?PHPSESSID=2cb1249252cd98e1fe1b6271e7a226a4. Utolsó letöltés: 2019. augusztus 17.

² Meg kell jegyeznem, hogy a számok a 2019. augusztus 17-ei állapotot tükrözik. Mivel az archívumba folyamatosan töltenek fel képeket, a zsidósággal kapcsolatos képanyag is folyamatos mozgásban van, ami a találatok számát illeti.

³ Kácsor Zsolt: *Zsidók a Fortepan gyűjteményében*. <https://mazsihisz.hu/hirek-a-zsido-vilagbol/mazsihisz-hirek/zsidok-a-fortepan-gyujtemenyeben>. Utolsó letöltés: 2019. augusztus 17.

⁴ Kunt Ernő: *Fotoantropológia – Fényképezés és kultúrákutató*. 1995. <https://docplayer.hu/5739940-Kunt-erno-fotoantropologia.html>. Utolsó letöltés: 2019. augusztus 17.

Olosz Levente

Az izraeli magyar-zsidóság történetei

Silló Sándor – Sebő Anna: *#Izrael70magyar*: Corvina Kiadó, Budapest, 2019. 328 oldal

Novák Attila – Shiri Zsuzsa: *Magyar emlékek Izraelben*.
Antall József Tudásközpont, Budapest, 2019. 272 oldal

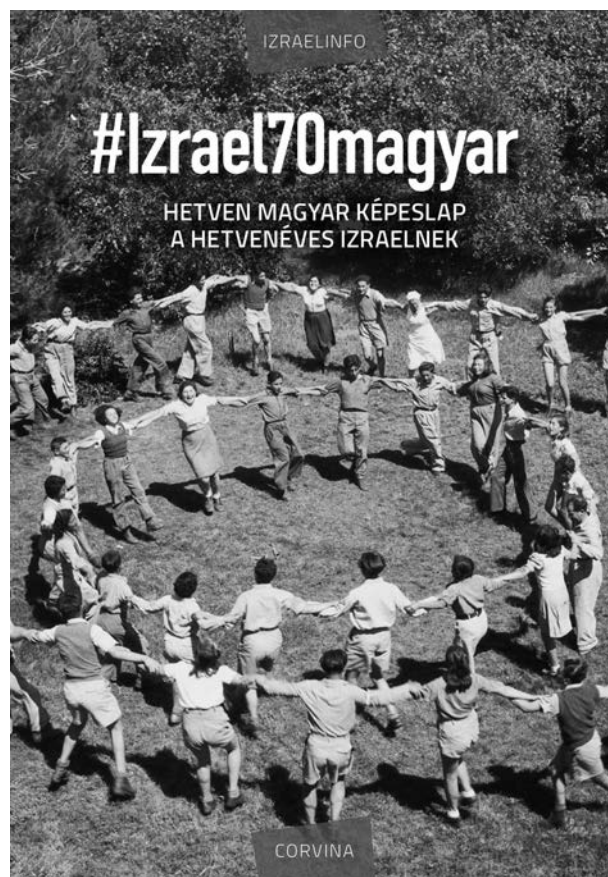
Az Izraelbe elszármazott magyar – vagy ahogy ők meghatározzák magukat: „magyar ajkú” – zsidóság története, szociokulturális sajátosságainak feltárása a közelmúltig nem érdekelte a magyar-zsidó történetírást. A magyarországi és az utódállamok zsidósága *alijá*jának kutatásával az érdeklődés fókuszába került ennek a népességnek a története is,¹ amelybe már beszámított a palesztinai jisuvban, később Izrael államában történő letelepedésük mozzanata is. A fontosabb munkák sorában megemlítendő David Giladi könyve a mérnökalijáról,² és más idevágó cikkei,³ Szalai Anna irodalom-, és kultúrtörténeti írásai,⁴ valamint fiatal kollégáik, Váczi Gergő, Surányi Ráhel és Szűcs Tímea egyetemi dolgozatai.⁵

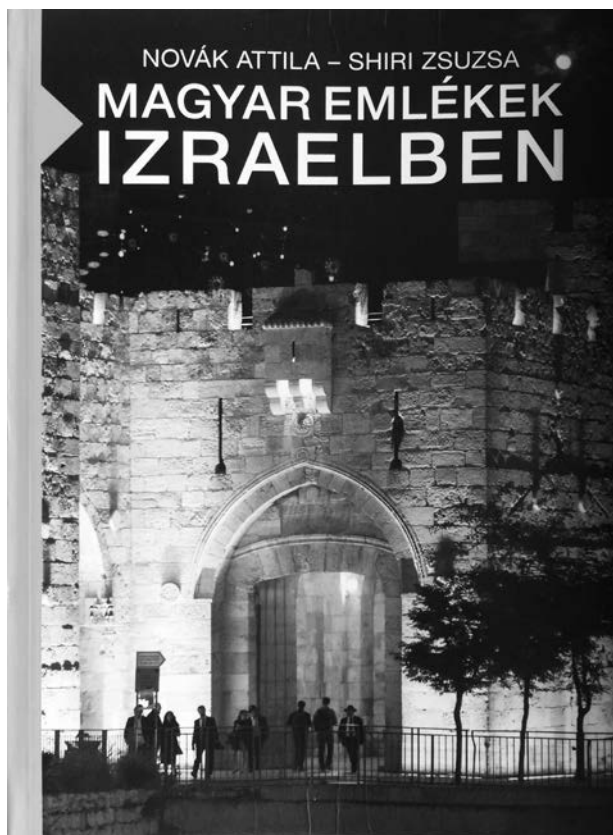
Két nemrégiben megjelent könyv igyekszik pótolni a történetírás kihagyó figyelmét. Mindkettő a tudománynépszerűsítés szférájába tartozik, színes fotókkal bőven illusztrált képek egészítik a szövegeket. Míg a tematika azonos, sőt átfedésekkel is gyakran találkozhatunk, addig a két mű felépítése merőben eltér egymástól. Míg a Silló Sándor és Sebő Anna *#Izrael70magyar* című könyve az Izraelben sikeres karriert befutott magyar „származású” személyiségekről és hozzájuk kapcsolható helyszínekről szól, addig Novák Attila és Shiri Zsuzsa úti könyve az izraeli magyar emlékek nyomában jár.

Az Izrael állam fennállásának hetvenéves évfordulójára készült *#Izrael70magyar* című kötet egy azonos nevű projektből nőtt ki. A készítőik az elmúlt év februárjától minden nap közzétettek egy magyar vonatkozású történetet az erre kialakított honlapon,⁶ azzal a nem titkolt céllal, hogy bemutassák a magyarok hozzájárulását Izrael állam felépítéséhez. A gyűjtemény főként személyközpontú, magyar-zsidó gyökerekkel rendelkező neves tudósok, írók, művészek, üzletemberek életrajzáinak kollektívája, akiknek munkássága Izraelben vagy az ország határain túl széles körben ismert. A szerzőgárda elsősorban az *Izraelinfo* honlap munkatársaiból, kisebb részben a kéthavi lappá változott *Új Kelet* ké-

sztőiből áll, de más a témában jártas történészek, írók is közreműködtek.

A legismertebb nevek, Szenes Anna, Kasztner Rezső, Tomi Lapid, Avigdor Hameiri, André Hajdú mellett számos olyan személy is felbukkan a kötetben, akiket a nagyközönség kevésbé ismer. Így például megtudható, hogy Izrael legnagyobb cégeinek logóit a Magyarokanizsán született Dan Reisinger grafikus tervezte. Akadtak magyarok az izraeli biztonsági szolgálatok, és a hadsereg kötelékében is, akik a színtalpak mögül most léptek elő. Megtudhat-

juk, hogy az izraeli belbiztonsági szolgálatot, a *Sin Betet* a Máramaroszigeten született Amosz Manor igazgatóként irányította tíz éven keresztül. Izgalmas interjú olvashatunk Keidar Ervinnel, aki részt vett az 1967-es entebbei túszermentő akcióban.

Mivel sokszerzős kötetről van szó, a cikkek stílusa is eltérő, a szerkesztőknek nem sikerült teljesen egybefűteni őket. A széles skálán mozgó életrajz-típusok mellett riport, interjú, személyes visszaemlékezés, ismertető is sorjáznak egymás mellett. Láthatóan a cikkek többségét lexikonbejegyzések, életrajzi szócikkek vagy más szakmunkák alapján írták, elsődleges kutatás nyomait csak ritkán fedezhetjük fel. Ebből kifolyólag néhány kisebb hiba is becsúszott (Kasztner Rezső nem volt az *Új Kelet* alapítója, a nácikkal történő tárgyalás során pedig a listákat nem ő állította össze). Egyes szerzők írásai magas szakmai színvonalat képviseltek, így Szalai Anna, az izraeli magyar nyelvű színjátszásról közölt cikke, Kőbányai János Patai József-portrérajza vagy Vadász Éva írása Max Nordauról.

A *Magyar emlékek Izraelben* címet viselő kötet az Antall József Tudásközpont kiadásában megjelent a „Magyar emlékek” könyvsorozatba illeszkedik (eddig megjelent kötetek: *Magyar emlékek Csehországban*, *Magyar emlékek Lengyelországban*), amely

célja útikönyv formában bemutatni Magyarországot és az adott ország közötti köteléket. Az Izrael és Magyarország közötti kapcsolat bemutatása túlmutat a szokásos történelmi anekdotázáson, annál is inkább, mivel a zsidó államba közel 200 ezres magyar kultúrával rendelkező közösség települt át, nem teljesen a saját jószántából, s ez meghatározta a jellegzetességeket, hogy ott hogyan őrizte, a magával hozott kultúraörökséget.

A kötetet Novák Attila történész és Shiri Zsuzsa újságíró jegyzik. Novák történészi nézőpontja és Shiri helyismerete jól kiegészíti egymást. Novák a bevezetőben, a legújabb kutatási eredményeket figyelembe véve vázolja a zsidó állam létrejöttének körülményeit. Útikönyvhöz híven a szerkesztés földrajzi megközelítést követ, először a nagyobb települések magyar emlékeit veszik sora, majd a magyar zsidó kötődésű kibucokat járják körül, végül pedig a földrajzilag kevésbé behatárolható magyar szellemi, kulturális emlékekről tesznek említést.

Az ország számos pontján akadtak magyar kötődésekre. A történet II. András 1217–1218-as szentföldi hadjáratával indul, amelynek nyomait az akkori városfal is őrzi. Hangsúlyosabb Herzl Tivadar és Max Nordau személye, akik mindketten Budapesten látták meg a napvilágot, később pedig felépítették a politikai cionizmus eszméjét és szervezeteit. A szerzők számos más ismert és kevésbé ismert helyszínről is kimutatják a magyar vonatkozást: a jeruzsálemi Mea Searim negyedben található Batei Ungarim (Magyar Házak) Jeruzsálem egyik legrégebb városfalon kívülálló negyede, s a mai napig magyar ortodoxok lakják, Tom Lantos Netanján felállított szobra az egyik legfrissebb ilyen emlék. Kevesebb ismert, hogy az Al-Aksza-mecset kupoláját magyar zsidó mérnökök állították helyre 1927-ben. A magyar jellegzetességek sorába tartozik a tel-avivi magyar étterem, magyar óvoda és iskola, kiváltképp pedig a Cfáton felállított Magyar Nyelvterületekről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma, amely évtizedek óta állít emléket a magyarul beszélő zsidóságnak, és gazdag történelmi forrásanyag őrzője is egyben. A múzeum hamarosan Herzlijára költözik.

Miközben a szerzők az előszóban hangsúlyozták, hogy egyszerre kívánják bemutatni a magyar kötődés keresztény és zsidó szegmensét, törekvésük nem igazán sikeres. Ugyanis a keresztény elem eltorpül a magyar zsidóság hagyta lenyomat mellett. Néhány szent helyen megjelenő festmény, magyar felirat, erőltetettnek ható legenda meríti ki a magyar keresztény múlt taglalását.

A szerzőpáros – szokatlan módon – szétválasztják a magyar zsidók által, vagy hathatós hozzájárulásával épült kibucokat azoktól, amelyekben éltek

ugyan magyar származásúak, de a települést nem ők alapították. Valószínűleg sokkal több kibuc esik az utóbbi kategóriába, mint az általuk említettek. Kérdéses továbbá, hogy a Nyugat-Galileában található Evron miért az utóbbi osztályba került, miközben a kibucban a mai napig büszkék arra, hogy az alapítók szinte fele Erdélyből érkezett. Ahogy a könyvből is kitűnik, a magyar kötődésű kibucok az ország egész területét lefedik. A kibuc szócikkek a települések rövid történetét adják, valamint a „magyar kibucéletet” is felelevenítő idős személyek emlékére támaszkodnak. Ezekből felelevenednek az alapítás viszontagságai, nehézségei, a politikai csatározások folytán megbomlott közösségek egysége, másfelől pedig a hosszú kitartó munkával elért sikerek vagy a magyar nyelvterületekről hozott szakértelem gyümölcsöző szerepe.

A kötet végén a magyar szellemi, kulturális emlékeknek, a szórakozásnak, valamint a magyar eredetű zsidó ortodoxiának és haszidizmusnak szentelték helyet. Szellemi-politikai tekintetben a már jól ismert nevek kaptak helyet, így Ephraim Kishon, Kasztner Rezső, Tomi Lapid, Pásztor Béla, miközben az ortodoxia tekintetében részletesebb, kevésbé ismert magyar rabbinasztiák történeteit tárnak fel.

A kötet jelentősége abban rejlik, hogy olyan helyeket, emlékeket mutat be, amelyek még az Izraelben élő magyar származásúak számára is ez idáig rejtettek maradtak. Ez mindenképp Novák és Shiri odaadó, kitartó munkáját dicséri, akik az utolsó kapualjba is elmentek, hogy ott magyar betűket találjanak vagy még magyarul beszélő idős embereket szólítsanak meg. Minden bizonnyal az utolsó olyan generáció létezését rögzítették, amely még része volt az izraeli „magyar-zsidó” életnek.

Életrajzokat tartalmazó gyűjteményeknél mindig lehet kifogásolni, hogy bizonyos személyek nem kerültek bele. A jövőbeni kutatások, feltárások számára mégis érdemes kiemelni néhány személyt, akik az itt bemutatott könyvekhez hasonló összeállításokból nem ajánlatos kihagyni. Marton Ernő, az *Új Kelet* alapítója, szerkesztője nemcsak újságíróként tevékenykedett, egyedüli „magyarként” tagja volt a Jewish Agency végrehajtó bizottságának, ebben a minőségében pedig részt vett a függetlenség kikiáltását megelőző ülésen. A földrajzi helyszínt is könnyű hozzárendelni, Kfar Glücksonban található a Marton-emlékház. Jámbor Ferencnek, Marton újságírókollégájának szintén állítottak emlékházat Evron kibucban.⁷ A jeruzsálemi Nemzeti Könyvtár (Sifriat Leumi) első igazgatója, Pfeffermann Emanuel kiemelkedő helyet foglalt el az izraeli tudományos életben. Tudósok, professzorok

tekintetében szinte kimeríthetetlen listát lehet készíteni, kezdve a magyar anyanyelvű izraeli kémikusoktól (Fodor Andor, Farkas László, Stein Gábor, Körösy Ferenc, Pauncz Ruben), akik külön iskolát építettek alapítottak a Szentföldön,⁸ folytatva történészekkel és nyelvészekkel (Jakov Katz, Nathaniel Katzburg, Bashan Eliezer, Tsur Reuven), vagy akár matematikusokkal, mint Fekete Mihály, aki a jeruzsálemi Héber Egyetem egyik alapító professzora is volt. A sort folytathatnánk. Minden bizonnyal szerencsésebb lenne a jövőben őket és hasonló személyeket, történeteket szerepeltetni, ellenben – hogy csupán egy példával éljek – Teddi Kollekkel, aki minden bizonnyal az izraeli politikai egyik legérdekesebb figurája, magyar kötődése azonban csupán annyi, hogy Nagyvácszonyban látta meg a napvilágot. Magyarul soha nem beszélt, s inkább bécsi gyökereiről volt ismert.

A politikai-adminisztrációs, építéstörténeti, és gazdasági fókuszálás mellett, vagy éppen ezek ellenében a jövőben előnyösebb lenne a magyar zsidóság kulturális, szellemi hatásaira koncentrálni, ugyanis a lenyomata számottevőbb az izraeli kultúrában. Igaz, ennek kutatása összetettebb, fáradtságosabb feladat. Remélhetőleg e kötetek nyomán a jövőben újabb kutatások indulnak a palesztinai/izraeli magyar ajkú zsidóság történetének mélyebb feltárására.

JEGYZETEK

¹ Erdei András: A magyarországi zsidóság migrációja (1945–1955). *Beszélő*, 9. évf. 4. sz.

² David Giladi: *Pesti mérnökök – Izrael országéptetői*. Múlt és Jövő – Ex libris, 1992.

³ David Giladi: A magyarországi zsidók és Erec Izrael. In: Szalai Anna: *Hágár országa – A magyarországi zsidóság – történelem, közösség, kultúra*. Kossuth Kiadó, 2009; Magyar nyelvterületi újságírók a héber sajtóban. In: Züszman Alfréd: *Tízéves Izrael: 1948–1958*. [jubileumi évkönyv]. Idősebb Dolgozók Szöv., Tel-Aviv, 1958. 163–167.

⁴ Szalai Anna: Volt egyszer egy magyar színház. Mozaikok Pásztor Béla izraeli magyar nyelvű társulatáról 1953–1957. *Regio*, 25. évf. (2017) 4. sz. 192–226.

⁵ Surányi Ráchel: „When in Rome, do as the Romans do” – what makes Hungarian Jews stay in or leave Israel? Doktori disszertáció, ELTE, TÁTK, 2019. Váczi Gergő: *In-Betweenness: Is Hungarian Aliyah a Migration Phenomenon?* MA disszertáció, Central European University Department of Sociology and Anthropology, 2014.

⁶ <https://www.izrael70.hu/>

⁷ Olosz Levente: Jámbor Ferenc, az *Új Kelet* egykori felelős szerkesztőjének öröksége. *Izraelinfo*. 2019-07-19. (<https://izraelinfo.com/2019/07/19/jambor-ferenc-az-uj-kelet-egykori-felelos-szerkesztojenek-oroksege/>)

⁸ Gábor Palló: The Hungarian Phenomenon in Israeli Science. *Bulletin for the History of Chemistry*, vol. 25. no. 1. 2000. 35–42.

Ujvárosi Emese

A hangok metafizikai állandóságáról

Schiff András: A zene a csendből jön

Beszélgetések Martin Meyerrel – Esszék

Ford. Győri László és Hamburger Klára

Magvető, Budapest, 2018. 4999 Ft, 327 oldal

„...minden egyes hang megmarad a világmindenségben, esetleg átalakul, de semmiképpen nemvész el.”

(Schiff András)

Schiff András új könyve sajátosan viszonyul a 2003-ban, a Vince Kiadónál megjelent kötetéhez.¹ Hozzá is ad, el is vesz belőle: hiányolhatjuk Kertész Imre 2001-es *Nyílt levelét* és a Zeneakadémián rögzített remek CD-t. Schiff vallomását pályájának alakulásáról, mestereiről, a zenével kapcsolatos gondolatairól ott J. Győri László jegyezte le.² Az *Esszék*ként megjelölt, vegyes témájú, különböző elmélyültségi fokú és terjedelmű írásból a 2003-as kötet huszonegyet tartalmaz, a 2018-as könyvben, jelen ismertetésünk tárgyában, harminchármat találunk. Vannak átfedések, de a teljes egyezésre nem találtunk példát – kisebb stílári változtatások az írások mind egyikében fellelhetők. A képanyag mérlege a 2003-as kiadás javára billen el – a fényes, elegáns papír, az esztétikai minőség, a fotók reprodukciója, menyisége és kvalitása sokkal jobb, mint az általunk ismertett kötetben. Nem ebben áll azonban a 2018-as könyv jelentősége: az eltelt tizenöt év gondolati, művészi, morális hozadékát foglalja össze, arról a magaslatról, amelyre azóta Schiff András emelkedett. A megtett utat dokumentálja Martin Meyer kulturális újságíró életmű-interjúja segítségével,³ aki pontos, érzékeny, jól megfogalmazott kérdésekkel készíti a művészt tartalmas válaszokra. A válaszok elmélyültsége, visszatérő elemei meggyőznek minket arról, hogy Schiff gondolkodásának számos eleme pályájának kezdetétől jelen van, egyre többször tér vissza, mint egy zenemű fő témája variációk formájában, mindig gazdagodva, egyre tartalmasabban. Ezen ismertetés írója számtalanszor megnézte a YouTube-on elérhető kedvenceit Schiff Andrástól, de itt most csak két korai filmjére hívnánk fel a figyelmet, melyek Schiff pályájának kezdetén kijelölték a zenével kapcsolatos esztétikai és etikai alapállásának talppontjait: az első a *Schiff András gondolatai a zongoráról* című kisfilm, a második a *Vándor* című Schubert-ről készített vallomás.⁴ E kettőben fogalmazódnak meg először a művészt foglalkoztató esztétikai

és etikai gondolatok közül azok, amelyek elkísérik pályája során, mint egy continuo-szólam, visszaviszszatérnek, mint egy nemes zenemű fő- és melléktémái. A zongoráról mint hangszerről készített kisfilm első kockáin a fiatal, elegáns, angyalarcú Schiff ül a zongoránál, és beszél Haydn és Bartók rokon lelkéről, közös ihletőjükéről, a magyar népzenéről. Nagy átéléssel zongorázza el a bizonyító példákat, keres zenésztársakat elmélete bizonyítására, olyannyira, hogy a nézőt-hallgatót Szabolcsi Bence fekete korongra rögzített óráinak hangulatára emlékezteti.⁵ Schiff nemes pedagógiával áthatott előadása a zongora zenei kifejezés-lehetőségeiről Szabolcsi Bence finom, halk, tudós magyarázatának hangulatát idézi. Ebben a kisfilmben bukkan fel a könyv címadó gondolata: „...a zenemű a csendből indul, a semmiből” – mondja Beethoven esz-dúr zongoraversenyének végéről beszélve. Bartók *A szabadban* című zongoradarabjának negyedik tétele, *Az éjszaka zenéje* hangzik el remek előadásban, és magyarázatképpen felbukkan a nyelv és a zene hangzásának rejtett összefüggésére utaló, a könyvben megismételt meglátás. A Schubert-film Schiff személyiségének legérzékenyebb titkait tárja fel, egyben illusztrálja a művész megközelítési módjának állomásait az eredeti kézirat tanulmányozásától a genius loci felkutatásán keresztül a megfelelő hangszer kiválasztásáig. Kifejti és gondosan elmagyarázza a zongoraválasztás kényes szempontjait, melyek az irodalmi német nyelv és a bécsi dialektus hangzáskülönbségén alapulnak. Miért zeng Schubert szívre hatóan Bösendorferen? A jó zongorista nem az ügyes kézzel kezdődik. A filológiai alapossággal, a zene transzcendens vonatkozásainak feltárásával, a tudományos lelkiismeretességgel, a jó ízléssel, s mindenekelőtt alázattal, szerénységgel, végtelen szorgalommal van összefüggésben az előadás hitelessége: „Nekem hihetetlenül fontos, hogy kéziratokat és faksimilákat tanulmányozzak. Ezáltal sokkal

jobban megértem a komponálás közben lejátszódó folyamatokat, a zeneszerző lelkiállapotát.”⁶ Ezen kvalitások nélkül nem beszélhetünk zenei előadó-művészetről, csak ügyes klimpírozásról. A film – és a könyv⁷ – továbbmegy. Feltárja Schiff és Schubert lelki alkatának rokonságára utaló jeleket, zenei bizonyítékokat sorol, és nagyon sokat tud a billentyűs hangszerekről: „...a Beethoven- és Schubert-kori Bécsben száznál is több zongorakészítő műhely működött. [...] És minden egyes hangszer tud valami speciálisat, amit a többi nem. Az én kalapácszongorámat Franz Brodmann készíttette 1820-ban, Bécsben. Ez a hangszer véleményem szerint különösen alkalmas Schubert zenéjének megszólaltatására. Hangszínében van valami jellegzetesen bécsies, hangja szelíd, melankolikus, éneklő.”⁸ Igen, melankolikus, ami nélkül nincs komoly, valódi művészet. A Schubert-filmben nem kisebb művész, mint Peter Schreier éneklő Schubert *Der Doppelgänger* című dalát. A dal két percében több drámaiság van, mint Wagner teljes életművében, mondja bátran a fiatal Schiff. Kijelentéséért akkori és mostani önismerete és tudása szavatol. Az önismeret kérdésére később még visszatérek, a tehetséggel és tudással kapcsolatban nem hagyható figyelmen kívül Schiff tanárihoz fűződő, a szó legnemesebb értelmében vett konzervatív felfogása. Aki sok fájdalmat okozott neki (Rados Ferenc), arról éppen olyan megbecsüléssel ír, mint arról, aki gyengéden nyesegette szárnyait (Kadosa Pál), legnagyobb csodálattal talán mégis az élő legendáról, a zeneszerző-előadó Kurtág Györgyről. Gyengéd, hálás tisztelete mesterei iránt őszinte, póztalan. Talán az is szerepet játszik ebben az attitűdben, hogy Schiff korán elvesztette az édesapját, ezután csodálatos nagyanyja és édesanyja nevelték, első tanára, Vadász Erzsébet is nő volt, férfi tanárokkal később, tizennégy éves korától találkozott. Kitűnő memóriája számon tartja, kitől mit kapott. Kadosa tanár úr csendes figyelme, tanítványai egyéniségének feltétlen tisztelete, lakásának lenyűgöző szépsége – mennyezetig érő könyvespolcai, a műtárgyakkal zsúfolt enteriőr – máig ható benyomást gyakorolt rá. Kadosa tanár úr hívta fel a figyelmét az igényes szépirodalomra, melynek máig hűséges olvasója, és az alapvető szakirodalom elmélyült tanulmányozására, a kotta tiszteletére. Befejezve az oszcillálást a két film és a tárgyunkat képező könyv között, a kötet két részből áll: az Első rész tematikus beszélgetéseit a Második rész *Esszék* címen jegyzett különféle témájú írásai követik.⁹ Nagy művészt hallunk megnyilatkozni a mesterségről, az életét kitöltő szenvedélyéről, a zenéről, ami mindennek értelmet ad. *A hangszer titkai* című fejezetben például szó esik az előadó-művészeti zsenia-

litás egyik fontos, laikusok számára kevésbé ismert jelenségéről, az úgynevezett külső fülről, amikor az előadó képes önmagát kívülről hallani. Ezt a jelenséget valahogy úgy kell elképzelnünk, mint amikor Diego Velázquez *Las Meninas (Udvarhölgyek)* című képén a festő belekomponálja önmagát az általa festett szcénába – ugyanígy a zeneművet előadó művész mintegy „harmadik” füllel hallgatja saját interpretációját. Sir Schiff rendelkezik e ritka képességgel, és kifinomult hallása felhatalmazza a zeneművek korának, mondanivalójának, a bennük kifejezett zenei gondolatnak legjobban megfelelő hangszer kiválasztására. Így nyer értelmet az a gazdag, zenetörténeti és előadói hagyomány szempontjából jelentős hangszerkollekció, amelyet Sir Schiff András birtokol a klavikordtól a fortepianón keresztül a 19. században épült zongorákig.¹⁰ Figyelemre méltóak azon megjegyzései, amelyek a térre vonatkoznak, amelyben az adott hangszert megszólaltatják. Vidéki művelődési házak konferencia-koncert célokra épített, kosárlabdacsarnokra emlékeztető, rettenetes akusztikájú tereiben tartott hangversenyek jutnak eszünkbe, némelyiket a szünetben kénytelenek voltunk elhagyni a mű és az előadó ellen elkövetett akusztikus merényletként elszenvedve a dolgot. Ritka kincs az a szenitív audibilitás, amellyel ő rendelkezik, fájó, hogy oly kevesen képesek értékelni. Ez a fül a nyelvek zenéjére éppúgy érzékeny, mint a hangszerekére. Az esszék szövegének stílusát a fordítások nyilván érzékletesen próbálják visszaadni, szerencsére a Fischer Annie-t megörökítő írás¹¹ eredetileg magyar nyelven fogalmazódott. Sir Schiff évtizedek óta él más nyelvek közegeiben, melyeket nyelvtanilag pontosan és gazdag szókinccsel beszél. Fischer Annie-ről írott emlékezésében az igényes magyar szépirodalmat olvasó ember szókinccsbeli, idiomatikus gazdagságával, elegáns, emelkedett stílusában fogalmaz: „Honnan tudhatta egy hatéves kislány 1960-ban, milyennek is kell lennie egy királynőnek? Ha nem tudta is, ösztönösen megérezte – az elolvasott mesék alapján pontosan ilyennek képzelte egy nemes hölgy bejövételét. [...] Nagyszerűen főzött, rántott csirkéje hét nyelven beszélt.”¹² Fischer Annie jellemrajza eleven, meggyőző, a fiatal pályatárs hódolata, mély szeretete árad belőle. A többi muzikusportré szintén remek, gondosan válogatott, fontos információkhoz jutunk a kapcsolat természetét illetően, valamint arról, mit tanult tőlük, hogyan értékeli jelentőségüket. Emlékezetes George Malcolm és Végh Sándor bemutatása abból a szempontból, milyen zenei értékeket vall magáénak Sir Schiff. Mindenek előtt a napi J. S. Bach-játékot, mint lelket megtisztító, imádsággal felérő szertartást. A szakirodalom, a kotta, a kéziratok tiszteletét, a kamara-

zene gyakorlását és élvezetét, a szorgalmat, alázatot és a szerénységet. Az önismeretet, önnön korlátaink, határaink felismerését. A civil kurázsit, a józan és bátorságát. Mindez nem lenne teljes, ha nem párosulna egy veleszületett, a muzikalitással egyenértékű adománnyal: a személyiség derűjével, a humorérzékekkel. A művész személyiségének szerencsés összevetője a nyugalomra, koncentrálásra, humorra való képessége. Kisfiúként szeretett vicceket mesélni, szívesen nevetett a mások által elmondottakon, s szerencsére ma is tud nevetni és nevetetni. Az Andrea Barca életrajza¹³című bájos, önironikus szöveg kellemesen mulattat, és tudunk több internetes tréfáról, ahol a mester derűs személyiségét prezentálja. Sir Schiff derűje, kedvessége, kitűnő humorérzéke nem jelenti azt, hogy ne lenne képes az őt zavaró, értékrendjével összeegyeztethetetlen társadalmi jelenségekről pontos, határozott véleményt alkotni. Martin Meyer az interjú *Állomások*¹⁴ című részében beszélgeti a művészt magyarországi gyermekkoráról, családi háttéréről, zsidóságáról, a kádári berendezkedésről, pályakezdetéről, tanáiról és barátairól, valamint 1979-es távozásáról. Emlékei alapján a szürkeségbe belefáradt, ugyanakkor bizonyos értékeit makacsul őrző társadalom – lásd Vadász Bözsi néni vagy Kadosa Pál alakját – lefojtott és ellenséges háttérrel jelentett a zsidó származású polgárok számára, és csak a néma beolvadás lehetőségét kínálta. A transzcendens csak a művészetben volt megélhető, ő maga is szekuláris nevelést kapott, holott a lelke mindig nyitott volt a spirituális entitás számára. Szabadságvágya meghozta a döntést: elhagyta Magyarországot, világpolgár lett, de nem közömbös az ország sorsa iránt. Polgári tisztességgel és bátorsággal fogalmazta meg kritikáját „Az ám, hazám!”¹⁵ címmel 2011-ben, s e véleményét nem volt oka módosítani pozitív irányba 2016-ban sem.

Most, pályája csúcán, a *Wohltemperiertes Klavier*; a *Goldberg-variációk*, az *Angol szvit*ek, Beethoven 32 szonátája, Haydn, Mozart, Schubert műveinek elmélyült, tudós, emelkedett tolmácsolása, kamarazenei, karmesteri működése, mesterkurzusai után, amikor magyar kitüntetései mellett olyan elismerésekkel ruházták fel, mint 2013-ban a Londoni Királyi Filharmóniai Társaság Aranymedálja, 2014-ben II. Erzsébet lovagja lett, ennek a kis kötetnek a végére egy meglepő történetet illesztett: a Rádások zárja az *Esszék* sorát.¹⁶ A karriernek ezen a magaslatán sokan megszédülnek. Nem mindegyik tudó bírja a ritka levegőt. Hallottunk Corvin-lánc utáni mámorban kioktatást a védekezni már nem tudó Bartók Bélának címezve, miért is ment Amerikába a fasizálódó Magyarországról, miért nem maradt itthon. Sir Schiff András személyisége elbírja ezt a

cseppet sem hízelgő szembesítést ifjúkori, sikertől mámoros énjével: „1977-ben történt, akkor léptem fel először a bécsi Musikverein Aranytermében. Az Állami Hangversenyzenekarral, Ferencsik János vezényletével eljátszottam Bartók 3. zongoraverenyét. Érhet-e ennél nagyobb megtiszteltetés egy huszonhárom éves budapesti fiút? Az előadás meglehetősen jól sikerült, a közönség [...] lelkesen tapsolt. [...] a tetszésnyilvánítás csak nem akart szűnni. Elkapott a vágy, hogy örömet és hálámat kifejezendő, játsszam még valamit. Nem kértem magam, odaültem a zongorához. [...] Az ajtóban ott állt Ferencsik [...] és azzal fogadott: »Fiatalember, egyvalamit jól jegyezzen meg: nincs rosszabb egy túl korán adott ráadásnál.« Hideg zuhanyként ért és megrázott. És életre szóló, azóta is megszívlelt jó tanácsként jegyeztem meg Ferencsik mondatát.”¹⁷

Sir Schiff András megbízható úriember. Rendelkezik Platón négy kardinális erényével: bölcs, bátor, mértékletes és igazságos. Ilyenné formálta önmagát abból, amivel a sors felruházta, vagy az istenek, ki tudja. Nem utolsósorban kellemes hangokat tud előcsalogatni a klavírból.

Ezután annyi ráadást adhat, amennyit nem szégyell. Mindannyiunk örömére.

¹ Schiff András: *A zenéről, zeneszerzőkről, önmagáról*. Vince Kiadó, Budapest, 2003. Szerk. Hamburger Klára, bev. Kertész Imre, ford. J. Györi László – Hamburger Klára, 231. oldal, 4995 Ft, CD-melléklet.

² J. Györi László a Magyar Rádió zenei újságírója, műsorkezdője 2011-ig. Feltehetően azonos a 2018-as kötet Györi László néven jegyzett fordítójával.

³ Martin Meyer a *Neue Zürcher Zeitung* rovatvezetője.

⁴ Schiff András gondolatai a zongoráról/magyar nyelven, <https://www.youtube.com/watch?v=KIL8n6nn8z0>, 51.16 perc, Schiff András filmje Schubert-ről (angol nyelven, magyar feliratokkal, ford. Györi László), *A vándor*; rendezte Mischa Scorer. <https://www.youtube.com/watch?v=G4R-qqf6E7XI>, 48.54 perc.

⁵ Szabolcsi Bence tanít, *A verbunkos születése*, 1980. Előszó: Kroó György, LPX19040 Hungaroton.

⁶ Uo. 19.

⁷ Schubert esz-dúr zongoratriója, uo. 233-235.

⁸ Uo. 231.

⁹ Első rész - Beszélgetések Martin Meyerrel: Zene és interpretáció 7–15., Repertoár 15–28., Haydn és Beethoven 28–35., A hangszer titkai 36–43., A kamarazene varázsa 43–48., Tanítani? Ugyan, minek? 49–53., Zenetízem és kritika 53–58., Állomások 59–154. Második rész: *Esszék*, 157–317.

¹⁰ Uo. 36–38.

¹¹ Fischer Annie (1914–1995), uo. 266–273. Firenze–Freiburg, 2002. február 17–22.

¹² Uo. 266, 272.

¹³ Uo. 309. Firenze, 1999.

¹⁴ Uo. 59–153.

¹⁵ „Az ám, hazám!”, uo. 157–164.

¹⁶ Uo. 314–317.

¹⁷ Uo. 314.

Figyelő

Válogatott bibliográfia a 2019. május–augusztus közötti időszak
zsidó vonatkozású irodalmából, sajtójából

DALLOS ESZTER Mustrája

ZSINAGÓGA

GRÜLL Tibor

Ókori zsinagógák dedikációs feliratai. In: *Vallástudományi Szemle*, 2019. 1. szám 67–87. o.

VALLÁS

MORVAY Péter

A „palesztin Jézus” hazugsága. A zsidóságot is sérti a hamisítás. In: *Hetek*, 2019. július 19. 22–27. o.

HITKÖZSÉG

CZENE Gábor

Sorostól a Sorsok Házáig. Pezsgőt bontana a kormány és a konkurens hitközség, ha leváltanák Heisler Andrást, de egyelőre az is kérdés, ki lesz a kihívója. In: *Népszava*, 2019. május 10. 4. o.

CZENE Gábor

Nem jött be a kormány számítása, maradt Heisler (András). A Mazsihisz közgyűlésén senki sem akadt, aki vállalta volna a küzdelmet a zsidó hitközség eddigi elnökével. In: *Népszava*, 2019. május 13. 4. o.

CZENE Gábor

Megelégték a részeg turisták zsidózását. Önkéntesekből álló „biztonsági szolgálatot” hoz létre a Tett és Védelem Alapítvány a buli negyedben. In: *Népszava*, 2019. május 29. 4. o.

SORSOK HÁZA

Cz. G. [Czene Gábor]

Háttérbe szorult Schmidt Mária. In: *Népszava*, 2019. június 5. 2. o.

KELLER-ALÁNT Ákos

Új arcom, régi gondok. Nagy hallgatás övezi a Sorsok Háza

leendő kiállítását. Schmidt Mária ugyan formálisan már nem vesz részt a projektben, de még így sem sikerült minden kételyt eloszlatni. In: *Magyar Narancs*, 2019. június 20. 14–15. o.

CZENE Gábor

„Nem tekintem kegyeleltértsnek.” Sorsok háza néven pszichiátriai és szenvedélybetegek számára működtetnek intézményeket a baptisták. In: *Népszava*, 2019. július 22. 4. o.

HOLOKAUSZTRÓL

ESBENSHADE, Richard S.

Holokauszt emlékezet másképpen. A magyar antifasiszta irodalom. In: *Múltunk*, 2019. 2. szán 55–76. o.

JABLONCZAY Tímea

Hivatalos amnézia és az emlékezés kényszere. A holokauszt női elbeszélései az 1960-as években. In: *Múltunk*, 2019. 2. szám 77–110. o.

SCHEIBNER Tamás-ZOMBORY

Máté
A holokauszt és államszocializmus. A történelem terhe a hatvanas években. In: *Múltunk*, 2019. 2. szám 2–13. o.

CZENE Gábor

Vészkorszak: felkutatják, amit csak lehet. Elindult a holokauszt-foto.hu oldal. A honlap készítői arra vállalkoztak, hogy az összes képet begyűjtik, ami a magyarországi üldöztetés történetét dokumentálja. In: *Népszava*, 2019. június 24. 4. o.

RÉVÉSZ Sándor

Angyalok védenek. Raoul Wallenberg svéd diplomata zsidómentő csapatának egyetlen

még élő tagja, a múlt héten a Páva utcai Holokauszt Emlékközpontban mesélt életéről. Vaney (Bach) Marianna. In: *Heti Világgazdaság*, 2019. július 4. 40–41. o.

DÉS János

„Jó emberek voltak.” Kárpátaljai visszaemlékezések a zsidókra és a holokausztra. In: *Mozgó Világ*, 2019. 7–8. szám 88–104. o.

SEBES György

A túlélők emlékeztetnek. Kamenyec-Podolszkijban kezdődött a holokauszt 1941-ben. In: *Népszava*, 2019. augusztus 3. mell. 5. o.

ZOLTÁN Gábor

Áldozat. In: *Népszava*, 2019. augusztus 9. mell. 3. o.

A MAGYARORSZÁGI HOLOKAUSZTKUTATÁS ÚJ IRÁNYAI

PETŐ Andrea

Bevezető. In: *Századok*, 2019. 4. szám 639–640. o.

HUHÁK Heléna

Koncentrációs tábor mint tértapasztalat. Bergen-Belsen, 1944–1945. In: *Századok*, 2019. 4. szám 641–656. o.

SZÉCSÉNYI András

Hillersleben. Történelem és emlékezet. In: *Századok*, 2019. 4. szám 65–672. o.

CSAPODY Tamás

A bori munkaszolgálat emlékezte a naplók tükrében. In: *Századok*, 2019. 4. szám 673–689. o.

ÁDÁM István Pál

Ház mesterek a vészkorszakban. In: *Századok*, 2019. 4. szám 691–713. o.

- KLACSMANN Borbála
Elhanyagolt kárpótlás.
Az Elhagyott Javak
Kormánybiztossága és a magyar
zsidók kapcsolata. 1945–1948.
In: *Századok*,
2019. 4. szám 715–730. o.
- TÖRTÉNELEM,
TÁRSADALOMTÖRTÉNET
- JAKAB Réka
A pápai Neumannok. Adalékok a
19. századi családi karrier-
történetek kutatásához. In:
Századok, 2019. 2. sz. 339–378. o.
- VESZPRÉMI László Bernát
A cionista jobboldal atyja.
(Vlagyimir Ze'ev Zsabutyinszki.)
In: *Kommentár*,
2019. 2. szám 66–71. o.
- PELLE János
Vissza a gettóba? A proletár-
diktatúra és tanulságai
ahogy egy cionista látta.
In: *Kommentár*, 2019. 3. szám
37–42. o.
- VARGA Balázs
Vissza múltból
cselekvés/képtelenség és
emlékezés. Fábri Zoltán:
Nappali sötétség című filmjében.
In: *Múltunk*, 2019. 111–135. o.
- LEGÁT Tibor
Éberség és őrszolgálat. Nyolcvan
éve kezdte meg működését az
Országos Magyar Sajtókamara.
Alapítását az 1938-as törvény írta
elő, amelyet első zsidótörvényként
említenek a történelemkönyvek.
In: *Magyar Narancs*,
2019. május 16. 15–17. o.
- RÉVÉSZ Sándor
Hiányzó halottak. Több mint 70
éve keresik a burgenlandi Rohonc
környékén közel 200 meggyilkolt
magyar munkaszolgálatost.
Eredménytelenül.
In: *Heti Világgazdaság*,
2019. május 23. 54–55. o.
- GÁBOR György
„Részben tájékozatlanságból,
főként azonban rosszindulatból.”
(Judeofóbia, antijudaizmus,
antiszemitizmus – fogalomtörténet
és hermeneutika. 1. rész. In: *Mozgó
Világ*, 2009. 6. szám 52–67. o.
- BAROTÁNYI Zoltán
Különös kényszer nélkül.
Politikusok és közéleti
személyiségek elhurcolása
1944-ben. In: *Magyar Narancs*,
2019. június 27. 18–19. o.
- TAMÁS Pál
Lehetnek-e mérsékelt antiszemi-
ták Izrael-barátok? In: *Népszava*,
2019. július 20. mell. 6. o.
- GÁBOR György.
Késő antik és középkori
keresztény antijudaizmus. 2. rész.
In: *Mozgó Világ*, 7–8. szám
111–127. o.
- BÁRTFAI Gergely
Menekült, költő, nagyvezír.
(Egy páratlan karrier a középkori
mór Granadában. Sámuel ibn
Nagrilla.) In: *Népszava*,
2019. augusztus 24. mell. 6. o.
- VITA
- KARSAI László
Jeszenszky (Géza) és a
holokauszt. In: *Élet és Irodalom*,
2019. június 21. 12. o.
- JESZENSZKY Géza
Ki hamisítja magyar történelmet?
In: *Élet és Irodalom*,
2019. július 5. 12. o.
- KARSAI László
Válasz Jeszenszkynek. In: *Élet és
Irodalom*, 2019. július 12. 12. o.
- JESZENSZKY Géza
Reménytelen? In: *Élet és Irodalom*,
2019. július 26. 12. o.
- KARSAI László
Viszontválasz Jeszenszkynek.
In: *Élet és Irodalom*,
2019. augusztus 2. 12. o.
- MOLNÁR Judit
Jeszenszky (Géza) kontra Karsai
(László). In: *Élet és Irodalom*,
2019. augusztus 16. 12. o.
- KÖSZÖNTÉS
- WEISS János
Élet és mű, mű és élet.
A kilencvenéves Heller Ágnes
köszöntése. In: *Élet és Irodalom*,
2019. május 10. 4. o.
- HELLER Ágnes
Aki a múltat jelenné változtatta.
Anna Frank 90. születésnapjára.
Bevez. Tönkő Vera, ford.
Blaschtk Éva. In: *Élet és Irodalom*,
2019. augusztus 9. 8. o.
- NEKROLÓG
- TAMÁS Ervin
Kertész Péter (1937–2019). In:
168 Óra, 2019. június 20. 5. o.
- FRISS Róbert
Ungvári Tamás halálára. In:
Népszava, 2019. július 1. 5. o.
- KARÁCSONY Ágnes
Iróniám elnyomhatatlan volt,
Ungvári Tamás (1930–2019) In:
168 Óra, 2019. július 4. 50–51. o.
- GYÖRGY Péter
Ungvári Tamás (1930–2019).
In: *Élet és Irodalom*,
2019. július 5. 10. o.
- MORVAY Péter
A vidám pesszimista. Búcsú
Ungvári Tamástól. In: *Hetek*,
2019. július 5. 12–13. o.
- LÁSZLÓ Ferenc
Az élet professzora. Ungvári
Tamás 1930–2019. In: *Magyar
Narancs*, 2019. július 11. 26–27. o.
- GYÁRFÁS Endre
A kamasz balladája. Ungvári
Tamás emlékének. In: *Népszava*,
2019. július 20. mell. 5. o.
- PÓK Attila
Randolph L. Braham (1922–
2018). In: *Századok*,
2019. 4. szám 829–830. o.
- KULTÚRA, IRODALOM,
KIÁLLÍTÁS, FILM,
SZÍNHÁZ, ZENE
- SÁNDOR Zsuzsanna
Táncol a holokausztról. Fahidi
Éva megtanult együtt élni a
traumával. In: *168 Óra*,
2019. május 9. 40–43. o.
- BALOGH Gyula
Gyilkos, bosszús kor. Több
színház úgy érezte, időszerű
színpadra vinni A velencei

- kalmárt. Az egybeesés aligha lehet véletlen. In: *Népszava*, 2019. május 14. 11. o.
- STANDEISKY Éva
Kassák (Lajos) viszonya a zsidókhöz. In: *Élet és Irodalom*, 2019. június 14. 13. o.
- RETKES Attila
Kamaraopera Radnóti-ról. A Búcsú Radnóti Miklósról mutatott be kamaraoperát a Seattle-ben működő Music of Remembrance (Az emlékezet Zenéje). In: *Népszava*, 2019. június 15. 13. o.
- KARDOS Orsolya
Dobozba zárt emlékezet. Tizennyolcmillió forint értékű, közpénzből finanszírozott kiállítás hever a pápai zsinagóga mélyén összetekerve. In: *Népszava*, 2019. július 9. 11. o.
- 30 szó. Válogatás a 2B Galéria Waldsec 1944 című kiállítás anyagából. In: *Népszava*, 2019. augusztus 2. mell. 2–3. o.
- GYÖRGY Péter
Zsidó Kiválóságok Háza. Az üres tér múzeuma. In: *Élet és Irodalom*, 2019. augusztus 2. 22. o.
- MACCABI JÁTÉKOK
- MÓZES Bálint
Visszatér a gyökereihez a Maccabi Európai Játékok. (Deutsch Tamás.) In: *Figyelő*, 2019. július 25. 74–76. o.
- PAJOR István
Sport és zsidó öntudat. A Maccabi európai játékok Budapesten. In: *Hetek*, 2019. augusztus 2. 38–39. o.
- INTERJÚK
- Háború a lengyel nacionalizmus és a holokauszt története között. Jonathan Brent interjúja Elzbeta Janicka lengyel irodalomtörténésszel arról a kampányról, amelynek célja, hogy felmentse a megszállt Lengyelországot a holokausztban vállalt szerepe alól, és a zsidókat tegye felelőssé saját lemészárlásukért. In: *Élet és Irodalom*, 2019. május 3. 7. o.
- DOROGI Katalin
Tanuljunk a múltból. Heller Ágnes: Aki majdnem meghalt, mitől féljen? In: *168 Óra*, 2019. május 16. 42–45. o.
- RÁCZ I. Péter
Hogyan lehet vonzónak látni a háborút? Závada Pál a rokonság kórusáról. In: *Népszava*, 2019. június 14. mell. 1. o.
- SZENTGYÖRGYI Rita
Ilyen időket élünk. Závada Pál író. Az újratrémelődő történelmi bűnökről. In: *Heti Világgazdaság*, 2019. június 27. 14–16. o.
- SZENTGYÖRGYI Rita
Mi marad a holokauszt emlékéből? Dacia Maraini: Európa nagyon rossz irányba tart. In: *168 Óra*, 2019. június 27. 48–49. o.
- ZOLTAI Ákos
„Itthon tartott a kultúra és a termőföld.” Sokkal közelebb kell hozni az embereket egymáshoz – mondja a századik születésnapját ünneplő Bálint György. In: *Népszava*, 2019. július 27. 5. o.
- KÖVES Gábor
„Lelkes ember voltam.” Bálint György kertész mérnök. In: *Magyar Narancs*, 2019. augusztus 8. 20–21. o.
- KÖNYVEKRŐL
- GARA Imre
A Magyarországi zsidóság története című kötet bemutatója. Budapest, 2018. október 3. In: *Vallástudományi Szemle*, 2019. 1. szám 113–115. o.
- NAGY Károly Zsolt
Az élet könyve. Czingel Szilvia: Ünnepek és hétköznapiak. Zsidó vallásnéprajz a Kárpát-medencében. In: *Sárospataki Füzetek*, 2019. 1. szám 173–176. o.
- VILMOS Eszter
Ismerősök, kortársak és halálos ellenségek. Zoltán Gábor: Szomszéd, Orgia előtt és után. In: *Új Forrás*, 2019. 5. szám 65–68. o.
- SELYEM Zsuzsa
Vígjátéktól A végső kocsmáig. Clara Royer: Kertész Imre élete és halála. In: *Élet és Irodalom*, 2019. május 3. 18. o.
- BALOGH Ernő
Zord, szigorú idő. „Fuss! Menekülj!” – e baljós felszólítással indul Sándor Iván A hetedik nap című új regénye. In: *Népszava*, 2019. május 8. 12. o.
- BIHARI Péter
Film, trauma, történelem. Sárközi Réka: Kinek a történelme? Emlékezet, politika, dokumentumfilm. In: *Élet és Irodalom*, 2019. május 10. 21. o.
- KÁCSOR Zsolt
Az elpusztított otthon. Király Kinga Júlia: Az újrakezdés receptjei – Erdélyi zsidó történetek életről, szegénységről, éhségről és reménységről. In: *Élet és Irodalom*, 2019. május 10. 21. o.
- KARDOS András
Ex Libris. Vajda Mihály: Emlékezet. Idegenség. Zsidók és más idegenek. In: *Élet és Irodalom*, 2019. május 10. 19. o.
- KÁCSOR Zsolt
Ex libris. Zoltán Gábor: Szomszéd. In: *Élet és Irodalom*, 2019. május 17. 19. o.
- WEISS János
Ex libris. Martin Buber: Istenfogyatkozás. Vizsgálódások vallás és filozófia kapcsolatáról. In: *Élet és Irodalom*, 2017. május 24. 19. o.
- LUKÁCSI Katalin
Mit köszönhet Izrael a magyaroknak? Megjelent az #Izrael70 című könyv. In: *Magyar Hang*, 2019. május 24–30. 10. o.
- PUNGOR András
Boldog semmilyenben élni. Gyurkovics Tamás Mengele kápójáról írt regényt. Migrén. Egy büntudat története. In: *168 Óra*, 2019. június 13. 42–45. o.
- [HORNER]
Egy főfajos hős gyötrelmei. Gyurkovics Tamás: Migrén. Egy büntudat története. In: *Népszava*, 2019. június 14. mell. 3. o.

- RADNÓTI Sándor**
Az alku. Závada Pál: Hajó a ködben. In: *Élet és Irodalom*, 2019. június 21. 21. o.
- CSERI Péter**
Vérengzéselemzés. Pető Andrea a nyilasmozgalomban aktív szerepet vállaló nőkről. Láthatatlan elkövetők. Nők a magyarországi nyilasmozgalomban In: *168 Óra*, 2019. június 27. 24–27. o.
- PETHŐ Tibor**
„Kilőtték a zsidókat.” Pető Andrea: Láthatatlan elkövetők. Nők a magyarországi nyilasmozgalomban. In: *Magyar Hang*, 2019. június 28.–július 4. 21. o.
- MOLNÁR Illés**
Testközel. Röhrig Géza Angyalvakond. In: *Alföld*, 2019. 7. sz. 133–136. o.
- LÁNGH Júlia**
Soros Tivadar. Túlélni. Náci világ Magyarországon. szibériai Robinsonok. In: *Mozgó Világ*, 2019. 7–8. szám 198–201. o.
- BALOGH Ernő**
„Egy romlás a másikra jó.” Závada Pál új regénye a Hajó a ködben középpontjában Weiss Manfréd családtagjai, örökösei állnak. Morális kérdések a német megszállás után. In: *Népszava*, 2019. július 1. 12. o.
- GÖTZ Eszter**
„Nyugodtan lehet ellenállni.” Pető Andrea nőtörténész. Láthatatlan elkövetők. Nők a magyarországi nyilas mozgalomban. In: *Magyar Narancs*, 2019. július 4. 30–32. o.
- SZÉNÁSI Sándor**
Pokoljárások a háborús Budapesten. Az Üvegház, a megmenekülés reménye. Svájci védelem alatt. Zsidó szemtanúk beszámolóí a háborús idők Budapestről. In: *168 Óra*, 2019. július 4. 60–61. o.
- CSILLAG István**
Kilépés a törvénytelenésgből. Soros Tivadar: Túlélni. Alarcban – Náci világ Magyarországon. In: *Élet és Irodalom*, 2019. július 5. 20. o.
- MARKÓ Anita**
„Most másként zabrálnak.” Závada Pál: A Hajó a ködben. In: *Magyar Narancs*, 2019. július 11. 24–26. o.
- BALOGH Ernő**
„Kéklő úton nyárvérű fű virít.” Lesznai Anna: Kezdetben volt a kert hatalmas mű, méreteiben a Háború és békét idézi. A vállalkozás formátuma jelzi a regény világának gazdagságát. In: *Népszava*, július 18. 12. o.
- KELEMEN Ágnes Katalin**
Családrégió és várostörténet. Bácskai Éva: Századok hullámain. Egy szegedi zsidó család letelepedésének története. In: *Élet és Irodalom*, 2019. július 26. 21. o.
- FICSOR Benedek**
„Márpedig mi sokáig éltünk.” Svájci védelem alatt. zsidó szemtanúk beszámolóí a háborús idők Budapestről. In: *Magyar Hang*, 2019. július 26.–augusztus 1. 20. o.
- JABLONCZAY Tímea**
Kik a felelősök? Pető Andrea: Láthatatlan elkövetők. Nők a magyarországi nyilasmozgalomban. In: *Élet és Irodalom*, 2019. augusztus 23. 20. o.
- SZARKA Judit**
„Nincs megváltás.” Göran Rosenberg: Rövid megálló az úton Auschwitzból. In: *Élet és Irodalom*, 2019. augusztus 30. 21. o.
- MEGJELENT KÖNYVEK**
- Társadalomtörténet**
- Magyar-zsidó identitásminták.*
Szerk. Dénes Iván Zoltán.
Ráció Kiadó, 2019. 267 o. 3250 Ft
- Svájci védelem alatt. zsidó szemtanúk beszámolóí a háborús idők Budapestről.*
Szerk. Ágnes Hirschi és Charlotte Schallé.
Ford. Heltai András és Rajkai András.
Kalligram Kiadó, 2019. 406 o. 4000 Ft
- FLASKÁR-NAGY Melinda**
A zsidó szociális gondoskodás története Budapesten a két világháború között.
Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, 2019. 175 o.
- GYURKOVICS Tibor**
Migrén – Egy büntudat története.
Kalligram, 2019. 280 o. 3500 Ft
- MARAINI, Dacia**
Végállomás Budapest.
Ford. Lukácsi Margit.
Jaffa Kiadó, 2019. 416 o. 3990 Ft
- PETŐ Andrea**
Láthatatlan elkövetők. Nők a magyarországi nyilasmozgalomban.
Jaffa Kiadó, 2019. 288 o. 3490 Ft
- Prózai művek**
- Heller Ágnes-ünnepe. 90.*
Összeáll. Kőbányai János.
Múlt és Jövő Kiadó,
2019. 474 o. 9000 Ft
- Heller Ágnes a Múlt és Jövőben. 50, 90.*
Összeáll. Kőbányai János,
2019. 639 o. 9000 Ft
- DRONFIELD, Jeremy**
A fiú, aki követte az apját Auschwitzba.
Ford. Moldova Júlia.
Álomgyár Kiadó,
2019. 511 o. 3999 Ft
- LEUNENS, Christine**
Cellába zárva. Az eltitkolt béke rabja.
Ford. Tábori Zoltán
Athenaeum Kiadó,
2019. 328 o. 3999 Ft
- UNGVÁRI Tamás**
A Gólem és a prágai rabbi.
Corvina Kiadó,
2019. 3999 Ft
- ZÁVADA Pál**
Hajó a ködben. A Weiss Manfréd örökösök útjai.
Magvető, 2019. 420 o. 4299 Ft

HELLER ÁGNES
(1929–2019)

GÁBOR György

Az emberiség könnyei. Búcsú
Heller Ágnesről. In: *Élet és
Irodalom*, 2019. július 26. 6. o.

LAKNER Dávid

Heller Ágnes. (1929–2019)
In: *Magyar Hang*, 2019.
július 26.–augusztus 1. 22. o.

LENDVAI Paul

Megérdemelt világhír.
In: *Élet és Irodalom*,
2019. július 26. 6. o.

UNGVÁRY Rudolf

Egy ellenfelem halálára. In: *Élet
és Irodalom*, 2019. július 26. 6. o.

RÉVÉSZ Sándor

Megállíthatatlan.
In: *Heti Világgazdaság*, 2019.
július 25. 51. o.

DOROGI Katalin

Ha az embert majdnem megölik,
mitől féljen? Az utolsó interjúnk.
In: *168 Óra*, 2019. július 25. 7–9. o.

RADNÓTI Sándor

Then to the elements. Heller
Ágnes (1929–2019).
In: *168 Óra*, 2019. július 25. 6. o.

VAJDA Mihály

Hihetetlen. In: *Magyar Narancs*,
2019. július 25. 20–21. o.

BACSO Béla

Megkötés nélkül. In: *Népszava*,
2019. július 27. mell. 3. o.

SZELÉNYI Iván

Búcsú Ágitól – rendhagyó
nekrológ. In: *Mozgó Világ*,
2019. 7–8. szám 261–264. o.

RADNÓTI Sándor

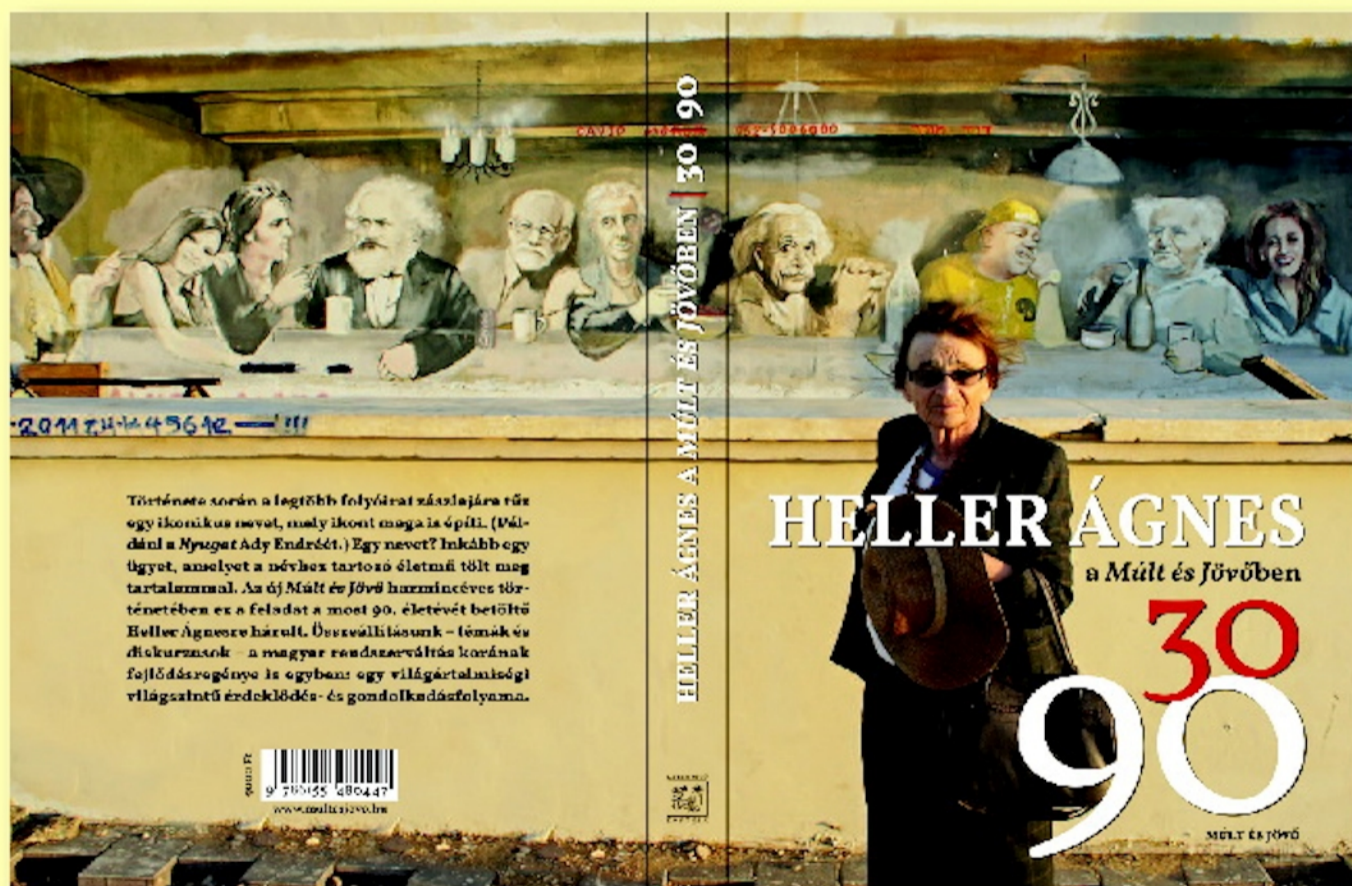
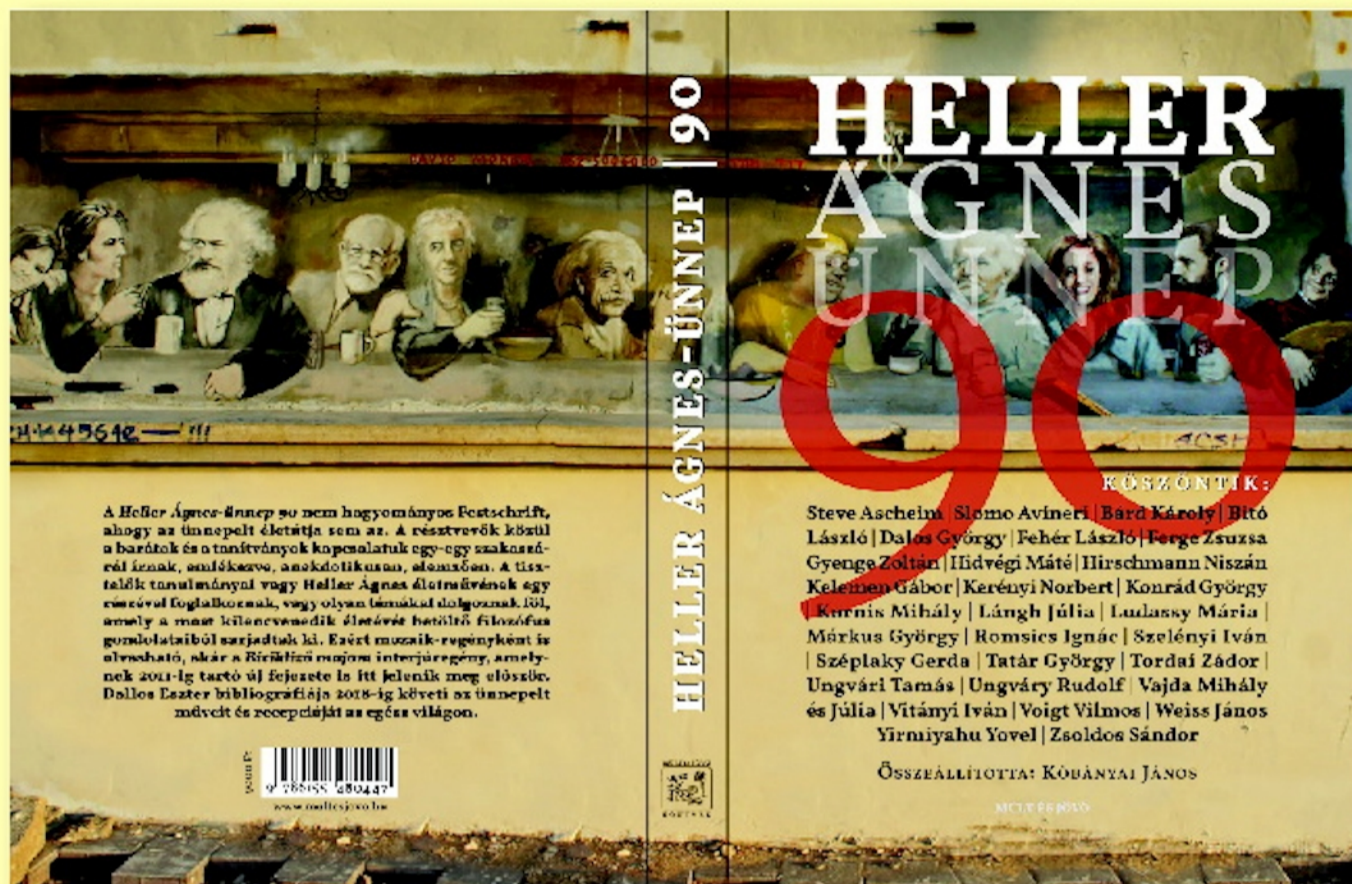
Sírbeszéd Heller Ágnes fölött.
In: *Élet és Irodalom*,
2019. augusztus 2. 8. o.

SZIKLAI László

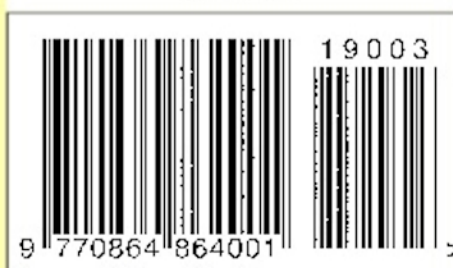
Heller Ágnes korai filozófiája.
In: *Élet és Irodalom*,
2019. augusztus 2. 8. o.

„...más távlatot ad a halál már”

1800 Ft

www.multesjovo.hu